Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ ***http://www.armin.am***

Էլ. փոստ՝ ***info@armin.am***

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
ԵՒ
ՄԻՋԱԶԳԱՑԻՆ ՕՐԷՆՔԸ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԵՒ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԷՆՔԸ

ՇԱՒԱՐՇ ԹՈՐԻԿԵԱՆ

ԻՐԱՒԱԲԱՆ
ԼՈՆՏՈՆԻ ԵՒ ՕՔՍՖՈՐԴ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԷՆ
ԴԱՍԱԽՕՍ
ԼԻԲԱՆԱՆԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

Արդարութիւնը մէկ ձեռքով բռնած է կշիռք, միւսով՝ սուր: Կշիռքով կը կշռէ իրաւունքը, սուրով կը պաշտպանէ եւ կը հաստատէ կայն: Սուրը առանց կշիռքի մերկ բռնութիւն է, կշիռքը առանց սուրի՝ իրաւունքի անպօրութիւն:

ԵՀՐԻՆԿ

ԿՐՃԱՏՈՒՄՆԵՐ

A.J.I.L.	American Journal of International Law
B.Y.I.L.	British Yearbook of International Law
F.O.	British Foreign Office Documents
I.C.J.	International Court of Justice
H.C.R.	Hague Court Reports (Scott)
P.C.A.	Permanent Court of Arbitration
P.C.I.J.	Permanent Court of International Justice
R.D.I.	Revue de Droit International
R.I.A.A.	Reports of International Arbitral Awards
U.N.	United Nations
US, FRUS, PPC	United States, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference

Յառաջաբան

Ներկայ ուսումնասիրութեան ձեռնարկեցի Հայկական Հարցը նոր տեսանկիւնէ մը՝ միջազգային օրէնքի լոյսին տակ դիտելու նիգով: Այս փորձին մէջ մտահոգուս պիտի ըլլայ ճնճղել հարցին իրաւական տարրեր երեսները, հակառակ անոր որ ամբողջութեամբ կը գիտակցիմ միջազգային օրէնքի սահմանափակումներուն՝ երբ անիկա կը կիրարկուի որեւէ կացութեան, որ հիմնովին քաղաքական բնոյթ ունի եւ որ կը բխի ուժի փոխյարաբերութենէ մը: Աւելի'ն. միջազգային աւանդական օրէնքը զարգացաւ, եւրոպական–պետական գործընթացի ճամբով, իբրեւ ուժի օրէնսգիտութիւն մը: Օրէնքը, ընդհանրապէս, բիւրեղացումն է տուեալ ընկերութեան մը տիրական ուժերու շահերուն եւ կեցուածքներուն, եւ ասիկա աւելի ցայտուն կը դառնայ միջազգային օրէնքի պարագային, ուր սահմանափակ ակումբի մը՝ գերիշխան

պետութիւններու ակումբին կամքը հաստատուած է համապատասխան կառոյցներով, համաշխարհային կառավարութեան մը բացակայութեան, ուժի հաղթականութեան բոլոր անդրադարձներով: Հետեւաբար՝ անխուսափելիօրէն միջազգային օրէնքը դարձաւ գերիշխան պետութեանց կամքը արտայայտող համամտութեան օրէնք մը, որ միջազգային յարաբերութեանց իսկական բնոյթը ցոլացնելով, ճանչցաւ ուժը իբրեւ նման յարաբերութեանց հիմքը:

Այսուհանդերձ՝ ներկայ դարաշրջանը ականատես եղաւ միջազգային օրէնքի աւանդական ըմբռնումներուն մէջ կատարուած հիմնական փոփոխութեան մը: Մարդկային իրաւանց պաշտպանութիւնը, ժողովուրդներու ինքնորոշումը, անհանդուրժելի որոշ արարքներու դասաւորումը իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներ՝ բանի մը օրինակներն են այն հիմնական ըմբռնումներուն, որոնք կը թելադրուին միջազգային նոր իրավիճակէն: Այս փոփոխութիւնը ի մտի ունենալով է որ կատարուած է ներկայ աշխատասիրութեան փորձը:

Ներկայ ուսումնասիրութեան պատմական բաժինը հասցուցած եմ իր նուազագոյնին, նկատի ունենալով որ արդէն իսկ գոյութիւն ունին որոշ թիւով հրատարակութիւններ, թէ՛ հին եւ թէ յարաբերաբար ժամանակակից, որոնք պատմական կամ բաղաքական բնութագրումը կը կատարեն Հայկական Հարցին, եւ

կամ՝ կը հրատարակեն յիշեալ հարցին առընչակից վաւերագրերը: Ինչ որ կը պակսէր՝ հարցին իրաւական վերլուծումն էր միջազգային օրէնքի եզրերով: Համոզուած ըլլալով ընդհանուր առաջադրանքի մը օգտակարութեան, եւ որովհետեւ միջազգային օրէնքը կը շարունակէ մնալ հիմը դիւանագիտական այն լեզուին, որ պիտի գործածուի որեւէ դատ համաշխարհային հանրաքննութեան ուշադրութեան յանձնելու համար՝ յանձն առի գրել ներկայ աշխատասիրութիւնը:

Վերջապէս, հարցը եւ այդ գծով կիրարկելի իրաւական տրամադրութիւնները վերլուծելով՝ կը խորհիմ թէ օգտակար գործ կատարուած է նաեւ ընդգծելու համար այն ուղին, որուն պէտք է հետեւի միջազգային օրէնքի զարգացումը, երբ միջազգային նոր իրավիճակի կարգ մը ըմբռնումներ, ինչպէս գլխաւորաբար՝ մարդկային իրաւանց պաշտպանութիւնը, ժողովուրդներու ինքնորոշումը եւ ցեղասպանութեան պատժումը՝ պիտի թարգմանուին գործնապէս ազդու բայլերու: Միջազգային օրէնքը չի յաջողիր բայլ պահել միջազգային ընկերային գիտակցութեան մէջ արմատաւորուած բարոյական ըմբռնումներուն հետ: Անիկա զարմանալի չէ որովհետեւ միշտ բաց մը կայ մէկ կողմէ ընկերային փոփոխութեան եւ զարգացման, իսկ միւս կողմէ՝ օրէնքին միջեւ, որովհետեւ ժամանակ կ'առնէ մինչեւ որ ընկերային նոր կեցուածքները վերածուին ի-

բաւական սկզբունքներու եւ կանոններու:

Եթէ այս բացը պիտի գոցուի, միջազգային օրէնքը պէտք է կարենայ հաստատօրէն հունաւորել միջազգային նոր իրավիճակի ըմբռնումները, ինչպէս՝ միջազգային ատեաններ, որոնք տրամադրելի պէտք է ըլլան պետութիւններէ տարբեր հաւաքականութիւններու, բաւարար իշխանութիւն ունենալով թէ՛ պետութեանց եւ թէ անհատներու վրայ: Այն ատեն միայն միջազգային օրէնքը պիտի կարենայ փաստել պատշաճելու իր կարողութիւնը՝ միջազգային նորաստեղծ ընկերութեան, ուր ստիպողական կարիքը կայ մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան, մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու պատժումին եւ կանխարգիլման՝ որպէսզի բոլոր ազգերն ալ իրագործեն իրենց ինքնորոշումը:

1

Պատմական Ներածութիւն

Հայաստան ամէնէն հին պատմական հողամասերէն մէկն է Միջին Արեւելքի, որ կը տարածուէր Սեւ Ծովի ափերէն մինչեւ Կասպից ծով եւ Միջերկրական, եւ որ անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ բնակուած էր հայերով: Հայերը կը պատկանին հնդեւրոպական ցեղին եւ կը ներկայացնեն Միջին Արեւելքի ամէնէն հին ժողովուրդներէն եւ մշակոյթներէն մէկը: Արուեստի անոնց յուշարձանները, որոնցմէ չատեր կրցած են դիմանալ հակառակ հին թէ արդի բարբարոսական սարքերու, կը կրեն պերճախօս վկայութիւնը իրենց հարուստ եւ զատորոշուող մշակութային անցեալին:

Հայաստանի պատմութիւնը կը յատկանշուի ազգային կայունութեան եւ անկախութեան երկարաձիգ շրջաններով, ինչպէս նաեւ՝ օտար գրաւման եւ ճնշումի յաճախական միջնարարներով: Օտար ներխուժումներու յաջորդական ալիքները, այսուհանդերձ, անկարող էին ընկճելու հայերու ստեղծագործ ոգին, ոչ ալ կարող էին խանգարելու անոնց օժանդակութիւնը՝ համաշխարհային քաղաքակրթութեան:

1375ին, հայկական անկախ թագաւորութեան անկումէն ետք, եւ իբրեւ հետեւանք Թուրքերէն պարսկա-

կան, ռուսեւպարսկական ու ռուսեւթրքական զանազան պատերազմներուն, Հայաստան բաժնուած էր այսպէս ծանօթ Թրքական եւ ռուսական հայաստաններու, մեծագոյն բաժինը ինալով Թուրքիոյ։

Մինչ ռուսական իշխանութեան ներքեւ հայերը ապրեցան համեմատաբար ազատ կեանք մը, Թրքական Հայաստանի հայերը ձգտեցան կեանքի տանելի պայմաններու ձեռքբերման, ինչպէս նաեւ՝ երաշխաւորուած բարեկարգութիւններու, որպէսզի կարելի ըլլայ հակակշռել ճնշումներն ու համատարած անարդարութիւնը, եւ պաշտպանել իրենց ազգային մշակոյթն ու արժանապատուութիւնը՝ իբրեւ մարդ էակներ։ Հայերու այս տեսլականները կազմեցին հիմքը անոր՝ որ հետագային պիտի կոչուէր Հայկական Հարց։

ԺԹ. դարու առաջին կիսուն, պալքանեան ժողովուրդներու ազատագրման պայքարին եւ անոր յաջորդող եւրոպական միջամտութեան պատճառով, հայերու կեանքի պայմանները վատթարացան։

Պալքանեան ազգերու ապստամբութիւնը պատճառ դարձաւ 1877–778ի ռուսեւթրքական պատերազմին, որ վերջ գտաւ ռուսական յաղթանակով։ Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը, որ իր 16րդ յօդուածով Հայաստանին կ'ապահովէր բարեկարգութիւններ, մեծապէս կորսնցուց իր արդիւնաւորութիւնը երբ փոխարինուեցաւ Պերլինի դաշնագրով, որ 61րդ յօդուածով կը պայմանագրէր —

«Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէ իրականացընել, առանց յաւելեալ յապաղումի, հայերով բնակուած շրջաններու տեղական կարիքներէն թելադրուած բարելաւումն ու բարեկարգութիւնները, եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը չէրքէզներու եւ քիւրտերու դէմ: Այս գծով իր կողմէ առնուած քայլերուն մասին Բ. Դուռը տեղեակ պիտի պահէ մեծ պետութիւնները, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան»:

Այսպէսով, Հայկական Հարցը պաշտօնապէս մուտք գործեց միջազգային թատերաբեմէն ներս։

Թուրքիա չգործադրեց միջազգային խորհրդաժողովներու մէջ իր յանձն առած պարտաւորութիւնները եւ, մեծապետական մրցակցութենէն նպաստաւորուելով, ձեռնարկեց 1894–96ի կոտորածներուն հայկական նահանգներուն մէջ, Հայկական Հարցը հայերու բնաջնջումով լուծելու մտադրութեամբ։ Այս կոտորածները արժեցին աւելի քան 300 հազար հայերու կեանքը։

Այս կոտորածներուն իբրեւ հետեւանք՝ հայերը վճռեցին ինքնապաշտպանութեան դիմել, պահպանելու համար իրենց ազգային թէ մարդկային իրաւունքները։

Դժգոհութիւնը տարածուեցաւ ո՛չ միայն հայերուն եւ պալքանեան ժողովուրդներուն միջեւ, այլեւ նոյնինքն Թուրքերու մօտ, որուն իբրեւ հետեւանք՝ երեւան եկաւ պետական հարուած մը 10 Յուլիս 1908ին եւ Թուրքիա որդեգրեց Սահմանադրութիւն մը։

Հայերը խորհեցան թէ Սահմանադրութեան համեմատաբար աւելի ազատ պայմաններուն տակ բարեկարգութիւնները կրնային իրականանալ Հայկական նահանգներուն մէջ։ Բայց Արեւելեան հարցը, որ գրաղեցուցած էր այնքան շատ մտքեր, յատկապէս՝ Պալքանեան պետութիւնները, անգամ մը եւս կը դրուէր խորհրդաժողովի սեղաններուն վրայ։ Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ, Յունաստանի եւ Սերպիոյ Միացեալ ուժերը յարձակեցան Թուրքիոյ վրայ, պարտութեան մատնեցին զայն եւ հասան Չաթալճա, Պոլսէն 25 քիլոմեթր հեռու։

Հետեւաբար՝ եւրոպական պետութեանց դեսպանները հանդիպեցան Պոլսոյ եւ Պուքրէշի մէջ, Թուրքիոյ եւ պալքանեան պետութեանց միջեւ խաղաղութեան պայմանները քննելու համար, որուն յաջորդող խաղաղութեան կարգադրութիւնը արագացուց Թրքական հողերու կցումը Յունաստանի, Սերպիոյ եւ Պուլկարիոյ։

Սահմանադրական Թուրքիան շարունակեց Սուլթա–

նին քաղաքականութիւնը — Հայկական նահանգները ո՛չ ապակեդրոնացում եւ ոչ ալ բարեկարգութիւններ ստացան: Երբ Գալքանեան պատերազմը վերջ գտաւ, իրենց ազգային զանազան միաւորներուն միջոցաւ՝ հայերը պահանջեցին որ, պալքանեան խնդրի կարգադրութեան հետ միասին, հայկական նահանգներու ներքին ինքնավարութեան հարցը, ինչպէս նաեւ՝ Գերլինի վեհաժողովէն ետք առկախ մնացած հայկական նահանգներու բարեկարգութիւնները եւս իրենց լուծումը գտնեն:

3 Յուլիս 1913ին, ռուսական դեսպանատան նախաձեռնութեամբ, դեսպաններու հանդիպում մը կազմակերպուած էր Գոլսոյ Աւստրօ-Հունգարական դեսպանատան ամառնային կեդրոնին մէջ, ուր անոնք ընդունեցին հայկական եօթը նահանգները բաժնել երկուքի — առաջինը պիտի պարունակէր Տրապիզոնը, Սեբաստիան, Խարբերդը եւ Տիարպէքիրը, իսկ երկրորդը՝ Վանը, Էրզրումը եւ Պիթլիսը:

Նոյն տարուան Սեպտեմբեր 3ին, Լոնտոնի խորհրդաժողովը կը յանդէր վեց կէտերէ բաղկացած որոշման մը, որ կ՚ըսէր.

1) Հայկական նահանգները կը բաժնուին վարչական երկու միաւորներու:

2) Պէտք է նշանակուին երկու ընդհանուր քննիչներ, մեծ պետութեանց հաւանութեամբ եւ Պուլթանին հրամանագրով:

3) Վարչական գոյդ միաւորներն ալ առանձնապէս պէտք է ունենան խորհրդարան մը, ուր քրիստոնեաները ու մահմետականները պէտք է ներկայացուին հաւասարապէս:

4) Պաշտօնեաներ նշանակելու կամ պաշտօնազրկելու իշխանութիւնը կը յանձնուի ընդհանուր քննիչներուն:

5) Վարչական, դատական թէ ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է առնուին քրիստոնեաներէն եւ մահմետականներէն հաւասարապէս:

6) Մեծ պետութիւնները իրենց կը վերապահեն բարեկարգութիւններու գործադրութեան վրայ հսկողիչ յանձնելու իրաւունքը, իրենց դեսպաններուն եւ հիւպատոսներուն միջոցաւ:

8 Փետրուար 1914ին, Թուրքիա եւ Թուրքիա այս պծով ստորագրեցին համաձայնագիր մը, որուն իրրեւ պրպիւնք երկու ընդհանուր քննիչներ՝ Վեսթենենկ (Հոլլանտացի մը) եւ Հոֆ (Նորվեկիացի մը) նշանակուեցան:

Յուլիս 1914ին, յիշեալ քննիչները հասան Գոլիս: Հոֆ հասաւ մինչեւ իսկ Վան: Անոնք հազիւ սկսած էին գործադրել իրենց ծրագիրները, երբ Սարայեւոյի պատահարին իրրեւ հետեւանք Ա. Աշխարհամարտը բռնկեցաւ եւ Թուրքիա պատերազմի մտաւ 12 Հոկտեմբեր 1914ին:

Պատերազմական գոյժավիճակէն նպաստաւորուելով՝ Թրքական կառավարութիւնը Հոֆին ու Վեսթեննենկը վերադարձուց իրենց երկիրները:

Ա. Աշխարհամարտի ընձեռած առիթէն նպաստաւորուելով՝ Թրքական կառավարութիւնը առկախեց հայկական բարեկարգութիւններու հարցը, փոխարէնը առնելի սարսափազդու քայլեր առնելով հայերուն դէմ: Այս անգամ Թրքական կառավարութիւնը վճռած էր նպաստաւորուիլ պատերազմէն եւ իրականացնել հայերը ջնջելու իր հին քաղաքականութիւնը: 1915ի գարնան, երբ եւրոպական ուժերը մխրճուած էին կենաց-մահու պայքարի մը մէջ, Թրքական կառավարութիւնը ձեռնարկեց հայերու զանգուածային բնաջնջումի քաղաքականութեան գործադրումին:

24 Ապրիլ 1915ին տեղի ունեցան հայ ակնառու

մասուրականներու եւ ազգային ղեկավարներու զանգուածային ձերբակալութիւնները Պոլսոյ եւ նահանգներուն մէջ։ Անոնք աքսորուեցան Անատոլուի խորերը, ուր սպաննուեցան կա՛մ ճամբու ընթացքին եւ կամ՝ երբ հասան իրենց համար ճշդուած աքսորավայրերը։

Հայ երիտասարդները ղրկուած էին բանակ, բայց չուտով անոնք պիտի պինաթափուէին եւ փոխանցուէին աշխատանքի վաշտերուն։ Հետագային, անոնք պիտի ջարդուէին խումբ առ խումբ։ Այսպէսով, անօգնական հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ սիստեմատիք տեղահանութեան եւ ջարդերու։ Հոն ուր դժուար էր տեղահանել, մարդիկ ողջ–ողջ կը հրկիզուէին պիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, իսկ վերապրողներուն մեծամասնութիւնը կը կոտորուէր։

Տեղահանուած հայերու մնացորդացը — ծերեր, կիներ եւ մանուկներ — անապատի մէջ ճշդուած վայրերը հասնելով, անգամ մը եւս կ'ենթարկուէին զանգուածային սպանդի։

Որոշ վայրերու մէջ (Վան, Սասուն, Մուշ, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա, Մուսա Տաղ), այլուր իրենց վճռակուռ ճակատագրին տեղեակ պահուելով, հայերը վճռեցին դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ նախնական զէնքերով, կա՛մ հայ բնակչութիւնը փրկելու եւ կամ ալ հերոսական մահով նահատակուելու համար։

Թրքական ծրագիրը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ բնաջնջել օսմանեան սահմաններուն մէջ ապրող ամբողջ հայ բնակչութիւնը (միայն Պոլիսն ու Իզմիրը խնայուած էին, բայց Իզմիրի մէջ եւս ջարդեր պիտի պատահէին 1922ին, երբ Թուրքերը պարտութեան մատնելով յոյները դրաւեցին զայն)։ Թուրքիոյ ներքին նախարար Թալէաթ փաշա կը հպարտանար որ ինք յաջողած էր երեք ամսուան ընթացքին իրականացնել ա՛յն, որ չէր կրցած գործադրել Սուլթան Համիտ 30 տարուան ընթացքին։

1915էն առաջ Օսմանեան կայսրութեան մէջ բնա-

կող երկու միլիոն 26 հազար հայերուն մէկ միլիոն 403 հազարը կը բնակէր Թրքական Հայաստանի մէջ։

1915ին եւ անոր յաջորդող տարիներու ընթացքին ընդհանրապէս Թուրքիոյ եւ յատկապէս Թրքական Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդին դէմ Թրքական կառավարութեան ծրագրած եւ գործադրած տեղահանութեան ու ջարդերուն իրրեւ հետեւանք՝ հայ բնակչութեան դրեթէ կէսը անհետացաւ, իսկ մնացեալ կէսը ապաստանեցաւ լեռներու մէջ, կամ ալ փրկուեցաւ ռուսական բանակներու յառաջխաղացքին թէ իր հերոսական դիմադրութեան պատճառով։ Այս վերապրողները, 1915էն 1918ի տեւողութեան, փարեցան իրենց հողին, փորձեցին վերաշինել իրենց կործանուած բնակարանները, բայց վերջապէս պարտաւորուեցան նահանջել ռուսական բանակներուն եւ հայ կամաւորներուն հետ դէպի ռուսական Հայաստան, ուր, 1918ին անոնք մասնակցեցան Թուրքերու դէմ ազատութեան համար մղուած յուսահատական պայքարին։

Այս ջարդերուն, տեղահանութիւններուն եւ բռնագրաւումներուն պատճառով հայերու նիւթական եւ մշակութային հարստութիւնը դատապարտուեցաւ կործանումի։ Ամբողջ քաղաքակրթութիւն մը քանդուած էր եւ հայերը կորսնցուցած էին իրենց հայրենիքը։

Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին հայերը կռուեցան դաշնակիցներու կողքին։ Անոնք կը յուսային որ 1913ի խոստումները կրնային իրականացուիլ, որովհետեւ Թուրքիա դարձած էր դաշնակիցներու թշնամին։

Ռուսական բանակին մէջ գտնուող երկու հարիւր հազար հայ պինուորներէն զատ, քանի հազար հայ կամաւորներ կային Կովկասեան ճակատին վրայ, իսկ հինգ հազար այլ կամաւորներ կը կռուէին Ֆրանսացիներու եւ անգլիացիներու հետ պաղեստինեան ճակատին վրայ, իրրեւ անկատ միաւոր՝ որ ծանօթ էր Հայկական Լեգէոն անունով։ Զօրավար Ալլենպի եւ ռուս պինուորական ղեկավարները մեծապէս գնահատած էին հայ պին-

ւորներու ժամանակցութիւնը եւ անոնց զոհաբերութեան ոգին։

1917ին, ռուսական առաջին յեղափոխութիւնը իշխանութեան հասցուց ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, որ ցարական իշխանութեանց կողմէ Հայերուն հանդէպ կատարուած անարդարութիւնը դարմանելու համար, ռուսական բանակներուն գրաւած հայկական հողամասերը անջատելով զանոնք հռչակեց հայերու կողմէ նուաճուած հողամասեր եւ հայազգի տոքթ. Զաւրիեւը նշանակեց անոնց փոխ կառավարիչը։ 1917ի Սեպտեմբեր 25ին, երբ իր օրերը համրուած էին, ժամանակաւոր Կառավարութիւնը վերջապէս կը ճանչնար ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքը։

Խորհրդային կառավարութիւնը եւս, Դեկտեմբեր 1917ին յայտարարեց Թրքական Հայաստանի ինքնորոշման իրաւունքը հրամանագրով մը։ Քանի մը օր ետք, 1918ի Յունուար 8ին, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Ուիլսըն կատարեց նմանօրինակ յայտարարութիւն մը՝ ընդհանրապէս Թուրքիոյ ճնշեալ ժողովուրդներուն եւ յատկապէս հայերուն առընչութեամբ։

Այս զոյգ յայտարարութիւնները նոր թափ տուին հայերուն, որպէսզի շարունակեն իրենց պայքարը աւելի մեծ վճռականութեամբ։

1917ի Հոկտեմբերին, երբ Պոլշեւիկեան Յեղափոխութեան հետեւանքով ռուսական բանակները կազմալուծուեցան, ռուսական բանակի հայ տարրերը մնացին՝ կռիւը շարունակելու համար դաշնակիցներու կողքին։ Առանց դաշնակիցներու դոյզն օժանդակութեան, անոնք շարունակեցին կռուիլ եւ պաշտպանել իրենց հողամասերը, առանձինն կռուելով ութ ամիս Տրապիզոնի, Երզնկայի, Էրզրումի, Մուշի եւ Վանի ճակատներուն վրայ։ Աստիճանաբար նահանջելով՝ անոնք հասան ռուսեւթրքական հին սահմանը։ Դժբախտաբար, Պոլշեւիկ Ռուսիա ստիպուեցաւ 3 Մարտ 1918ին ստորա-

գրել Պրեստ – Լիթովսկիի դաշնագիրը, որ Թուրքիոյ տուաւ (Ռուսիոյ կողմէ գրաւեալ հողամասերէն զատ) Պաթումը, Օլթին, Արտահանը եւ Կարսը։ Թուրքերը, այս քայլէն քաջալերուած, աւելի յառաջացան եւ ուզեցին բնաջնջել հայ ժողովուրդի վերապրող մնացորդացը, ինչպէս որ 1915ին բնաջնջած էին իրենց ենթակայ հայերը։

Այսուհանդերձ՝ հայկական զօրքերն ու ամբողջ հայ ժողովուրդը հերոսաբար մղեցին Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտները, Մայիսի վերջին կիսուն, եւ պարտութեան մատնեցին թրքական բանակները։ 28 Մայիս 1918ին հռչակուեցաւ Հայաստանի անկախութիւնը։ Նոր պետութիւնը պաշտօնապէս ճանչցուեցաւ իբրեւ Հայաստանի Հանրապետութիւն։

4 Յունիս 1918ին, Թուրքերը խաղաղութեան դաշինք մը կնքեցին հայերու հետ Պաթումի մէջ, եւ ճանչցան Հայաստանի անկախ Հանրապետութիւնը։

Հայկական Հանրապետութիւնը գոյատեւեց իր նեղ սահմաններուն մէջ, զորս պաշտպանեց վճռականութեամբ, մինչ Պաքուի մէջ հայերը կը դիմադրէին թրքական յարձակումներուն եւ կ'ուշացնէին նաւթահորերուն գրաւումը Թուրքերուն կողմէ։

Հայկական Հանրապետութիւնն ու հայ ժողովուրդը առանձին կրեցին Թուրքիոյ շղթայազերծած յարձակողականին ամբողջ ուժգնութիւնն ու ահաւորութիւնը։

30 Հոկտեմբեր 1918ին, դաշնակիցներուն կողմէ պարտուած Թուրքիան ստորագրեց Մուտրոսի զինադադարը։ Հայկական զօրքերը վերագրաւեցին Կարսը, Արտահանը եւ Օլթին, եւ իբրեւ արդիւնք՝ Հայկական Հանրապետութիւնը ունեցաւ 54 հազար քառ. քիլոմեթր տարածութիւն մը։

Իր հիմնումէն տարի մը ետք, Հայաստան արդէն իսկ կազմակերպուած պետութիւն էր, օժտուած ար-

դիւնաւոր վարչամեքենայով մը: Մեծ Թիւով ազգեր ճանչցան իր անկախութիւնը եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներ փոխանակեցին անոր հետ: Հայկական կառավարութեան գաղութրակութիւն մը ուղղուեցաւ Փարիզ, խաղաղութեան խորհրդաժողովին մասնակցելու համար:

Անկախ հանրապետութեան ստեղծումը ազդանշանն էր հայրենասիրական ալիքի մը, որ աչխարհի բոլոր ծագերէն ուռքի հանեց հայերը, որոնցմէ չատեր իրենց կամաւոր մասնակցութիւնը բերին հայրենիքի վերակերտումին:

Յունուար 1919ին, Զորս Մեծերը — Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, Ֆրանսա եւ Իտալիա — նախագծեցին ընդհանուր բանաձեւ մը՝ դաշնակիցներու պատերազմին նպատակները սահմանելով: Անիկա կը պարունակէր Թրքական կայսրութեան ենթակայ ցեղերուն վերաբերող հետեւեալ պարբերութիւնը.—

«Թուրքերու կողմէ իրենց ենթակայ ժողովուրդներուն հանդէպ ցուցաբերուած պատմական վատ կառավարումին, ինչպէս նաեւ վերջին տարիներուն հայերու բէ այլոց ջարդերուն պատճառով՝ դաշնակիցներս ու գործակից Պետութիւնները համաձայն են որ Հայաստան, Սուրիա, Միջագետք եւ Արաբիա պէտք է ամբողջովին աձլատուին թրքական կայսրութենէն»:

19 Յունուար 1920ին, դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդը իրողապէս ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնն ու անոր կառավարութիւնը:

Նախագահ Ուիլսընի կողմէ Հայաստան ղրկուած՝ ամերիկեան պատուիրակներ Քինկ, Քրէյն եւ գօր. Հարպօրտ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրեցին Հայաստանի վրայ ամերիկեան հոգածատրութեան մը հարցը: Մարտ

1920ին, Լորտ Քրզընի առաջարկէն մեկնելով, Ազգերու Դաշնակցութեան Գերագոյն Խորհուրդը ճանչցաւ որ հայկական պետութեան մը ստեղծումը եւ անոր ընդունումը ազատ ազգերու ընտանիքին մէջ պարտականութիւն մըն էր մարդկութեան համար:

Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագիրը ստորագրուեցաւ Սեւրի մէջ 10 Օգոստոս 1920ին: Հայաստան ներկայացուած էր Սեւրի խորհրդաժողովին եւ դաշնագրի ստորագրողներէն մէկն էր: Հայաստանի վերաբերեալ՝ դաշնագիրը կը պարունակէր հետեւեալ յօդուածները.—

«ՅՕԴՈՒԱԾ 88.— Թուրքիա, համաձայն դաշնակից պետութիւններուն կազմէ արդէն իսկ առնուած բայլերուն, այսուհետեւ կը ճանչնայ Հայաստանը իբրեւ ազատ եւ անկախ պետութիւն մը:

«ՅՕԴՈՒԱԾ 89.— Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանագիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահին իրաւարարութեան յանձնել երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանին ճշգորոշման խնդիրը եւ ընդունիլ նախագահին որոշումը այդ գծով, ինչպէս նաեւ իր բեւեռած տ՛յն պայմանները՝ որոնք կրնան Հայաստանին հնարաւորութիւն տալ ծովային ելք ունենալու, եւ որոնք կրնան պահանջել յիշեալ սահմանին յարակից բրմական հողամասերէն որեւէ մէկ բաժնին ապազինումը:

«ՅՕԴՈՒԱԾ 90.— Այն պարագային երբ 89րդ յօդուածին համաձայն սահմանը վճռուի, յիշեալ նահանգներու հողերուն ամբողջութիւնը կամ մէկ մասը Հայաստանին

փոխանցելով՝ Թուրքիա այժմէն իսկ կը յայտնէ թէ նման որոշման մը թուականէն սկսեալ կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն եւ սեփականատիրութենէն փոխանցուած այդ հողամասին կապակցութեամբ։ Ներկայ դաշնագրին այն տրամադրութիւնները, որոնք կիրարկելի են Թուրքիային անջատուած որեւէ հողամասի, այնուհետեւ կիրարկելի պիտի ըլլան յիշեալ հողամասին համար։

«Թուրքիոյ ելեւմտական պարտաւորութիւններուն ա՛յն համեմատութիւնն ու բնոյթը զորս Հայաստան պիտի ըստիպուի ստանձնել, կամ՝ այն իրաւունքները որ պիտի փոխանցուին իրեն յիշեալ հողամասի փոխանցման պատճառով, պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 3րդ բաժնի (ելեւմտական տրամադրութիւններ) թիւ 241 եւ 244 յօդուածներուն համաձայն։

«Ի հարկին՝ լրացուցիչ համաձայնութիւններ պիտի որոշեն այն բոլոր հարցերը որ որոշուած չեն ներկայ դաշնագրով, եւ որ կրնան երեւան գալ յիշեալ հողամասի փոխանցման հետեւանքով։

«ՅՕԴՈՒԱԾ 91.— Այն պարագային երբ 89րդ յօդուածին մէջ ակնարկուած հողամասին որեւէ բաժինը փոխանցուի Հայաստանին՝ Սահմանագծման Յանձնաժողով մը, որուն կազմութեան եղանակը պիտի վճռուի հետագային, պիտի կազմուի յիշեալ յօդուածով նախատեսուած որոշումի հրապարակումին յաջորդող երեք ամսուան ժամանակամիջոցի մը ընթացքին, որպէսզի տեղւոյն վրայ գծէ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանը, տրուած որոշումին համաձայն։

«ՅՕԴՈՒԱԾ 92.— Յաջորդաբար Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի հետ՝ Հայաստանի սահմանները պիտի վճռուին ուղղակի համաձայնութեամբ, շահագրգռուող կողմերուն միջեւ։

«Եթէ, որեւէ կերպով, շահագրգռուող պետութիւնները ձախողին համաձայնաբար վճռել իրենց սահմանները մինչեւ 89րդ յօդուածին մէջ ակնարկուած որոշումին թուականը, խնդրոյ առարկայ սահմանագիծը պիտի վճռուի դաշնակից գլխաւոր պետութեանց կողմէ, որոնք յանձն կ'առնեն նաեւ տեղւոյն վրայ գծել զայն։

«ՅՕԴՈՒԱԾ 93.— Հայաստան կ'ընդունի եւ կը հաւանի Դաշնակից Գլխաւոր Պետութեանց հետ կնքուած դաշնագրի մը մէջ ներմուծել այնպիսի՛ տրամադրութիւններ, որոնք կրնան անհրաժեշտ նկատուիլ այդ պետութեանց կողմէ՝ պաշտպանելու համար իրաւունքները Հայաստանի այն բնակիչներուն, որոնք կը տարբերին բնակչութեան մեծամասնութենէն ցեղային ծագումով, լեզուով եւ կրօնքով։

«Հայաստան նոյնպէս կ'ընդունի եւ կը հաւանի Դաշնակից Գլխաւոր Պետութեանց հետ կնքուած դաշնագրի մը մէջ ներմուծել այնպիսի՛ տրամադրութիւններ, որոնք կրնան անհրաժեշտ նկատուիլ այդ պետութեանց կողմէ՝ պաշտպանելու համար տարանցումի ազատութիւնը եւ այլ ժողովուրդներու հետ առեւտուրի մէջ հաւասար վերաբերումը»։

Սեւրի դաշնագրին համաձայն Թուրքիա կը կորսնցնէ նաեւ Սուրիան, Իզմիրը, Իրաքը, Պաղեստինը, Հիճազը եւ Կիպրոսը։ Դաշնագիրը կը դատապարտէ Թուրքիոյ մէջ հայուն հանդէպ գործադրուած ցեղասպանութիւնը։ Թուրքիան կ'ընդունի դաշնակիցներուն յանձնել այն բոլոր անձերը, որոնք պատասխանատու կը նկատուին պատերազմի ընթացքին Օսմանեան կայսրութեան մէջ գործուած կոտորածներուն համար։ Այդ անձերը պիտի դատուին դաշնակիցներու կողմէ ընտրուած ատեաններու առջեւ։ Թուրքիա պիտի ճանչնայ յիշեալ ատեաններուն արդարադատութիւնն ու հեղինակութիւնը։

Սեւրի դաշնագրին ներքեւ կ'երեւին ստորագրութիւնները Բրիտանական կայսրութեան, Իտալիոյ, Ֆրանսայի, Ճապոնի, Գլխիքայի, Ծուննաստանի, Լեհաստանի, Փորթուգալի, Ռումանիոյ, Չեխոսլովաքիոյ, Եուկոսլաւիոյ, Հիճազի եւ Թուրքիոյ՝ Հայաստանի կողքին:

Նախագահ Ուիլսընի իրաւարարական դատավճիռը տրուեցաւ 22 Նոյեմբեր 1920ին:

Սեւրի Դաշնագիրը ճանաչումն էր հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն եւ եկաւ իրրեւ պարգեւատրութիւն մը՝ դաշնակիցներու պատերազմական ճիգերուն անոնց բերած մասնակցութեան համար, որովհետեւ հայերը առանձին կռուած էին Թուրքերուն դէմ կովկասի մէջ, ռուսական զօրքերու քաշուելէն ետք, այդպէսով ետքը ամիս յետաձգելով նաւթային կեդրոն Պաքուի Թուրքեւզերման գրաւումը: Հայերը նոյնպէս կռմած էին կամաւորական մեծաթիւ գունդեր՝ ռուսական զօրքերուն հետ կովկասեան ճակատին վրայ եւ դաշնակից ուժերուն հետ Մէջին Արեւելքի մէջ կռուելու համար, դաշնակից բանակներու մէջ զօրութիւն ունեցող բազմաթիւ հայ կանոնաւոր զինուորագրեալներէ զատ:

Սեւրի դաշնագրի ստորագրութենէն հազիւ ամիս մը ետք, Սեպտեմբեր 1920ին, Քեմալական Թուրքիան, մեծ պետութեանց ներքին մրցակցութիւններէն նպաստաւորուելով, յարձակեցաւ Հայաստանի հանրապետութեան վրայ: Դաշնակից պետութեանց օժանդակութենէն զրկուած՝ հերոսական դիմադրութենէ մը ետք, Հայաստան ընկճուեցաւ 2 Դեկտեմբեր 1920ին: Անոր հողամասին չուրջ մէկ երրորդը խլուեցաւ Թուրքերուն կողմէ, մինչ մնացեալը վերածուեցաւ խորհրդային հանրապետութեան:

Դաշնակիցները խաղաղութեան նոր դաշնագիր մը կնքեցին Թուրքիոյ հետ — Լօզանի դաշնագիրը — Յուլիս 1923ին: Լօզանի խաղաղութեան խորհրդաժողովը

հայկական հարցը վերադարձուց անլոյծ մնացած խընդիրներու շարքին:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ ո՛չ միայն Քրքական Հայաստանը ամբողջութեամբ իւրացուեցաւ Թուրքերուն կողմէ, այլեւ ռուսական Հայաստանի մէկ երրորդը պարտադրաբար միացուեցաւ Քրքական հողամասին:

Այս հողամասերը տակաւին կը մնան Քրքական գրաւման տակ:

Մնացեալ մասը, իր անկախութեան կ'ապրուտէն ետք, այժմ մէկն է Խորհրդային Միութիւնը կազմող 15 հանրապետութիւններէն:

2

Կանխատեսված ոճիրը

1915ի գարնան, երբ եւրոպական պետութիւնները մխրճուած էին կենաց-մահու պայքարի մը մէջ եւ չէին կրնար կամ չէին ուզեր որեւէ ճնշում բանեցնել Թուրքիոյ վրայ, Թրքական կառավարութիւնը մտադրեց Հայկական Հարցը միանգամընդմիշտ լուծել եւ ձեռնարկեց հայերու զանգուածային բնաջնջումի քաղաքականութեան գործադրումին:

24 Ապրիլ 1915ին, Պոլսոյ եւ գաւառներու հայ մտաւորականներն ու ազգային ղեկավարները զանգուածային կերպով ձերբակալուեցան եւ աքսորուեցան Անատոլուի խորերը, ուր անոնք անհետացան կա՛մ ճամբու ընթացքին եւ կամ երբ հասան իրենց համար ճշդուած վայրերը: Այնուհետեւ, քաղաքային բնակչութեան զինաթափումէն եւ այրերու զինուորագրումէն ետք, զիւղերը կորուած էին արտաքին աշխարհէն եւ անոնց անօգնական զոհերը ենթարկուած էին սիստեմաթիկ սեղանահանութեան եւ կոտորածներու՝ կանոնաւոր բանակի, ոստիկանութեան եւ պինակալ չէթէներու ձեռքով:

Այս ձեւով ամբողջ հայ գիւղերու եւ գիւղաքաղաքներու տեղահանութիւնը հետեւեցաւ իրարու: Շուրջ երկու միլիոն հայ այրեր, կիներ եւ մանուկներ բռնօրէն կը հեռացուէին իրենց տուներէն՝ աննկարագրելի չարչարանքներու մէջ, եւ կը քշուէին դէպի Սուրիոյ անապատները: Այր մարդոց մեծամասնութիւնը վայրագօրէն կը սպաննուէր ճամբու ընթացքին, կիները կը բռնաբարուէին եւ կամ կը դատապարտուէին հաւէմի կեանքին, իսկ բազմաթիւ մանուկներ կը մահմետականացուէին: Վերապրողները կ'ենթարկուէին անպատմելի չքնաղութեան եւ չարչարանքի: Տեղահանուած բնակչութեան կէսը անհետացաւ ճամբու վրայ բացայայտ սպանդով, սովով եւ հիւանդութեամբ, կամ ալ՝ անապատային անտանելի կեանքին պատճառով: Մնացորդացը, հասնելով անապատին մէջ իրեն համար նախատեսհմանուած վայրերը, կրկին կ'ենթարկուէր զանգուածային կոտորածներու (Տէր-Զօր, Րաս-իւլ-Այն):

Կարգ մը վայրերու մէջ հայերը նոյնիսկ չէին տեղահանուած: Անոնք պարզապէս կոտորուած կամ տեղւոյն վրայ ողջակիզուած էին:

Հայերու ամբողջ ստացուածքը կա՛մ կ'իւրացուէր կառավարութեան եւ կամ կը թալանուէր խուժանին թէ աւազակներու կողմէ: Մշակութային թէ նիւթեղէն հարստութեան անհաշիւ գանձեր կործանումի դատապարտուեցան եւ ամբողջ ժողովուրդ մը, իր հնաւանդ քաղաքակրթութեամբ, ամէնէն վայրագ կերպով խաչուեցաւ ու նահատակուեցաւ:

Այս պայմաններուն տակ, հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանութեան՝ սահմանափակ թիւով վայրերու մէջ (Վան, Մուսա Տաղ, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա) նախնական ղէնքերով, եւ հերոսական մահով նահատակուեցան:

Հայկական կարդերը հանգամանօրէն ներկայացուած են թէ՛ բազմաթիւ վաւերագրերով եւ թէ ականատեսի վկայութիւններով՝ Վիսքաունթ Գրայսի «The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–1916» (*Անգլիոյ Երեսփոխանական Տան եւ Համայնքներու Տան ներկայացուած կապոյտ Գիրք մը*), *եւ տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիւսի* «Deutchland und Armenian 1914–1918» *անուն գիրքերուն մէջ: Ականատես մարդոց անկեղծ վկայութիւններ են փրոֆ. Արնոլտ Թոյնպիի* «Armenian Atrocities, The Murder of a Nation», *դեսպան Մորկընթաուի* «Ambassador Morgenthau's Story» *եւ* «The Tragedy of Armenia», *ինչպէս նաեւ Ֆրիտրոֆ Նանսէնի* «Armenia and the Near East» *անուն գործերը:*

Մորեւ՝ կը տրուին այդ վկայութիւններէն քաղուածքներ.

ԼՈՐՏ ՊՐԱՑԻ
(ԱՆԳԼԻԱՑԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԷՄՔ ԵՒ ԳԻՏՆԱԿԱՆ)

Իւրաքանչիւր գիւղի եւ քաղաքի հայ բնակիչները ամբողջութեամբ դուրս բերուած էին, տուն առ տուն փնտռտուքով: Իւրաքանչիւր բնակիչ հշուած էր փոդոց: Այրերէն ոմանք նետուած էին բանտ, ուր ա-նոնք սպանուած էին, երբեմն չարչարանքէ ետք: Մնացեալները, կիներով եւ մանուկներով, քալելով տարուած էին քաղաքէն դուրս: Քիչ մը հեռանալէ ետք՝ անոնք բաժնուած էին իրարմէ, այրերը հշուելով դէպի բլուրները, ուր նախորոշուած վայրերու մէջ զինուորները կամ սպանդին համար օգնութեան կանչըւած քիւրտ ցեղախումբերը անխնայ սպանած էին զանոնք զէնքով կամ սուինով: Կիները, մանուկները եւ ծերերը դրկուած էին (հսկողութեամբ ամէնէն ցածրակ զինուորներու, որոնցմէ շատեր տակաւին նոր դուրս

եկած բանտէ) իրենց համար ճշդուած հեռաւոր վայրերը, որոնք երբեմն կ'ըլլային Փոքր Ասիոյ կեդրոնը գտնուող ապառաղջ շրջանները, բայց յաճախ կը գըտնուէին Հալէպէն դուրս եւ եփրատի ուղղութեամբ տարածուող Տէր-Զօրի անապատային ընդարձակ շրջանին մէջ: Անոնք առաջ կը մղուէին զինուորներուն կողմէ օրեր շարունակ, միշտ ոտքի վրայ, ծեծի եւ-թարկուելով կամետեւ ձգուելով (որպէսզի մեռնին, երբ չէին կրնար բայլ պահել կարաւանին հետ). շատերը ինկան ճամբու վրայ, եւ շատեր ալ մեռան անօթութենէ: Ո՛չ մէկ ձեւով թրքական կառավարութիւնը պաշար կը հայթայթէր անոնց, իսկ իրենց ունեցած պարէնն ալ արդէն կողոպտուած էր: Քիչ չէր թիւը այն կիներուն, որոնց կը պարտադրուէր մերկանալ եւ այդպէս քալել երկար ատեն կիզիչ արեւին տակ: Որոշ մայրեր խելագարուեցան եւ նետեցին իրենց փոքրերը, չկարենալով աւելի երկար կրել զանոնք: Կարաւանին անցած ճամբան կը վերածուէր դիակներու գիծի մը եւ համեմատաբար շատ քիչեր կրցան հասնիլ իրենց համար ճշդուած վայրերը, որոնք յատկապէս ընտրուած էին անոր համար որ անկէ վերադարձը անկարելի էր եւ որովհետեւ շատ քիչ հաւանականութիւն կար թէ անոնք պիտի կարենային վերապրիլ իրենց չարչարանքներէն: Այս տեղահանութիւններուն մասին ես ստացայ հանգամանաւոր զեկուցումներ, որոնք կը կրէին ճշմարտացիութեան ապացոյցներ, ոյնպէս իմացած էի Պոլսէն վերջերս վերադարձած բարեկամէ մը թէ ինք եւս տեղեկացած է այդ դէպքերուն Պոլսոյ մէջ, ամբողջութեամբ հաստատելով այն՝ զոր իմացած էի, եւ ինչ որ ամէնէն աւելի ցնցած էր զինք այն յարաբերական պարզութիւնն էր, որով կը պատմուէին այս վայրագութիւնները անոնց կողմէ՝ որոնք ուղղակի տեղեկութիւններ ունէին այդ մասին: Բաներ, զորս մենք հազուադէպօրէն հաւատալի կը գտնենք, շատ քիչ զարմանք կ'առթեն Թուրքիոյ մէջ: Զարդը օրուան ըն-

դուռնուած կարգն էր արեւելեան Ռումելիի մէջ 1876ին եւ ասիական Թուրքիոյ մէջ՝ 1895–1896ին:

Երբ հայ բնակչութիւնը դուրս քշուած էր իր տուներէն, կիներուն մեծ մասը սպաննուած չէր, այլ՝ վերապահուած էր աւելի վատթար ճակատագրի մը համար: Մեծամասնութեամբ անոնք խլուած էին թուրք բանակայիններու եւ քաղաքային պաշտօնեաներու կողմէ եւ տարուած՝ անոնց հարէմները: Ուրիշներ վաճառքի հանուած էին շուկաներու վրայ, բայց միայն մահմետական գնորդներուն համար, որովհետեւ անոնք պարտադրաբար պէտք է մահմետականային: Այլեւս անոնք երբեք պէտք չէ տեսնէին իրենց ծնողները կամ ամուսինները — քրիստոնեայ այս կիները միանգամընդմիշտ դատապարտուած էին ստրկութեան, ամօթի եւ հաւատափոխութեան: Տղաքն ու աղջիկները եւս, ընդհանրապէս, վաճառքի հանուեցան իբրեւ գերիներ, երբեմն միայն 10էն 12 անգլիական շիլինկի համնող գիներով, մինչ աւելի դեռատի այլ տղաք կը յանձնուէին տերվիշներու, որպէսզի տարուին անոնց մենաստանները եւ պարտադրաբար մահմետական դառնան:

… Բայց ամէնէն խղճալի պարագան չէր անոնցը, որոնց թշուառութիւնը վերջ կը գտնէր արագ մահով, այլ՝ այն դժբախտ կիներունը որոնք, իրենց ամուսիններուն սպանութենէն եւ աղջիկներուն բռնաբարումէն ետք, իրենց փոքրերով մեռնելու համար քշուած էին անապատ — ուր անոնք ո՛չ մէկ սնունդ կրնային գտնել, եւ ուր անոնք զոհերն էին շրջապատի վայրի ցեղախումբերուն: Այնպէս կը թուէր որ ամբողջ ժողովուրդին երեք-չորրորդը կամ չորս-հինգերորդը ջնջուած էր եւ պատմութեան մէջ չկայ պարագայ մը, վստահաբար ո՛չ Թիմուրլենկի օրերէն ասդին, ուր արձանագրուած է այսքա՛ն ահաւոր եւ լայնատարած ոճիր մը:

Այն շրջաններուն մէջ ուր հայերը գրեթէ ամբողջութեամբ անզէն ըլլալով հանդերձ, կռուած են, ա-

տիկա կատարած են ինքնապաշտպանութեամբ՝ իրենց ընտանիքներն ու անձերը պաշտպանելու համար վայրագութեանը դէմ ա՛յն անգութիներուն, որոնք կը կազմեն այսպէս կոչուած այս երկրի կառավարութիւնը: Ոչ մէկ ձեւով եւ ոչ մէկ հիման վրայ կարելի է արդարացնել թրքական կառավարութեան վերաբերումը՝ ինչպէս որ գերման կարգ մը հեղինակներ եւ լրագիրներ կը փորձեն կատարել: Սպանդի եւ տեղահանութեան անոնց քաղաքականութիւնը կատարուած է կամովին եւ առանց գրգռութեան: Անիկա կը թուի ըլլալ պարզապէս կիրարկումը Սուլթան Համիտի կողմէ առիթով մը բանաձեւուած ա՛յն լուծումին, թէ *«Հայկական Հարցէն ձերբազատուելու ճամբան է՝ ձերբազատուիլ Հայերէն»*: Եւ բնաջնջումի քաղաքականութիւնը գործադրուած է շատ աւելի վճռականութեամբ եւ արիւնի ծարաւ կատարելագործումով թրքական վարչամեքենայի ներկայ պարագլուխներուն կողմէ — անոնք Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Կոմիտէ անունով կը նկարագրեն իրենք զիրենք — քան այն՝ որ կատարուեցաւ Ապտիւլ Համիտի ժամանակին (1):

ԱՐՆՈԼՏ Ժ. ԹՈՅՆՊԻ
(ՊԱՏՄԱԲԱՆ)

Ծրագիրն էր Օսմանեան սահմաններուն միջեւ ապրող ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութեան բնաջնջումը: Պատերազմը առժամաբար ազատ ձգած էր Օսմանեան կառավարութիւնը ա՛յն հակակշռէն, որքան ալ թեթեւ ըլլար անիկա, զոր Եւրոպան կը յաջողէր բանեցնել իր վրայ: Մէկ կողմէ պատերազմները՝ Թուրքիոյ դաշ-

(1) 6 Հոկտեմբեր 1915ին Մեծն Բրիտանիոյ Լորտերու Տան ներկայացուած Լորտ Պրայսի ճառէն քաղուածքներ:

նակիցներն ու շատ լաւ բարեկամներն էին — էնվեր, ապագային նայելով, կը յենէր անոնց յաղթանակի խոստումին վրայ՝ ինքզինք եւ իր ընկերները պահպանելու համար վրէժխնդրութենէն Արեւմտեան պետութիւններու եւ Ռուսիոյ, որոնք միշտ կանգնած էին Օսմանեան կառավարութեան հիւանդագին թշնամութեան եւ անոր քրիստոնեայ հպատակներուն անօգնութեան միջեւ: «*Քափիթիւլասիոն*»ներու ժխտումը վար առաւ նաեւ արտաքին պաշտպանութեան իրաւական պատուարը, որուն ետին բազմաթիւ օսմանեան քրիստոնեաներ քիչ թէ շատ արդիւնաւոր պատսպարան մը գտած էին: Միայն կը մնար գործածել առիթը եւ տալ հարուած մը, որ կրկնութեան կարիք պիտի չունենար: «*Անկէ ետք*, — ըսաւ Թալէաթ պէյ, երբ վերջնական ազդանշանը տուաւ — *գոյութիւն պիտի չունենայ Հայկական Հարց յիսուն տարուան համար*»:

Որոշ օր մը, նկատի առնուած որեւէ քաղաքի փողոցները պիտի գրաւուէին տեղական ոստիկանութեան կողմէ՝ ամրացուած սուիններով, եւ կառավարիչի հրահանգով պիտի հաւաքուէին զինուորական ծառայութենէ ազատ ձգուած հայ ցեղի մարմնապէս ատակ բոլոր այրերը: «Մարմնապէս ատակ»ը ստացաւ ազատ մեկնաբանութիւն, որովհետեւ անիկա պարունակեց 15էն 79 տարիքի միջեւ ոեւէ այր, եւ անոնք բոլորն ալ ոստիկաններու կողմէ քշուեցան քաղաքէն դուրս: Անոնք շատ հեռանալու պէտք չունէին, որովհետեւ ոստիկանները զօրացուած էին բանտերէն յատկապէս դուրս բերուած տարրերով, իսկ հրոսակներն ու քիւրտերը կը սպասէին բլուրներու մէջ: Անոնք կը սպասէին բանտարկեալները սպաննելու համար: Առաջին ամայի հովիտն իսկ ականատես եղաւ անոնց զանգուածային ջարդին: Իրենց գործած ոճիրէն անպարտ՝ ոստիկանները ազատօրէն վերադարձան քաղաք:

Ասիկա առաջին արարն էր: Անիկա առաջքը առաւ երկրորդին դիմադրելու նուազագոյն հաւանականու-

թեան, երկրորդին՝ որ աւելի դիւային եւ աւելի հեռուն գացող բնոյթ ունէր: Ծեր կիները, ծեր այրերը եւ մանուկները, որոնք կը կազմէին հայ բնակչութեան մնացորդացը, այժմ կը ստանային կարճ ժամանակի մէջ տեղահանուելու անմիջական ազդ — այդ պայմանաժամը կրնար շաբաթ մը կամ 10 օր ըլլալ, բայց ընդհանրապէս շաբաթ մըն էր միայն եւ երբեք 15 օրը չէր անցներ: Անոնք արմատախիլ պիտի ըլլային ամբողջ գերդաստանով իրենց տուներէն, քշուելու համար անորոշ ուղղութեամբ··· Նման հաւաքականութիւններ, ամուսիններու եւ հայրերու զանգուածային ջարդերով կրճատուելով, իրենց արմատներէն զրկուած՝ մայրերու եւ ծեր մարդոց անյոյս առաջնորդութեամբ կը քշուէին դէպի աքսոր, որ պիտի վերջանար անասելի սարսափով եւ մահով(1):

ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒ
(ՊՈԼՍՈՅ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ)

Պատերազմական կացութիւնը թրքական կառավարութեան տուաւ իր ա՛յնքան սպասած առիթը՝ հայերը իր հակակշռին տակ առնելու համար: Սկիզբը անոնք դիմեցին հայ ղեկավարներու եւ ազդարարեցին անոնց որ, եթէ ոեւէ հայ նուազագոյն օժանդակութիւնն իսկ ընծայէ ռուսերուն՝ այս վերջիններուն Թուրքիոյ վրայ յարձակման պարագային, իրենք ոչ միայն կանգ պիտի չառնեն հարցաքննութեանց առջեւ, այլեւ ամբողջ ցեղը պիտի պատժեն այդ պատճառով:

1914ի գարնան, անոնք սկսան բացայայտել հայ ցեղը կործանելու իրենց ծրագիրը: Անոնք քննադատե-

(1) «Armenian Atrocities, the Murder of a Nation» (1916), էջ 29-31:

ցին իրենց նախահայրերը ամոր համար որ, երբ առաջին անգամ ստրկացուցած էին Բրիստոնեաները, ատենին անտեսած էին զանոնք փճացնելու կամ մահմետականացնելու հարցը: Այժմ, երբ Մեծ Պետութիւններէն չորսը պատերազմի մէջ են իրենց դէմ, իսկ երկուքը՝ դաշնակից, թուրքերը մտածեցին թէ յարմարագոյն ժամանակը եկած է ԺԹ· դարու իրենց նախահայրերուն կորսնցուցած առիթը օգտագործելու: Անոնք եզրակացուցին թէ, անգամ մը որ գործադրութեան յանձնեն իրենց ծրագիրը, Մեծ Պետութիւնները կատարուած իրողութեան մը դէմ յանդիման պիտի դրուէին, եւ թէ՝ իրենց ոճիրը պիտի մոռցուէր, ինչպէս որ պատահած է 1895էն 1896ի ջարդերու պարագային՝ երբ Մեծ Պետութիւնները նոյնիսկ չդատապարտեցին Սուլթանը:

Անոնք էշած էին մարմնապէս–ստակ հայերը բանակ, այսուհանդերձ առանց զանոնք զինելու: Անոնք գործածեցին հայերը պարզապէս ճամբաներ շինելու կամ նման ծառային աշխատանքներու համար: Ապա՝ տուներէն ներս զէնք փնտռելու պատրուակով, անոնք կողոպտեցին գիւղացիներու ստացուածքը: Բանակի կաբիֆները բաւարարելու պատճառաբանութեամբ՝ անոնք հաւաքեցին հայերէն ինչ որ կրնային ձեռք ձգել, առանց վճարելու: Անոնք պահանջեցին նաեւ հայերէն որ արտակարգ օժանդակութիւն բերեն Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէին:

Հայերուն դէմ կատարուած վերջնական եւ ամէնէն վատ միջոցառումը եղաւ ամբողջ բնակչութեան զանգուածային տեղահանութիւնը բնակարաններէն եւ աքսորը՝ դէպի անապատ, ճամբու ընթացքին բոլոր տեսակի սարսափներու ընկերակցութեամբ: Ո՛չ մէկ միջոց յատկացուած էր անոնց փոխադրութեան եւ սնունդին համար: Ջոհերը, որոնց շարքին կային կրթուած մարդիկ եւ ակնառու կիներ, ստիպուած էին հետիոտն քալել, ենթակայ՝ ոճրագործներու յատկապէս կազմակերպուած խումբերու յարձակումնե-

րուն: Այր մարդիկ տառացիօրէն արմատախիլ եղած էին: Ընտանիքներ բաժնուած էին: Այրերը՝ սպանուած, իսկ կիներն ու աղջիկները՝ բռնաբարուած ճամբուն վրայ, կամ անպատուուած՝ հարէմ տարուելով: Մանուկները նետուած էին գետ, եւ կամ՝ իրենց իսկ մայրերուն կողմէ վանառուած էին օտարականներու, պարզապէս որպէսզի փրկուին սովամահ ըլլալէ: *Դեսպանատան ստացած եւ բացարձակօրէն վստահելի տեղեկագիրները կը պարունակեն ա՛յնպիսի տուեալներ, որոնք կը գերազանցեն աշխարհի պատմութեան մէջ երբեւիցէ գործադրուած կամ մտածուած ամէնէն անգութ եւ դիւային վայրագութիւնները* (ընդգծումները՝ հեղինակին կողմէ): Թրքական իշխանութիւնները դադրեցուցած էին նահանգներուն եւ մայրաքաղաքին մէջեւ բոլոր տեսակի հաղորդակցութիւնները, ա՛յն պարզամիտ հաւատոով՝ որ իրենք կրնային ամբողջացնել բանի մը դար անգամ մը կրկնուող իրենց ոճիրը, նախքան որ աշխարհ տեղեկանայ անոր: Սակայն տեղեկութիւններ դուրս փոխանցուեցան հիւպատոսներու, միսիոնարներու, օտար ճամբորդներու եւ մինչեւ իսկ թուրքերու կողմէ: Շուտով իմացանք որ հրահանգներ ղրկուած էին նահանգներու կառավարիչներուն, պահանջելով որ իրենց շրջանի ամբողջ հայ բնակչութիւնը ոչնչացուի, առանց տարիքի եւ սեռի նկատառումի: Տեղական պաշտօնեաները, շատ հիչ բացառութեամբ, տառացիօրէն գործադրեցին այդ ցուցմունքները: Մարմնապէս ատակ բոլոր այրերը կա՛մ բանակ ղրկուած էին եւ կամ՝ զինաթափուած: Մնացեալ մարդիկը, ծերեր, կիներ, եւ մանուկներ ենթարկուած էին ամէնէն վայրագ եւ կատաղի վերաբերումի (1):

(1) «The Tragedy of Armenia», 1918, էջ 6-8:

ՖՐԻՏԻՈՖ ՆԱՆՍԷՆ
(ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ՑԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ)

... Ներքին ճախարար Թալէաթ պէյ յանկարծ կը պահանջէր Պոլսոյ հայ մեծամեծներու ձերբակալութիւնը՝ 25 Ապրիլը կանխող գիշերուան ընթացքին: Ընտիսխոխաններ, ուսուցիչներ, գրագէտներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ, խմբագիրներ եւ հոգեւորականներ ձերբակալուած էին եւ, առանց հարցաքննութեան կամ դատի, գրեթէ վեց հարիւր մարդիկ զանգուածային կերպով տարագրուած էին դէպի Փոքր Ասիա: Թալէաթ յայտարարեց թէ եղածը նախազգուշութեան առժամեայ կարգադրութիւն մըն էր միայն — նոյնիսկ եթէ միջոցառումներէն ոմանք կրնային վտանգաւոր ըլլալ — եւ խոստացաւ թէ անոնց մեծամասնութիւնը շուտով ազատ պիտի արձակուի: Մեծագոյն չարչարանքներուն ենթարկուելէ ետք՝ անոնցմէ միայն ութ հոգի վերադարձան, մնացեալները՝ անհետացան: Այսպէսով, անոնք որ ատակ էին Հայկական Հարցին իրաւատէր կանգնելու, փաստօրէն վերցուեցան մէջտեղէն:

Ապա՝ թուրքերը գտան բնաջնջումի ամբողջ ծրագիրը իրրեւ «զինուորական անհրաժեշտ միջոցառում» գործադրելու լուծումը, զոր նկատեցին սմանչելի գաղափար: Անոնք պիտի տեղահանէին սահմանամերձ շրջաններու բոլոր անվստահելի տարրերը, զուգահեռաբար՝ Պելճիքայի եւ Ֆրանսայի մէջ կատարուած գերմանական տեղահանութիւններուն:

Ապա՝ Յունիս 1915ին սկսան այն սարսափազդու չարչարանքները, որոնց նմանին մենք չենք հանդիպած պատմութեան մէջ: Կիլիկիոյ, Անատոլուի եւ Միջագետքի բոլոր գիւղերէն եւ բաղաքներէն՝ հայ բրիստոնեաները հշուած էին դէպի առաջ, մահուան ճամբուն վրայ: Այս աշխատանքը կատարուած էր *սիստեմատիկ* կերպով, անջատաբար պարպելով իրերայաջորդ

շրջանները, անկախ այն իրողութենէն որ խնդրոյ առարկայ բնակչութիւնը սահմանին մօտ կը բնակէր թէ հարիւր ֆիլոմէթրներով հեռու էր անկէ: Որոշապէս, ամբողջ հայերու բնաջնջումը պիտի կատարուէր: Անգամ մը որ այր մարդոց մեծամասնութիւնը հշուած էր աշխատանքային ճամբարներու մէջ, պարզապէս կարգը հասած էր կիներուն, մանուկներուն եւ ծերերուն, որպէսզի դուրս հշուին իրենց տուներէն: Անոնց տրուած էր միայն հանի մը ժամուան կամ օրուան պայմանաժամ: Անոնք ստիպուած էին իրենց բոլոր ինչքերը լքել· տուներ, դաշտեր, այգիներ, արջառ, կահկարասի, գործիքներ, եւայլն: Ամէն ինչ բռնագրաւուած էր թրքական իշխանութեանց կողմէ: Դրամի, գոհարեղէնի, արժէքաւոր ինչքերու կամ հագուստներու նման իրեղէններ, զորս հայերը կրցած էին տանիլ իրենց հետ, ճամբու ընթացքին խլուած էին ոստիկաններու կողմէ: Եթէ պատահէր որ ոմանք իրենց հետ առնէին կառքեր կամ բեռնակիր անասուններ, ճամբու ընթացքին ատոնք եւս կը խլուէին: Խեղճ արարածները կը բերուէին տարբեր գիւղերէ եւ երկար շարքերով կը հշուէին լեռներու ընդմէջէն դէպի արաբական անապատային դաշտերը, ուր ո՛չ մէկ կանխազգուշութեան միջոցներ ձեռք առնուած էին այս բշուառ խլեակները ընդունելու եւ պահպանելու, ինչպէս որ ոչինչ կատարուած էր ճամբու ընթացքին զանոնք ողջ եւ առողջ պահելու համար: Տիրական համոզումը այն էր, որ ճամբու դժուարութիւններուն տոկացող կամ չսպանուող անձերը վերջին հաշուով պիտի մեռնէին անօթութենէ:

Անմիջապէս որ հայերու շարքերը սկսան շարժիլ ու յառաջանալ, պահակներու անկարեկից անտարբերութիւնը վերածուեցաւ վայրագութեան: Մնացած հանի մը այրերը եւ չափահաս պատանիները մէկտեղուած, մէկ կողմ հաշուած եւ սպանուած էին: Կիները, մանուկները եւ ծերունիները առջեւ հշուած էին, անօթութեան եւ ծարաւի տառապանքին ենթարկուելով: Սերը-

դեղէնը, եթէ գտնուէր, չափազանց անբաւարար եւ վտառողջ էր: Անոնք որ չէին կրնար քայլ պահել՝ կա՛մ խարազանի տակ կ'առնուէին մինչեւ որ փուլ գային, եւ կամ ալ կը սպաննուէին: Աստիճանաբար շարքերը կը նօսրանային, մինչ անօթութիւնը, ծարաւը, հիւանդութիւնը եւ սպանութիւնը կը շարունակէին իրենց գործը: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները կը բռնաբարուէին, կամ՝ կը վաճառուէին աճուրդով:

31 Օգոստոս 1915ին, Թալէաթ պէյ յայտարարեց գերման դեսպանին թէ *«Հայկական Հարցը այլեւս գոյութիւն չունի»*: Իր յայտարարութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ ճիշդ էր, այնքանով որ մինչ այդ բոլոր տեղահանութիւնները կատարուած էին: Կը մնար մահուան կարաւաններէն վերապրողներու մաքրագործումը:

Ինչպէս տեսանք, զանոնք ընդունելու կամ կերակրելու ո՛չ մէկ փորձ կատարուած էր: Անոնք պարզապէս մէկտեղուած էին արաբական անապատը եզերող կեդրոնացման վայրերուն մէջ, գործնապէս առանց սընունդի եւ առանց ապրուստ շահելու կարելիութեան:

Անյոյս մարդոց ամբոխները դուրս քշելէ եւ կոտորելէ չբաւարարուելով՝ թրքական իշխանութիւնները խլեցին Անատոլուի մէջ գտնուող հայերու բոլոր ինչքերը, որոնք կը գնահատուէին հարիւր միլիոնաւոր անգլիական փաունտով: Թուրքերու ակնբախ անմարդկայնութիւնը ծնունդ չէր առներ կրօնական մոլեռանդութենէն՝ ղեկավարութեան թէ ժողովուրդին մակարդակին վրայ: Ջարդերու ամբողջ ծրագիրը պարզապէս մեծ պաղարիւնութեամբ հաշուի առնուած քաղաքական միջոցառում մըն էր, որուն թիրախն էր բնաջնջել ժողովուրդի մ'ըն գերակշիռ տարրը, որ կրնար օր մը դժուարութիւններ յարուցանել: Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ ընչաքաղցութիւնը:

Այդ բոլորը վայրագութիւններ էին, որոնք կը գերազանցէին պատմութենէն մեզի ծանօթ ոեւէ նախըն-

թաց, թէ՛ իրենց տարողութեամբ եւ թէ իրենց պետւոր անգթութեամբ (4):

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐՈՒՄԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԹՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՍՏՈՂ ԿԱՐԳ ՄԸ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Հալէպի կուսակալին,

Թէեւ ասկէ շատ առաջ որոշուած էր բնաջնջումը հայ տարրին, որ դարերէ ի վեր փափաքած է քայքայել մեր կայսրութեան բուն հիմերը եւ որ այժմ ստացած է իրական վտանգի տարողութիւն, այսուհանդերձ՝ պայմանները չթոյլատրեցին մեզի որ ի կատար ածենք այս սրբազան մտադրութիւնը: Հիմա որ բոլոր արգելքները վերցուած են եւ ժամանակը եկած է մեր հայրենիքը փրկելու այս վտանգաւոր տարրէն, ստիպողաբար կը յանձնարարուի ձեզի որ պէտք չէ շարժիք գութի զգացումներով՝ ի տես անոնց թշուառ վախճանին: Այլ՝ անոնց բոլորին գոյութեան վերջ տալով, ձեր բոլոր ուժերով փորձեցէք ջնջել «Հայաստան» անունն իսկ Թուրքիայէն: Ուշադիր եղէք որ այս նպատակին գործադրութիւնը վստահիք անոնց, որ հայրենասէր են ու վստահելի (5):

Ներքին նախարար
Թ Ա Լ Է Ա Թ

Հալէպի կուսակալին,

Մարտ 9, 1915 — թրքական հողին վրայ հայերու կեցութեան թէ աշխատանքի բոլոր իրաւունքները ամբողջութեամբ ջնջուած են, եւ այս գծով՝ կառավարութիւնը իր վրայ կ'առնէ ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ կը հրահանգէ, որ նոյնիսկ օրօրոցի մանուկը

---

(4) «Armenia and the Near East», 1928, էջ 303-318:

(5) Արամ Անտոնեան, *«Նաիմ Պէյի յուշերը»*, 1920, էջ 7:

պէտք չէ խնայուի: Որոշ նահանգներու մէջ այս հրահանգի գործադրութեան արդիւնքները արդէն իսկ տեսանելի են: Հակառակ ասոր, մեզի անծանօթ պատճառներով՝ քացառիկ միջոցառումներ կը կիրարկուին «որոշ մարդոց» հանդէպ, եւ այդ մարդիկը, փոխանակ ղըրկուելու ուղղակի իրենց ախտորավայրերը, կը մնան Հալէպի մէջ, ինչ որ կառավարութիւնը մասնակից կը դարձընէ յաւելեալ դժուարութեան: Առանց մտիկ ընելու որեւէ պատճառաբանութիւն, տեղահան ըրէք զանոնք —կիներ թէ մանուկներ, ինչ որ ըլլան, ոչնիսկ երէք կարող չեն շարժելու: Եւ մի ձգէք որ մարդիկ պաշտպանեն զանոնք, որովհետեւ իրենց տգիտութեամբ անոնք կրնան նիւթական շահերը գերադաս համարել հայրենասիրական ապրումներէն եւ չգնահատել այս կէտին վրայ շեշտելու կառավարութեան մեծ խղճահարութիւնը: Որովհետեւ՝ այլ վայրերու մէջ կիրարկուած բնաջնջումի անուղղակի միջոցառումներուն փոխարէն — ինչպէս՝ խստութիւն, խուճապ (տեղահանութեան գործադրումի պարագային), ճամբու դըժուարութիւններ եւ թշուառութիւն — ուղղակի միջոցառումներ առանց դժուարութեան կրնան կիրարկուիլ հոն: Ուստի՝ սրտանց աշխատեցէք:

Ընդհանուր Հրահանգներ հաղորդուած են Պատերազմական Գրասենեակին կողմէ՝ բանակի բոլոր հրամանատարներուն, որոնց համաձայն անոնք պէտք չէ միջամուխ ըլլան տեղահանութեան գործին:

Ըսէք պաշտօնեաներուն, որոնք պիտի նշանակուին այս նպատակին համար, թէ իրենք պարտաւոր են գործադրել մեր բուն մտադրութիւնը, առանց պատասխանատուութեան վախի: Հանեցէք ծածկագիր տեղեկագիրներ դրկել ձեր աշխատանքներուն արդիւնքին մասին, ամէն շաբաթ (6):

(6) Արամ Անտոնեան, նոյնը, էջ 15:

Տարագրեալներու տեղաւորման Ընդհ. կոմիտէին,

Փետրուար 26, 1916 — Ձեր տեղեկութեան համար կը գիտցնեմ որ անապատ դրկուած հայերուն հագիւ քառորդը հասած է նախորոշուած վայրերը, բացառութեամբ անոնց՝ որոնք Սուրիա դրկուեցան իբրեւ արհեստաւորներ: Մնացեալները բնական պատճառներով մեռած են ճամբուն վրայ: Ձեռք առած ենք միջոցներ որպէսզի դրկենք նաեւ ա՛յն տարրերը, որոնք զանազան պատճառներով մնացած էին Հալէպ (7):

Ընդհանուր տնօրէնի փոխանորդ
ԱՊՏԻԼԼԱՀԱՆ ՆՈՒՐԻ

Հալէպի կուսակալին,

Յունուար 15, 1916 — Կ'իմանանք թէ նորաբաց որոշ որբանոցներ կ'ընդունին նաեւ հայերու զաւակներ: Անկախ այն հարցէն որ ասիկա կը կատարուի մեր բուն նպատակին անծանօթ ըլլա՞լու թէ զայն անտեսե՛լու պատճառով՝ նման մանուկներու պատսպարումը կամ անոնց կեանքին երկարաձգումը կառավարութեան կողմէ պիտի նկատուին իբրեւ իր նպատակին հիմնովին հակադրուող արարքներ, որովհետեւ այս մանուկներուն գոյատեւումը ան կը նկատէ վնասաբեր: Ես կը յանձնարարեմ որ նման մանուկներ պէտք չէ ընդունին որբանոցներէն ներս, եւ ոչ մէկ փորձ պէտք է կատարուի անոնց համար յատուկ որբանոցներ հիմնելու (8):

Ներքին նախարար
ԹԱԼԷԱԹ

(7) Արամ Անտոնեան, նոյնը, էջ 58:

(8) Արամ Անտոնեան, նոյնը, էջ 61:

Ուշագրութեան արժանի է Մեւլան Զատէ Րիֆաաթ անուն Թուրքի մը կողմէ գրուած կարեւոր գիրք մը, խորագրուած՝ «Turkia inklabinin ich yuzu» («Թըրքական յեղափոխութեան ներքին երեսը»), *հին Թուրքերէնով եւ չորս բաժիններով, որ լոյս տեսաւ* 1929ին *Հալէպի (Սուրիա)* «էլ–Վաֆք» *հրատարակչատան կողմէ։*

Ան կը գրէ թէ Մերբէզի Ումումիյէի (ԻԹԹիհատի կեդրոնական Գործադիր Մարմինը) գաղտնի նիստ մը գումարուած էր՝ հայերու բնաջնջման բացորոշ գաղափարով, որպէսզի ոչ մէկ հայ ողջ մնայ (էջ 83)։

ԳԱՂՏՆԻ ՆԻՍՏԻՆ(9) ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գաղտնի նիստը գումարուած էր Թալէաթի նախագահութեամբ։ Տոքթ. ՆԱԶԸՄ առաջին խօսողն էր։ Խանդավառ շեշտով մը՝ տոքթ. Նազըմ հարցը ներկայացուց հետեւեալ բառերով.

Ցարգարժան եղբայրներ. աշարիւն յեղափոխութեանց պտուղը խակ է (*խամ*) եւ լեղի, իսկ մարսողութիւնը՝ դժուար։ Վտանգի եւ ըմբոստութեան տեւական ազդանշաններ կան։ Այս մասին խօսած եմ բազմաթիւ առիթներով։ Առէ՛ հայերը։ Այս անգամ, պատերազմէն ցպաստաւորուելով, անոնք դրժած են չէզոք մնալու իրենց խոստումը, կամաւոր արձանագրուած են ռուսական բանակին մէջ, անոնք կազմած են աւազակային խումբեր, որոնք թրքական գիւղեր եւ հաղաքներ մըտնելով վայրագօրէն ջարդած են բնակիչները, եւ որոշ վայրերու մէջ անոնք ապստամբութիւն առաջացուցած են եւ սպառնացած, որ պիտի փակեն մեր բանակներուն ճահիճի ճամբան։ Վանի մէջ, Արամ անունով հայ դեկավար մը փախուստի մատնած է ճեւտէթ պէյը, ազատութեան հերոս Էնվէրի աներձագը, եւ հաստատած է ժամանակաւոր կառավարութիւն մը։

Շապին Գարահիսարի հայերը, տեղւոյն բերդը գրաւելով, ապստամբութեան դրօշ բարձրացուցած են անոր վրայ։ Թէեւ պէտք է ըսել որ Սեբաստիոյ կառավարիչ Մուամմար գրաղած է անոնցմով եւ սպանած է բոլորը, առանց ձգելու շնչող հոգի մը։ Տեղեկագիրներու համաձայն՝ նախապատրաստութիւններ կը տարուին ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելու ամէն տեղ։ Սպասեցէ՛ք, ներքին նախարար Թալէաթ փաշա հոս է մեզի հետ, հարցուցէ՛ք իրեն։

ԹԱԼԷԱԹ.— Այո՛, այն որ տոքթ. Նազըմ կ'ըսէ ճիշդ է։ Այդ օձերը դարձեալ ոտի‌ն են։ Պէտք է տանիք վճռական հարուածը։

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ (Քասթեմունիի երեսփոխան).— Ի՞նչ կ'ուզեն։ Ի՞նչու չեն գնահատեր ազատութեան այս ժամանակաշրջանը։ Ատիկա պարզապէս ի նպաստ իրենց էր։ Թոյլ տուէք բացատրեմ. ես, ձեր խոնարհ ծառան, բանտիրութեան ժամանակաշրջանին, խեղճ մարդ մըն էի։ Իբրեւ հողամշակ՝ ես բարոգչութիւն կատարեցի երեք հաղաքներու մէջ, մարդոց տալով իմ խորհուրդները, որոնց փոխարէն ես հազիւ ստացայ հանի մը դրուշ իմ բշտուառ գոյութիւնս հաշխելու։ Փա՛ռք Աստուծոյ, շուտով եկաւ ազատութեան նոր վարչակարգը եւ ես դարձայ խորհրդարանի անդամ եւ այժմ երջանիկ մարդ եմ։ Աւելի ի՞նչ կ'ուզեն (հայերը)։ Ի՞նչու չեն գնահատեր ա՛յն նպաստը որ շնորհուեցաւ իրենց եւ հանդարտ չեն մնար։

ՏՈՒՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— *Յոճա էֆէնտի*, թոյլ տուէք ըսեմ ձեզի թէ ի՛նչ կ'ուզեն անոնք։ Անոնք կ'ուզեն կործանել մեզ։ Անոնք կ'ուզեն նստիլ մեր տան մէջ եւ իշ-

(9) Նիստին թուականը չէ տրուած, բայց նկատի ունենալով 18 Փետրուար 1915ի թուակիր եւ որոշումը յայտարարող տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրի շրջաբերականը, կ'ենթադրուի որ նիստը գումարուած էր Փետրուարի սկզբնաւորութեան։

խել մեր վրայ: Անոնք կ'ըսեն մեզի. «Ո՛վ թուրք, դուրս ելիր հոսկէ եւ կորսուէ. դուն չես տէրը այս հողին: Այս լեռները, անտառները եւ գետերը մերն են, հին ժամանակներէ ի վեր, սկիզբէն իսկ անոնք մերն են: Պատմութիւնը կը հաստատէ մեր պահանջները»: Այժմ կը հասկնա՞ք, *խոճա էֆէնտի*:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— Աստուծոյ անէծքը անոնց վրայ: Թո՛ղ ջարդուին եւ անոնց մարմինները թո՛ղ նետուին ժայռերու վրայ:

ԱՂԱ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ.— Մէկդի ձգենք անէծքն ու իմաստակութիւնը: Հասկնանք Վանի ապստամբութեան իսկական պատճառը ու գիտնանք թէ ի՞նչպէս առաջացաւ անիկա: Կարճ խօսքով՝ հասկնանք ազդակները եւ առնենք համապատասխան անհրաժեշտ միջոցները: Կրնա՞նք այդ հոլովոյթին մանրամասնութեանց մասին բացատրութիւն մը ստանալ:

ԹԱԼԷԱԹ.— Այո՛, ի՞նչու ոչ: Ըսեմ ձեզի... պատերազմին միանալէ առաջ, Դաշնակցութեան ղեկավարներուն հետ մենք յանգած էինք համաձայնութեան մը, որուն համաձայն՝ պատերազմի պարագային, անոնք չէզոք պիտի մնային: Հայերը պիտի օգնէին ո՛չ մեզի եւ ոչ ալ ռուսերուն: Այս պայմանագիրը ընդունուած եւ բանաձեւուած էր Դաշնակցութեան Համաշխարհային Խորհուրդին Կարնոյ մէջ: Բայց այժմ անոնք անտեսած են իրենց խոստումը եւ կամաւորներ դրկած են ռուսական բանակին: Անոնք դրժեցին իրենց խոստումը: Անոնք կապեր հաստատեցին ռուսական բանակի հայ զինուորներուն հետ, այն պատճառաբանութեամբ որ կը փորձեն համոզել իրենց ազգակիցները, որպէսզի տուն վերադառնան: Վանի կառավարիչին՝ Ճեւտէթ պէյի հաւանութեամբ եւ հրահանգով Դաշնակցութեան ղեկավար Իշխան եւ իր երկու գործակիցները մաքրագործուած էին այդ ճամբուն վրայ: Կառավարիչը հրահանգեց նաեւ որ երեսփոխան Վռամեան ձերբակալուի եւ բանտ նետուի — Ան խուցի մը մէջ փականքի տակ

առած էր զայն: Ան ուզեց նաեւ վերցնել Մանուկեանը, բայց այս վերջինը ճարպիկ էր, ղեկավարեց ապստամբութիւնը եւ փախուստի մատնեց Ճեւտէթ պէյը: Այսպէսով, ժամանակաւոր կառավարութիւն մը հաստատած ըլլալով, ինքզինք դարձուց անոր գլխաւորը: Հոս ունինք օրինակ մը Ռոսթովի «ՕԹՐՈՑՈՂԱ» թերթէն, որ կը բովանդակէ յօդուած մը՝ «10 *օրեր*, 6*էն* 16 *Ապրիլ*» խորագիրը: Պիտի կարդամ թարգմանութիւնը, որ կը բացատրէ դէպքը:

Ձեռքով թերթը բարձրացնելով, Թալէաթ կը կարդայ հետեւեալը.—

«Վեց դարերէ ի վեր մենք կը կռուինք ընդդէմ անգութ եւ վայրագ կառավարութեան մը, որ ոտնակոխ ըրած է մարդկային բոլոր իրաւունքները ու քաղաքակրթութիւնը: Մենք միշտ պիտի կռուինք ընդդէմ մարդասպան Ճեւտէթի, որ յղփացած է հայերու արիւնով... անոնք սրբազան պատերազմ յայտարարած են եւ ներքին նահանգներուն մէջ ջարդած են կիները ու մանուկները, տարեցները ու երիտասարդները, հիւանդները ու անկարները, կարծէք անոնք թշնամիներ ըլլային:

«Մենք, Վասպուրականի հայերս 10 օրէ ի վեր կը կռուինք մեր բոլոր ուժերով, անհատապէս ու ազգովին: Այս կռիւը յիշատակելի պիտի դառնայ մեր պատմութեան մէջ եւ, Աշխարհամարտի ընթացքին, անիկա պիտի գնահատուի քաղաքակիրթ բոլոր ազգերու կողմէ... Ամբողջ աշխարհ պիտի գիտնայ թէ բուռ մը հերոսներ կը կռուին արդարութեան սիրոյն: Վրէժի Աստուածը մեր հետն է: Մեր հերոսներուն պարծանքն ու պատիւը պիտի ըլլան մեր վարձատրութիւնը»:

ԱՂԱ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ.— Դաշնակցութիւնը ի՞նչպէս կրնար ներկայացնել ամբողջ ազգը: Կուսակցութիւնը կրնայ խոստում մը տալ իր որոշ թիւով անդամներու անունով, բայց անիկա չի ներկայացներ ամբողջ ազգը: Ամբողջ ազգը կարելի չէ պատասխանատու նկա-

տել նման բայլի մը համար: Դուք համաձայնութեան եկած էք հայ ժողովուրդի միայն մէկ հատուածին, Դաշնակցութեան հետ: Մնացեալ հայերը կրնային չընդունիլ այս համաձայնութիւնը: Բոլոր հայերը Դաշնակցականներ չեն: Դաշնակցականները իրենց դրօշակին շուրջ մէկտեղած չեն բոլոր հայերը, եւ նոյնիսկ հայերու մեծ թիւ մը կ'ընդդիմանայ անոնց, որովհետեւ Դաշնակցականները կը ներկայացնեն ծայրայեղական տարրերը: Աւելի'ն. էֆէնտիներս, այս կուսակցութեան *Իթթիհատ վէ Թերաքքի*ի հետ կնքած համաձայնութիւնը չի կրնար գործադրութեան յանձնուիլ: Մեր երկրի հայերը դրկուած էին կանոնաւոր բանակ, հետեւելով մեր զինուորական օրէնքին, եւ անոնք պարտաւոր էին կռուիլ Ռուսաստանի դէմ: Երբ պատերազմ է Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, ի՞նչ արժէք կրնայ ունենալ չէզոք մնալու Դաշնակցութեան խոստումը:

ԹԱԼԷԱԹ.— Բայց հայերու այն դեկավարները, որոնք վանը գրաւեցին եւ իրագործեցին Շապին Գարահիսարի ապստամբութիւնը, Դաշնակցական դեկավարներ էին: Երբ այդ դէպքերը տեղի կ'ունենային, Դաշնակցականները առնուազն չէզոք պէտք է մնային եւ ոչ մէկ դէպքի մասնակցէին: Դաշնակցական դեկավարները դաւաճանեցին մեզի: Դաշնակցականները վըստահեցուցած էին մեզի որ կը ներկայացնեն ամբողջ ազգը, ինչպէս որ մենք կը ներկայացնենք ամբողջ Թուրքիան: Եթէ անոնք խաբած են մեզ, պատասխանատուութիւնը մեզի չի վերաբերիր... իրենց կը պատկանի: Լսեցէք Սեւերեանի գրիչին պատկառող այս յօդուածը, «*Երազը կ'իրականանայ*» խորագրով, որ կայ տեսած է «ՕՓՐՈՑՈՂԱ» թերթի 142րդ թիւին մէջ.—

«Ահա, վերջապէս կ'իրականանայ այն գերագոյն երազը, զոր դարեր շարունակ մենք սնուցանեցինք եւ որ դարձած էր հայ հոգիներուն փափաքը: Այդ երազը առանձ մըն էր մեր գաւակներուն համար». (Թալէաթ

կը շարունակէ կարդալ, բանի մը ընդմիջումներէետք):

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Թո'ղ կորչին: Վանը մերն է, կը պատկանի նուիրական *Իթթիհատ վէ Թերաքքի*ին: Ո'չ ոք կրնայ զայն խլել մեզմէ:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— Այս արամ ըսուած դաւանանքը վանի երեսփոխան թշուառականը չէ՞:

ԹԱԼԷԱԹ.— (կը շարունակէ ընթերցումը)... «Եւ վանը գրաւուած է...»:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— Աստուած չի կրնար անհաւատներու հետ ըլլալ: Ալլահը մեր հետն է:

ԹԱԼԷԱԹ.— (կը շարունակէ ընթերցումը...)

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Նզովեալ ըլլան: Թո'ղ կորչին:

ԹԱԼԷԱԹ.— (կը շարունակէ ընթերցումը...)

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Հայե'ր, ի մտոյ պիտի լաք, բայց ոչ, լալը կրկին ապրիլ է՝ պիտի սատկիք:

ԹԱԼԷԱԹ.— (կը շարունակէ կարդալ...)

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Թո'ղ կորչին. այս հողերը կը պատկանին *Իթթիհատ վէ Թերաքքի*ի իշխանութեան: Թոյլ պիտի չտանք որ անոնք մեզմէ երկարէ անոնց:

ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— Գարապ խօսքերով նաւ չի քաշեր: Գործել եւ արագ գործել պէտք է: Հայերը նման են մահաբեր ճոսի մը, որ դուրսէն կը նմանի պզտիկ բշտիկի մը, բայց որ երբ վիրաբոյժի ճարտար նշդրակով չհանուի՝ կրնայ հիւանդին մահ պատճառել: Գործել եւ արագ գործել պէտք է: Երբ 1909ի Ատանայի ջարդերուն նման տեղական բան մը պիտի ընենք, օգուտի տեղ վնաս կը ստանանք եւ գործադրութիւնը կը դժուարանայ: Ես բազմաթիւ անգամներ խօսած եմ այս ժողովին մէջ: Կը կրկնեմ. երբ այս մարբագործումը ընդհանուր եւ վերջնական չըլլայ, օգուտի տեղ վնաս պիտի հասնի: Հայ տարրը պէտք է պոկուի արմատներէն: Նոյնիսկ մէկ հայ ողջ պէտք չէ ձգենք մեր երկրին մէջ. պէտք է սպաննենք հայ անունը: Պատերազմի մէջ ենք: Աւելի լաւ առիթ չենք կրնար յուսալ:

Մեծ պետութիւնները պիտի չմիջամտեն, իսկ մի-

ջազգային մամուլի գոռում-գոչումը պիտի չլսուի: Նոյնիսկ եթէ ատիկա պատահի, շատ ուշ պիտի ըլլայ այդ գծով բան մը ընելու: Այս անգամ ես կ'առաջադրեմ բնաջնջումի գործողութեան վճռական գործադրութիւնը: Ջանանք հիմնովին պէտք է ջնջենք, որպէսզի ո՛չ մէկ հայ ողջ մնայ:

Ձեզմէ ոմանք թերեւս պիտի ըսեն· անհրաժե՞շտ է ձեռնարկել նման վայրագութեանց: Ի՞նչ վնաս կրնայ գալ մանուկներէն, ծերերէն եւ հիւանդներէն: Ո՞վ է մեղաւորը: Մեղաւորը ոճրագործն է, որ պէտք է պատժուի: Իրենց տան կամ խրճիթին մէջ նստած անօգնական մարդոց կամ ծծկեր մանուկներու վրայ յարձակիլը բարբարոսութիւն է, եւ կը հակասէ քաղաքակրթութեան ու մարդկայնութեան: Պիտի ըսէք· տոքթ· Նազըմ իմ եւս ծայրայեղական է, տրամաբանօրէն չի մտածեր: Կը խնդրեմ ձեզմէ, էֆէնտիներ, անճնատուր մի ըլլալ փափկասիրութեան նման աստիճանի մը: Ատիկա գէշ հիւանդութիւն մըն է: Նայեցէք նոյն իմիջ պատերազմին··· ի՞նչ է պատերազմը··· վայրագութիւն չէ՞: Մշակը հեռացնել իր հողէն եւ զայն պատերազմի ճակատ տանիլը զայն սպաննել չէ՞: Խանութէն հեռացուող և բնդանօթի հարուածներուն տակ ինկող առեւտրականը ի՞նչ ըրած է, ի՞նչ ոճիր գործած է որ այս սոսկալի մահուան կ'ենթարկուի: Վայրագութիւնը բնութեան օրէնքն է, համոզումի հարց է ասոր ընդունելի կամ մերժելի ըլլալը: Բոլոր կենդանիները, նոյնիսկ թռչունները գիրար ուտելով, գիրար ջնջելով չե՞ն սնանիր: Կրնա՞ք ըսել անոնց որ գիրար չուտեն· կրնա՞ք արգիլել որ դադրին գիրար ջնջելէ, որովհետեւ ատիկա բարբարոսութիւն է: Կրնա՞ք ըսել:

ՀԱՄԱՆ ՖԵՀՄԻ·— Այո՛, էֆէնտիս, այդ տեսութիւնը ես ալ գիտեմ, բնագիտութեան մէջ հանդիպած եմ:

ՏՈՔԹ· ՆԱԶԸՄ (խօսքը շարունակելով)·— Լաւ այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցիք: Մեր ըն-

պատակը ի՞նչ էր: Սուլթան Ապտիւլ Համիտին մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելու եւ անոնց տեղ բազմելո՞ւ համար: Ես այդպէս չեմ խորհիր: Ես թրքութիւնը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղայ: Ես կը փափաքիմ միայն թուրքին սպրիլը եւ այս հողին վրայ անոր իշխող ըլլալը: Ոչ-թուրք տարրերը թող ջնջուին, ո՛ր ազգութեան եւ ո՛ր կրօնին ալ պատկանին: Այս երկիրը պէտք է մաքրել ոչ-թուրք տարրերէն: Կրօնը իմ fովս ոչ մէկ արժէք ունի: Իմ կրօնս թուրանն է:

ՏՈՔԹ· ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ (Բառերը մէկիկ-մէկիկ արտասանելով եւ շեշտելով)·— Երբ Մովսէսի պէս թշուառական մը, Յիսուսի պէս պարապ մարդ մը, Մոհամէտի պէս որբ մը աշխարհի վրայ կոչած են մէկական կրօնք հիմնել, ինչո՞ւ մեզի պէս կամքի տէր մտաւորականներ թուրանի կրօնը չհիմնենք եւ չընդհանրացնենք:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ·— Աստուա՛ծ, դո՛ւն ներէ· ասիկա խօսք չէ, այլ՝ զառանցանք· զառանցանք չէ, հայհոյութիւն է: (Երկչոտ չորս կողմը նայելով): Սատանաները մեր վրայ պիտի թափին:

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ (*Համա*յին երկչոտութիւնը տեսնելով եւ ծաղրանքով)·— *Համա* էֆէնտի, ի՞նչ կը խօսիք· կ'ազօթէ՞ք, խնդրեմ եկուր գլխուս կարդայ, թրքերս գլխուս ցաւին դարման մը ըլլայ:

ՏՈՔԹ· ՆԱԶԸՄ (խօսքը շարունակելով)·— Վա՛յ մեզի, եթէ վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարուի: Մեր այսօրուան տեղը չենք կրնար նստիլ· վաղը մեր թուերէն կը բռնեն դուրս կը նետեն, ասով ալ չեն գոհանար, կը սպաննեն: Ցեղափոխութիւնը չի խղճար, այլ՝ կը խորհի միայն իր հետապնդած նպատակին մասին: Ի՛նչ արգելքի ալ հանդիպի՝ կը փլցնէ, կ'անհետացնէ:

ՏՈՔԹ· ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ·— Մենք, յեղափոխականներս, թուրք ազգին հաշւոյն մէջտեղ բերինք

ներկայ իշխանութիւնը, Օսմանեան պետութիւնը ազգային իտէալներու վրայ հիմնելով: Մեր ազգային կալուածին մէջ կրնանք արտօնել միայն թուրք յառաջդիմութիւնը եւ բարգաւաճումը: Հինէն մնացած ազգերը, անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով, մեր հողը մաքրելու ստիպուած ենք: Մեր յեղափոխութեան նպատակ-ծրագիրը ա՛յս է. ասոր համար էր որ *Իթթիհատ վէ Թերաքքը*ի իշխանութեան տուինք «նոր թրքական պետութիւն» անունը եւ օսմանցի անուան արժէքը զերոյի իջեցուցինք: Իրականութեան մէջ օսմանցի բառը ի՞նչ արժէք կրնար ունենալ: Օսմանցի անունով հիմնուած պետութեան մը կալուածը ի՞նչ կրնայ արտադրել. խառնարանի պէս զանազան ազգութեանց աւազակներ, Օսման անուան տակ զարմանալի խառնուրդ մը կազմած են: Գիտական ըմբռնումով ասոր պետութիւն կարելի չէ ըսել: Ասոր շատ-շատ Օսմանէն իր զաւակներուն ժառանգ մնացած ագարակ կրնայ ըսուիլ: Զանազան տարրերէ բաղկացած Օսմանեան խառնուրդը ազգային դրոշմ չունի. ագարակի մէջ գտնուած ընտանի կենդանիներու կը նմանի. հայ, յոյն, պուլկար, պօշնաք, փօմաք, սերպ, արնաուտ, քիւրտ, չէրքէզ, արաբ, վրացի, լազ. այս զանազան տարրերը, օսմանցի անուան տակ ամբողջութիւն մը կազմած են: Այս գաղափարը պէտք է սրբագրել, ինչպէս որ ագարակի մը մէջ սագը, բադը, հաւը, ոչխարը, կովը, եզը եւ հորթը կը մնան ինչ որ են, այս զանազան ազգութիւններն ալ նոյն ձեւով մեր հողին վրայ մնացին առանց իրենց ազգութիւնը փոխելու: Ներկայացած առիթին՝ թուրքը ճնշած եւ անոր հողերը ձեռքէն առնելով անջատած են: Ահա ռումանացիները, սերպերը, պուլկարները եւ մակեդոնացիները:

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Թո՛ղ կորչին:

ՀԱՍԱՆ ՖԱՀՄԻ.— Ձեր բարձր ներողամտութեամբ, ձեր ծառան եւս կը մտածէ իր բժիշկ եղբօր

նման, այն տարբերութեամբ՝ որ ես իմ համոզումներս չեմ հիմներ արեւմտեան գիտութեան վրայ, այլ՝ արեւելեան եւ կրօնական օրէնքներու եւ *Շարիաթ*ին վրայ, Ամենակարող Աստուծոյ օգնութեամբ ես ալ կ’ուզեմ ներկայացնել իմ գեղեցիկ սկզբունքներս: *Շարիաթ*ի օրէնքը կը թոյլատրէ վնասաբեր տարրին ջնջումը: Իմ խօսքերս հիմնելով «*Կիւլիստան*»ի հեղինակ եւ երջանկայիշատակ Շէյխ Սաադի մէկ բանաստեղծութեան վրայ, կ’ըսեմ թէ՝ որովհետեւ վնասէն զատ այլ բան չենք տեսած հայերէն, որովհետեւ անոնք ընդդիմացած են մեր նուիրական *Իթթիհատ վէ Թերաքքը* կուսակցութեան, եւ որովհետեւ անոնք ապստամբած են ու ամօթալի փախուստի մատնած են ազատութեան մեր հերոսին՝ Էնվէրի աներձագը՝ բոլոր հայերուն սպաննութիւնը, անոնց մէկ անհատն իսկ ողջ չձգելու պայմանով, ես կը նկատեմ կրօնական պարտականութիւն:

Ձեր ծառան պատրաստ է առ այդ քարոզելու: Մի նայիք ինծի իբրեւ փաթթոցաւոր տգէտ մը: Ես խեղճ եկամուտով անձ մըն էի, գրեթէ դժուար կ’ապահովէի ապրուստս: Ես արժանացայ ազատութեան իրաւունքին եւ դարձայ խորհրդարանի անդամ: Ես ուսուցիչն եմ եւ ներկայացուցիչը դպրոցական աւելի քան 50 հազար ուսանողներու: Պարզեմ խնդիրը. քանի որ ամբողջ ընկերութիւնը վտանգուած է, անհատը կրնայ զոհուիլ: Ասիկա իսլամ փիլիսոփայութեան սկզբունքն է: Ուստի անոնք բոլորն ալ՝ մարդիկ, կիներ եւ մանուկներ անխտիր պէտք է սպաննուին: Այս գաղափարը իրականացնելու համար, ես ունիմ ուրիշ թելադրանք մը: Ձեր արտօնութեամբ՝ թոյլ տուէք որ բացատրեմ: Ընդհանուր զօրակոչի պատճառաբանութեամբ, բանակ կը մտցնենք բոլոր այն անձերը, որոնք կրնան զէնք կրել: Կը դրկենք զանոնք (հայերը) պատերազմական ճակատի առաջին դիրքերը: Հոն՝ զանոնք կ’առնենք դիմացէն ռուսերուն եւ ետեւէն՝ մեր կողմէ դրկուած յատուկ

զօրքերու կրակին միջեւ։ Այսպիսով այրերը վերցնելէ ետք՝ կը հրահանգենք մեր հաւատացեալներուն որ մընացեալ կիները ու մանուկները, ծերերն ու հիւանդները, ինչպէս նաեւ անկարները ջնջեն ընդհանուր մաքրագործումով։ Մեր հաւատացեալները կը մաքրեն զանոնք, կը կողոպտեն անոնց ինչքերը եւ կ'առեւանգեն անոնց աղջիկները։ Չէ՞ք կարծեր որ իմ թելադրանքս ամէնէն լաւ եւ ընդունելի ձեւն է անոնց հետ վարուելու։

ՔԱՐԱ ՔԵՄԱԼ․— Ապրի՛ք, ապրիք *խոճա էֆէնտի*… Կը տեսնէ՞ք եղբայրներ, մեր թանկագին *Շէյխ-իւլ-իսլամը*։

ԷՆՎԷՐ (լրջադէմ)․— Ջնջումի եւ պատժումի ձեւերուն ճշդումը պարտականութիւնն է կառավարութիւնը գլխաւորող Նախարարաց խորհուրդին։

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ․— Կարգն ու *Ֆերմանը* կը պատկանին ձեր բարձրապատուութեան։

ՃԱՒԻՏ․— Այժմ գանք որոշումի մը։ Եղբայրներուս՝ տոքթ․ Նազըմի, Պեհաէտտին Շաքիրի եւ մինչեւ իսկ Հասան Ֆեհմիի բացատրականները բաւականաչափ յստակացուցած են հարցը։ Ամէն անգամ՝ հայերը դաշնակցած են թուրքերու թշնամիներուն հետ, ընդդէմ ա՛յն հայրենիքին, որուն մէջ ապրած են դարերով։ Ընդդէմ այն թուրքերուն որոնք, *էֆէնտի*ներս, երաշխաւորեցին հայերու ապահովութիւնն ու երջանկութիւնը։ Թուրքը իշխողն է այս երկրի։ Թուրքը կը բանի իր ագարակին մէջ կիզիչ արեւի տակ, իր բերքը կը բերէ քաղաք եւ կը վաճառէ հայուն, հարստացնելով եւ երջանկացնելով զայն։ Տնտեսական իշխանութիւնը հայերու ձեռքն է։ Ո՛չ մէկ հայ ողջ ձգելու գընով՝ անոնց բոլորին ջնջումը միաժամանակ թէ՛ ազգային եւ թէ քաղաքական պարտականութիւն է։ Նոյնքան կենսական է որ թուրքը հաստատէ իր տնտեսական իշխանութիւնը։ Այժմ պիտի դիմեմ քուէարկութեան։

(Թալէաթի հրամանին վրայ քուէները հաւաքուե-

ցան եւ դասաւորուեցան․ արդի՞ւնքը… մէկ հատ իսկ հայ ողջ չձգելու պայմանով՝ բնաջնջումի որոշումը ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ)։ (էջ 84–93)։

«Հայերու փրկութեան» զուիցերիական Կոմիտէի մէկ հրատարակութիւնը (10) *կը մէկտեղէր ոճիրը փաստող վկայութիւնները՝ ընդհանրապէս չէզոք հըպատակութեամբ ականատեսներու (ամերիկացի, զուիցերիացի, տանըմարքացի), որոնց շարքին՝ միսիոնարներ, քոյրեր, կարմիր խաչի պաշտօնեաներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, հիւանդապահուհիներ։*

Պատերազմէն ետք, գերման կառավարութիւնը ինք լիազօրեց տոքթ․ Յոհաննէս Լեփսիուս, 1914էն 1918ի ընթացքին Հայկական Հարցի մասին արտաքին նախարարութեան պահած նամակագրութիւնը հրատարակելու համար։ Այս նամակագրութիւնը կը պարունակէ թրքական ոճիրին մասին ահաւոր մանրամասնութիւններ։ Աւելի՛ն․ ան կը հաստատէ Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան վճռական դերը հայկական ջարդերու կազմակերպումին մէջ։ Գերման հիւպատոսական թէ դիւանագիտական բոլոր տեղեկագիրները կը մատնանշեն այն իրողութիւնը, որ ջարդերը տեղի ունեցան կառավարական հրահանգով, հայ ժողովուրդի ամբողջական կործանումին հետամուտ մեթոտիկ *ծրագրի մը հետապնդումով։*

Պարոն Վոն Ուանկընհայմ, Պոլսոյ գերման դեսպանը, Գերմանիոյ վարչապետին ուղղուած եւ 17 Յուլիս 1915ի թուակիր զեկուցագրի մը մէջ կը գրէ․—

> Բացայայտ է որ հայերու պատժումը միայն զինուորական նկատառումներու պատճառով չէ։ Ներքին նախարար Թալէաթ պէյ բաւական անկեղծութեամբ

---

(10) Հայերու 1915ի ճակատագրին մասին քանի մը վաւերագրեր։

յայտնած է դեսպանատան տոքթ. Մորտթմանի, թէ թրքական կառավարութիւնը մտադրած էր օգտուիլ Ա. Աշխարհամարտէն եւ հանգամանօրէն լուծում մը գտնել իր ներքին թշնամիներուն՝ Թուրքիոյ քրիստոնեաներու հարցին, եւ թէ՝ ան կ'ուզէ այս գծով չխանգարուիլ դիւանագիտական արտաքին միջամտութեամբ: Հայոց Պատրիարքը ըսած է դեսպանատան նոյն պաշտօնեային, քանի մը օր ետք, որ թրքական կառավարութեան դիտաւորութիւնը ոչ թէ ժամանակաւորապէս հայերուն վնասել է, այլ՝ զանոնք Թուրքիայէն արտաքսել, կամ աւելի ճիշդ զանոնք բնաջնջել (11):

Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան իշխան Հոհենլոհէի կողմէ 2 Օգոստոս 1915ին Հալէպի գերման հիւպատոսին ուղղուած հեռագիր մը կ'ըսէ.—

Մեր բոլոր դիմումները անօգուտ եղան՝ արեւելեան նահանգներու բնակիչ քրիստոնեաներէն ձերբազատուելու կառավարութեան վճռականութեան պատճառով (12):

Կոմս Ուոլֆ-Մեթերնիխ, որ Վոն Ուանկընհայմի մահէն ետք նշանակուած էր դեսպան, 10 Յուլիս 1916-ին գերման վարչապետին հեռագրեց հետեւեալը.—

Հայ ցեղի կործանումով Հայկական Հարցը լուծելու իր նպատակը ամբողջացնելու ճիգին մէջ՝ թրքական կառավարութիւնը մերժած է ընդառաջել ո՛չ մեր, ո՛չ ամերիկեան դեսպանատան եւ ոչ ալ Պապական պատուիրակին դիմումներուն, ինչպէս նաեւ՝ Դաշնակիցներու սպառնալիքներուն կամ արեւմտեան հանրային կարծիքին որ կը ներկայացնէ մարդկութեան կէսը (13):

(11) Deutchland und Armenien, թիւ 81 փաստաթուղթ:
(12) Նոյնը, թիւ 127 փաստաթուղթ:
(13) Նոյնը, թիւ 287 փաստաթուղթ:

Կարինի գերման հիւպատոս Վոն Շրէօյնըր-Րիխթըր, 4 Դեկտեմբեր 1916 թուակիր տեղեկագրի մը մէջ կը հաստատէ.—

Երիտասարդ Թուրքերու Կոմիտէին մեծամասնութիւնը կը թուի թէ կը բաժնէ ա՛յն տեսակէտը, որ թրքական կայսրութիւնը կրնայ կառուցուիլ միայն զուտ մահմետական փան-թրքական հիման վրայ: Բնակչութեան այն մասը, որ ո՛չ մէկն է ոչ ալ միւսը, կա՛մ պէտք է թրքանայ եւ մահմետական դառնայ, եւ կամ ալ պէտք է ամբողջութեամբ կործանի (14):

Վերեւի տուեալներուն եւ տակաւին թրքական իշխանութիւններուն կողմէ 1919էն 1920 հաստատուած Պատերազմական Ատեանին ներկայացուցած աւելի հարուստ ապացոյցներուն, ինչպէս նաեւ ու վերջապէս արտաքին նախարարութեանց արխիւներուն մէջ գտնուող եւ այսօր տրամադրելի փաստերու լոյսին տակ՝ ո՛չ մէկ կասկած կը մնայ այն մասին, որ 1915ին եւ անոր յաջորդող տարիներու ընթացքին հայերու տեղահանութիւնն ու ջարդերը ծրագրուած եւ գործադրուած էին Օսմանեան կայսրութեան իշխանութեան վրայ այդ շրջանին գտնուող կառավարութեան կողմէ:

(14) Նոյնը, թիւ 309 փաստաթուղթ:

3

Հայկական ցեղասպանութիւնը եւ 1948ի համաձայնագիրը

Թէեւ Միջազգային Օրէնքը առաջին հերթին ամբողջութիւնն է այն օրէնքներուն, որոնք կը կանոնաւորեն պետութեանց փոխյարաբերութիւնները, այսուհանդերձ ընդհանրացած կարծիք է որ, վերջին չըրջաններուն, միջազգային ընտանիքը ցուցաբերած է ուճող հետաքրքրութիւն մը՝ պաշտպանելու համար անհատը ընդդէմ իր պետութեան կամայական քայլերուն:

Ասանդական տեսակէտը այն է, որ Միջազգային Օրէնքը անհատներու պաշտպանութեամբ պէտք է զբաղի միայն այն ատեն, երբ այդ անհատները օտարահպատակ են եւ իրենց հայրենի պետութիւնը կը փափաքի տէր կանգնիլ անոնց պահանջին, ինչ որ հարցը կը վերածէ պետութեանց միջեւ վէճի մը: Այսուհանդերձ, նոյնիսկ հին ժամանակներուն, որոշ քայլեր այնքա՛ն վտանգաւոր կը նկատուէին միջազգային ընտանիքին կողմէ, որ անոնց պատժումը հանդիսացաւ միջազգային մտահոգութեան առարկայ: Այսպէս, յեղուզակութիւնը միշտ նկատուած է այնքա՛ն դատապարտելի ոճիր մը, որ միջազգային ընտանիքի ոեւէ անդամը կրնար ձեռք դնել յեղուզակի մը վրայ եւ պատժել զայն, որովհետեւ յեղուզակութիւնը համարուած էր մարդկութեան դէմ ոճիր մը:

Նոյնպէս, Լա Հէյի այլազան Համաձայնագրերը եւ 19րդ դարու ընթացքին Օսմանեան կայսրութեան մէջ պատահած զանազան ջարդերուն առթիւ եւրոպական պետութեանց կողմէ կատարուած «մարդասիրական միջամտութիւնները» ցոյց կու տան զարգացման ընթացքը սովորութեամբ հաստատուած կանոններուն, որոնք ծրնունդ կ'առնէին պետութիւններու դործելակերպէն, այն իմաստով որ պետութեան մը կողմէ իր իսկ քաղաքացիներուն հանդէպ գործուած որոշ սխալները իրենց բնոյթով այնքան դատապարտելի կը նկատուէին, որ միջազգային ընտանիքը անոնց կը նայէր իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներ եւ կը ճչդէր տրամադրութիւններ՝ նման արարքներու պատասխանատու պետութիւնը կամ անհատները պատժելու համար:

Միջազգային Օրէնքի այս սովորութենական կանոնի հիման վրայ էր որ, Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, երբ հայերու ջարդերը կը գործադրուէին Թուրքերու կողմէ, Դաշնակիցները յայտարարութիւն մը կատարեցին ա՛յն իմաստով՝ որ ջարդերու ծրագրումին եւ գործադրութեան պատասխանատու Թրքական կառավարութեան պաշտօնատարները պիտի դատուին եւ պատժուին պատերազմի վախճանին:

1946ին, դերման պատերազմական գլխաւոր ոճրագործներուն վերաբերող հարցին մասին Նիւրեմպէրկի Ատեանին տուած դատավճիռը կը հանդիսանայ լաւագոյն ապացոյցը ա՛յն իրողութեան, թէ սովորութենական Միջազգային Օրէնքը կը պարունակէ կանոն մը, որ ցեղասպանութիւնը կը սահմանէ իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր մը եւ զայն կը նկատէ պատժելի՝ միջազգային օրէնքի ներքեւ: 8 Օգոստոս 1945ին Դաշնակից Պետութեանց կողմէ ստորագրուած Ութսի

վարութիւններէն եւ 1948ի Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրէն առաջ, միջազգային օրէնքը ճանչցած էր ցեղասպանութիւնը իբրեւ քաղաքակիրթ աշխարհին կողմէ դատապարտուած ոճիր, պատժելի՝ միջազգային օրէնքով։

1915ի Թրքական վայրագութիւնները, որոնք ծրագրուած եւ գործադրուած էին Թրքական կառավարութեան կողմէ ազգ մը բնաջնջելու միակ նպատակով եւ որոնք պատճառ դարձած էին մէկուկէս միլիոն մարդոց մահուան (Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող հայերու մեծամասնութիւնը), վստահաբար ցեղասպանութիւն են այս բառին որեւէ սահմանումով։ Աւելի՛ն. Թրքական իշխանութիւններուն կողմէ գործուած ցեղասպանութեան այս արարքը կը հանդիսանայ ոճիր մը միջազգային օրէնքի ներքեւ, քանի որ ցոյց տրուեցաւ արդէն որ ցեղասպանութեան սահմանումը իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր, միջազգային օրէնքով պատժելի, երկար առնէ ի վեր հաստատուած կանոն մըն է որ ամբողջութեան համար։

Բ. Աչխարհամարտէն ասդին, մարդկային իրաւանց պաշտպանութիւնը հանդիսացաւ միջազգային օրէնքի յարաճուն մտահոգութեան առարկան։ Այսպէս, Միացեալ Ազգերու Ուխտին Ներածականը կը խօսի Միացեալ անդամ ժողովուրդներու վճռականութեան մասին, «վերստին չեչտելու իրենց հաւատքը՝ մարդկային հիմնական իրաւունքներուն, մարդ անհատի արժէքին եւ արժանապատուութեան, այրերու եւ կիներու, ինչպէս նաեւ մեծ թէ փոքր ազգերու հաւասար իրաւունքներուն հանդէպ»։ Անիկա կը յայտարարէ թէ Միացեալ Ազգերու նպատակներէն մէկն է «միջազգային դործակցութիւն իրագործել... առաջացնելու եւ քաջալերելու համար յարգանքը՝ հանդէպ մարդկային իրաւանց եւ հանդէպ բոլորի հիմնական ազատութիւններուն, առանց ցեղի, սեռի, լեզուի եւ կրօնքի խտրութեան» (Յօդ-

6րդ Յօդուածին մէջ (գ), 6 Հոկտեմբեր 1945ի Փրոթոքոլի բարեփոխութեամբ, մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրները սահմանուած էին իբրեւ «սպանութիւն, բնաջնջում, սորկացում, տեղահանութիւն եւ այլ անմարդկային արարքներ՝ գործուած ուեւէ քաղաքային բնակչութեան հանդէպ, ցեղային թէ կրօնական դէմքի վրայ...»։ Գերմանի ինքնապաշտպանութեան գըլխաւոր կէտերէն մէկը ա՛յն էր, որ 1945ի Ուխտը կը մշակէր նոր օրէնք՝ սահմանումը կատարելով մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու, իսկ այդ օրէնքը 1945էն առաջ գործուած քայլերու կապակցութեամբ կիրարկելով՝ փաստօրէն անոր կու տար յետադարձ ուժ։ Օրէնքի մը յետադարձ ուժ տալը խախտումն է բնական արդարութեան հիմնական օրէնքներէն մէկուն։ Իրեւ պատասխան՝ Ատեանը կը հաստատէր.

> Ուխտը իշխանութեան կամայական գործածութիւն մը չէ յաղթական ազգերու կողմէ, այլ՝ Ատեանի տեսանկիւնով... անիկա արտայայտութիւնն է արթնացող միջազգային օրէնքի...

Այլ խօսքով՝ Ատեանը կը հաստատէր թէ Ուխտը պարզապէս բանաձեւումն էր դոյութիւն ունեցող սովորութենական Միջազգային Օրէնքին, այսինքն՝ անիկա նոր օրէնք չէր մշակեր, այլ պարզապէս կը յայտարարէր սովորութենական միջազգային օրէնքի դոյութիւն ունեցող կանոնները։

Նոյնպէս, 11 Դեկտեմբեր 1946ի Թուակիր իր թիւ 96 (1) Բանաձեւին մէջ, Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովը յայտարարեց թէ «ցեղասպանութիւնը ոճիր մըն է միջազգային օրէնքի համաձայն, կը հակասէ Միացեալ Ազգերու ոգիին եւ նպատակներուն եւ դատապարտուած է քաղաքակիրթ աչխարհի կողմէ»։

Վերեւ տրուած ապացոյցները բաւարար են, եզրակացնելու համար որ 1946ի Նիւրեմպէրկեան Դատա-

ւած 1)։ Ուխտի 13րդ Յօդուածին համաձայն, «Ընդհանուր ժողովը պիտի նախաձեռնէ ուսումնասիրութեանց եւ պիտի կատարէ յանձնարարութիւններ՝ առանց ցեղի, սեռի, լեզուի թէ կրօնի խտրութեան բոլոր մարդկային իրաւունքներուն եւ հիմնական ազատութիւններուն իրականացման նպաստելու նպատակով»։ 55րդ Յօդուածը կը խօսի մարդկային իրաւանց եւ հիմնական ազատութեանց հանդէպ նոյն յարգանքին եւ նկատառման մասին, նաեւ կ'ակնարկէ կայունութեան եւ բարեկեցութեան այն պայմաններուն, որոնց ստեղծումը անհրաժեշտ է ազգերու միջեւ խաղաղասիրական եւ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու համար, հիմնուած՝ ժողովուրդներու հաւասար իրաւունքներուն եւ ինքնորոշման սկզբունքին հանդէպ յարգանքի վրայ։ 56րդ Յօդուածին ներքեւ, Միացեալ Ազգերու բոլոր անդամները յանձնառու կ'ըլլան միասնաբար եւ անջատաբար քայլեր առնելու՝ կազմակերպութեան հետ համագործակցաբար, անոր նպատակներուն իրականացման համար։ Աւելի'ն. 62րդ Յօդուածով, Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդը իրաւունք կ'ունենայ «յանձնարարութիւններ կատարելու՝ բոլորի հիմնական ազատութեանց եւ մարդկային իրաւանց հանդէպ յարգանք եւ նկատառում առաջացնելու նպատակով»։

10 Դեկտեմբեր 1948ին, իր 183րդ նիստին, Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովը ընդունեց «Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական Յայտարարութիւնը», որուն հետեւեալ յօդուածները հետաքրքրական է նշել.

ՅՕԴՈՒԱԾ 3.— Ամէն մարդ իրաւունք ունի կեանքի, ազատութեան եւ անձի ապահովութեան։

ՅՕԴՈՒԱԾ 5.— Ոչ ոք պիտի ենթարկուի չարչարանքի, կամ՝ վայրագ, անմարդկային կամ նուաստացուցիչ վերաբերումի եւ պատիժի։

ՅՕԴՈՒԱԾ 9.— Ոչ ոք պիտի ենթարկուի կամայական ձերբակալութեան, կալանքի կամ տեսորի։

ՅՕԴՈՒԱԾ 17 (2).— Ոչ ոք կամայականօրէն պիտի զրկուի իր սեփականութենէն։

Թէեւ վերոյիշեալ Յայտարարութեան ներածականն ու անոր ընդունման միջոցին արտասանուած այլազան ճառերը կը ձգեն այն տպաւորութիւնը թէ պետութիւնները մտադիր չէին իրաւականօրէն իրենք զիրենք կաշկանդելու, այլ պարզապէս կ'ուզէին յայտարարել զիրենք առաջնորդող իտէալ օրէնք մը, այսուհանդերձ՝ այս Յայտարարութիւնը կարելի է նկատել վաւերաթուղթ մը, որ կ'ամբողջացնէ մարդկային իրաւանց մասին արձանագրուած տրամադրութիւնները այն Ուխտին, որ բացայայտ կերպով իրաւականօրէն պարտադիր դաշնագիր մըն է։ Ուստի՝ միացումի ճամբով, Յայտարարութիւնը կարելի է գործածել իբրեւ Ուխտին մէկ մասը, որ կը բացատրէ եւ կ'ամբողջացնէ մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան յատկացուած այլազան տրամադրութիւնները։

Անհատը միջազգային օրէնքի առարկան ընդունելու եւ անոր ազատութիւնը իրաւականօրէն պաշտպանելու գծով դէպի աւելի առաջ նետուած յաւելեալ քայլ մըն է Հռոմի մէջ կնքուած Մարդկային Իրաւանց Եւրոպական Համաձայնագիրը, որ կը հիմնէր յանձնաժողով մը եւ պարտադիր արդարադատութեան ատեան մը, որուն պարտականութիւնն էր քննել ատորպիր պետութեանց կողմէ իրենց իսկ քաղաքացիներուն հանդէպ գործուած մարդկային իրաւանց խախտումները։

Այսուհանդերձ, ցեղասպանութեան ոճիրին կապակցութեամբ առնուած կարեւոր քայլը 9 Դեկտեմբեր 1948ին Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովին որդեգրուած ցեղասպանութեան Համաձայնագիրն էր, որ կը պարունակէր հետեւեալ տրամադրութիւնները.

Ստորագիր Կողմերը, նկատի ունենալով 11 Դեկտեմբեր 1946ի թուակիր Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովին թիւ 96 (1) Բանաձեւումով կատարուած յայտարարութիւնը, որուն համաձայն ցեղասպանութիւնը ոճիր է միջազգային օրէնքով եւ կը հակասէ Միացեալ Ազգերու ոգիին ու նպատակներուն եւ դատապարտուած է քաղաքակիրթ աշխարհին կողմէ,

Ընդունելով որ պատմութեան բոլոր շրջաններուն ցեղասպանութիւնը մեծ կորուստներ պատճառած է մարդկութեան, եւ

Համոզուած որ, մարդկութիւնը նման դատապարտելի աղէտէ մը ազատագրելու համար, միջազգային գործակցութիւնը պահանջ է,

Անդամները կը համաձայնին հետեւեալ կէտերուն շուրջ·

ՅՕԴՈՒԱԾ 1·— Ստորագիր Կողմերը կը հաստատեն թէ ցեղասպանութիւնը, անկախ որ ե՞րբ՝ պատերազմի՞ թէ խաղաղութեան ատեն գործադրուած է, միջազգային օրէնքով ոճիր մըն է, որուն արգիլման ու պատժումին յանձնառու կ'ըլլան:

ՅՕԴՈՒԱԾ 2·— Ներկայ Համաձայնագրին մէջ ցեղասպանութիւն կը նշանակէ հետեւեալ արարքներէն որեւէ մէկը, որ կը գործադրուի ազգային, տոհմային, ցեղային կամ կրօնական խումբ մը ամբողջութեամբ կամ մասամբ կործանելու դիտաւորութեամբ, ինչպէս՝

(Ա) Խումբի անդամները սպաննել:

(Բ) Խումբի անդամներուն պատճառել մարմնական թէ մտային լուրջ վնաս:

(Գ) Դիտակցաբար խումբը մտանել կեանքի այնպիսի պայմաններու, որոնք կը մխրճին անոր ամբողջական թէ մասնակի ֆիզիքական կործանումին:

(Դ) Պարտադրել միջոցառումներ, որոնք կը միտին

արգիլել խումբէն ներս ծնունդները:

(Ե) Խումբին մանուկները բռնութեամբ փոխանցել այլ խումբի մը:

ՅՕԴՈՒԱԾ 3·— Պատժելի պիտի ըլլան հետեւեալ արարքները·

ա) Ցեղասպանութիւն:

բ) Ցեղասպանութիւն գործելու դաւադրութիւն:

գ) Ցեղասպանութիւն գործելու ուղղակի կամ հրապարակային գրգռութիւն:

դ) Ցեղասպանութիւն գործելու փորձ:

ՅՕԴՈՒԱԾ 4·— Ցեղասպանութիւն կամ Յօդուած 3րդով յիշատակուած միւս արարքներէն որեւէ մէկը գործող անհատները պիտի պատժուին, անկախ այն իրողութենէն թէ անոնք սահմանադրականօրէն պատասխանատու իշխողնե՞ր են, հանրային պաշտօնեանե՞ր թէ մասնաւոր անհատներ:

1948ի Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը ուղղակիօրէն կ'առընչուի 1915ի Հայկական Ջարդերուն, որովհետեւ անոնք գերազանցապէս կը համապատասխանեն ցեղասպանութեան ոճիրին: Հայկական Հարցը միանգամընդմիշտ լուծելու նպատակով եւ կեդրոնական Ասիոյ ու Կովկասի թուրքերուն հետ միանալու իրենց փանթուրանական փառամոլ ծրագիրը իրականացընելու համար՝ հայ ժողովուրդի բնաջնջման ծրագրի գործադրութեան ընթացքին թրքական իշխանութիւնները գործածեցին այնպիսի միջոցներ, որոնք կը գերազանցեն երեւակայութիւնը բոլորին, մինչեւ իսկ անոնց՝ որ մշակեցին Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը:

Թիւ 2 եւ 3 Յօդուածներու տրամադրութեանց համապատասխանող անհամար ոճիրներ գործուած են,

եւ այդ պծով՝ Թրքական իշխանութեանց կողմէ գործուած հայկական ցեղասպանութիւնը կը հանդիսանայ մարդկային պատմութեան մէջ երբեւիցէ գործադրուած ցեղասպանութեան ամէնէն ամբողջական արարքը:

Կրնայ առարկուիլ որ Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը ընդունուած էր 1948ին, եւ, հետեւաբար, զայն կիրարկել 1915ի հայկական ջարդերուն պծով՝ կը նշանակէ անոր տալ յետադարձ ազդեցութեան ուժ: Այս առարկութիւնը չի կրնար ոտքի մնալ հետեւեալ հաստատումներու լոյսին տակ.

1) Ցեղասպանութեան Համաձայնագրի ներածականէն եւ Նիւրեմպերկի Դատավարութիւններէն տեսանք արդէն որ ցեղասպանութիւնը ոճիր է միջազգային օրէնքի համաձայն եւ, հետեւաբար, 1948ի Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը պարզապէս կը յայտարարէր միջազգային օրէնքի մէջ գոյութիւն ունեցող կանոններէն մէկը:

2) Նոյնիսկ եթէ չընդունինք սովորութենական նորման կանոնի մը գոյութիւնը, 1915ի հայկական ցեղասպանութիւնը կը համընկնի 1948ի Համաձայնագրին, որովհետեւ, 1915ին, Թրքական իշխանութիւններուն կողմէ գործադրուած ցեղասպանութիւնը տակաւին կը շարունակուի: Այսօրուան Թուրքիոյ ներքին չրջաններուն մէջ բնակող հայերը իրենց ինքնութիւնը աստիճանաբար կորսնցուցած են կամ կորսնցնելու ընթացքին մէջ կը գտնուին: Տակաւին վերջերս Թրքական քերթի մը մէջ կը տեղեկագրուէր որ Սասունի չրջանին հայ գիւղերէն մէկը ընդունած էր մահմետականութիւնը եւ իր եկեղեցին փոխուած էր մզկիթի: Նոյնպէս, Արեւմտեան Հայաստանէն դուրս, այլ երկիրներու հայերը ենթակայ են կամ ժամանակի ընթացքին պիտի ըլլան ենթակայ իրենց մշակութային ինքնութիւնը կորսնցնելու վտանգին: Ամէն անգամ որ հայ մը կորսնցնէ իր ինքնութիւնը, 1915ի ծրագրուած եւ գործադրութեան դրուած ցեղասպանութիւնն է որ կը շարունակէ տալ իր

պտուղները: Այսօր Հայաստանէն դուրս բնակող հայերը իրենց ազատ կամքով չլքեցին իրենց հողերը եւ, որովհետեւ Ցեղասպանութեան Համաձայնագրին գլխաւոր նպատակն է արգելք հանդիսանալ ժողովուրդի մը բոնի վերացումին, 1915ին սկսած եւ ցարդ չարունակուղ հայ ժողովուրդի աստիճանական բնաջնջումը կը խախտէ Ցեղասպանութեան Համաձայնագրին տրամադրութիւնները:

Օրէնքի ընդհանուր սկզբունք է որ՝ այնքան ատեն որ սխալ կը չարունակուի օրէնքը կիրարկելի է չարունակուղ սխալին համար, նոյնիսկ եթէ սխալ սկսած է օրէնքի հաստատումէն առաջ:

Նոյն տրամաբանութեամբ, մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան վերաբերեալ Միացեալ Ազգերու Ուխտին տրամադրութիւնները (վաւերաթուղթ մը՝ որ պարտադիր է Պետութեանց համար եւ որ պարտականութիւններ կը դնէ անոնց վրայ), ինչպէս նաեւ Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական Ծայտարարութիւնը (որ կ'ամբողջացնէ եւ կը բացատրէ Միաւի Ուխտի վերոյիշեալ տրամադրութիւնները եւ, առ այդ, չարունակութիւն է Ուխտին) հաւասարապէս կիրարկելի են հայութեան պարագային:

Հետեւաբար՝ Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան անդամ, կամ՝ 1948ի Ցեղասպանութեան Համաձայնագրի ստորագիր եւ կամ՝ Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական Ծայտարարութեան ի նպաստ քուէարկած պետութեանց պարտաւորութիւնն է գործադրել իրենց յանձնառութիւնը՝ առնելով անհրաժեշտ քայլերը, որպէսզի վերջ տան հայ ժողովուրդի չարունակուղ ցեղասպանութեան, արդարութիւն ընծայով հայ ժողովուրդին եւ պահանջելով Թուրքիայէն որ դարմանէ 1915ին գործած յանցանքը որ կը չարունակուի մինչեւ օր, քանի ան կը չարունակէ պարտադրել հայերուն որ ապրին իրենց պատմական հողերէն հեռու, ենթակայ ճնշումի վտանգին:

Աւելի՛ն. այժմ կարելի է ապահովաբար չեչտել որ միջազգային օրէնքի մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութենական կանոններով, 1948ի ցեղասպանութեան Համաձայնագրով, Միացեալ Ազգերու Ուխտին մարդկային իրաւանց վերաբերեալ տրամադրութիւններով եւ 1948ի Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական Յայտարարութեամբ՝ ցեղասպանութեան ոճիրը տիեզերականօրէն ընդունուած ոճիր մըն է, նման՝ յեղուզակութեան եւ, հետեւաբար, անոր պատժումը մաս կը կազմէ միջազգային արդարադատութեան կամ հանրային կարգին (jus cogens):

Յաւելեալ ապացոյց մը, որ ցեղասպանութիւնը պատժելի է անկախ իր գործադրութեան թուականէն, եւ որ անոր պատժումը մաս կը կազմէ միջազգային հանրային արդարադատութեան, այն է, որ Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովը՝ 26 Նոյեմբեր 1968ի իր բանաձեւով եւ Համաձայնագրով, մերժեց սահմանափակումի սկզբունքը կիրարկել մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու պարագային եւ վճռեց անոնց անժամանցելիութիւնը:

Թէեւ բուն ցեղասպանութեան ծրագրումն ու գործադրութիւնը կատարուած էր Օսմանեան կայսրութեան կողմէ, այսուհանդերձ՝ ժամանակակից Թուրքիան, Օսմանեան կայսրութեան ժառանգորդն ու յաջորդը նկատուելով միջազգային օրէնքի լոյսին տակ, կը ստանձնէ կայսրութեան բոլոր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները: 1925ին, Օսմանեան Պարտքի իրաւատիրութեան գծով վճիռ մը արձակելով՝ իրաւարար Պօրէլ հաստատեց թէ Թուրքիա կը շարունակէր նախկին Օսմանեան կայսրութեան անհատականութիւնը:

Ուստի, ատիկա պատասխանատուութիւն մըն է որ կը վերաբերի Թուրք պետութեան, առանց անպայման դատապարտելու Թուրք ժողովուրդը իբր ամբողջութիւն, կամ Թուրքը՝ իբր անհատ:

1948ի Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը կը ճշդէ թէ ստորագիր պետութիւնները կ'ընդունին Արդարութեան Միջազգային Ատեանին դիմել, երբ վէճ կը ծագի Համաձայնագրին չուրջ, ներառեալ կայ ցեղասպանութեան գծով պետութեան մը պատասխանատուութեան հարցը: Համաձայնագրի 9րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

> Ներկայ համաձայնութեան մեկնաբանութեան, կիրարկումին կամ գործադրութեան վերաբերեալ Ստորագիր կողմերու միջեւ ծագած վէճերը (ներառեալ անոնք որ կ'առընչուին պետութեան մը պատասխանատուութեան՝ ցեղասպանութեան կամ թիւ 3 Յօդուածով յիշատակուած այլ արարքներու գծով), պէտք է ներկայացուին Արդարութեան Միջազգային Ատեանին, կողմերէն առնէ մէկուն պահանջով:

Թուրքիա ստորագիր պետութիւն մըն է: Ուրիշ որեւէ ստորագիր պետութիւն, ուրեմն, կրնայ պահանջել Թուրքիայէն որ կատարէ համաձայնագրով սահմանուած իր պարտաւորութիւնները, իսկ մերժումի պարագային՝ հարցը կրնայ տանիլ Արդարութեան Միջազգային Ատեանին:

4

Պատերազմական եւ մարդկութեան դէմ ոճիրներու անժամանցելիութիւն

Քաղաքացիական օրէնքի մէջ գտնուող անժամանցելիութեան ըմբռնումը միջազգային ոճիրներու պատգային կիրարկելու հարցը քննութեան նիւթ դարձած է Միացեալ Ազգերու մօտ: 26 Նոյեմբեր 1968ին Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովը ընդունեց Պատերազմական ոճիրներու եւ Մարդկութեան դէմ գործուած Ոճիրներու պարագային Օրինական Սահմանափակումներու Անկիրարկելիութեան Համաձայնագիրը: Միացեալ Ազգերու մէջ կատարուած խորհրդակցութեանց ընթացքին, Գետուքեանց կողմէ տիեզերական ճանաչում տրուած եւ ընդունուած էր այն օրէնքը, որուն համաձայն՝ պատերազմական ոճիրներու եւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու պատասխանատու ոճրագործները պէտք է հետապնդուին եւ պատժուին:

Համաձայնագրի թիւ 1 Յօդուածը կ'ըսէ հետեւեալը·

Օրինակաւ ո՛չ մէկ սահմանափակում պիտի կիրարկուի հետեւեալ ոճիրներու պարագային, անկախ իրենց գործադրութեան թուականէն·—

Ա) Պատերազմական ոճիրները, ինչպէս որ սահմանուած են 8 Օգոստոս 1945ի Նիւրեմպէրկի Զինուորական Միջազգային Ատեանի ուխտով, եւ ինչպէս որ հաստատուած են Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովին 13 Փետրուար 1946ի թիւ 3 (I) եւ 11 Դեկտեմբեր 1946ի թիւ 96 (I) բանաձեւերով, յատկապէս սահմանի՝ որ չիշատակուած են պատերազմական գոհերու պաշտպանութեան վերաբերեալ 12 Օգոստոս 1949ի Ժընեւի Համաձայնագրին «ծանր անտեսումներ»ու շարքով:

Բ) Պատերազմի թէ խաղաղութեան ատեն մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրները, ինչպէս որ սահմանուած են 8 Օգոստոս 1945ի Նիւրեմպէրկի Զինուորական Միջազգային Ատեանի ուխտով, եւ ինչպէս որ հաստատուած են Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովին 13 Փետրուար 1946ի թիւ 3 (I) եւ 11 Դեկտեմբեր 1946ի թիւ 96 (I) բանաձեւերով· ոյնպէս՝ զինուորական յարձակումով թէ գրաւումով իրաւազրկումը կամ ցեղային-խտրական բռնութեանց հետեւանքով գրաւումն ու ամբարգկային արարքները, ինչպէս եւ ցեղասպանութեան ոճիրի կանխարգիլման եւ պատժումին 1948ի Համաձայնագրով սահմանուած ցեղասպանութեան ոճիրը, ոյնիսկ եթէ նման արարքներ խախտում մը չեն ներկայիս գործադրութեան վայրի տեղական օրէնքին համաձայն:

8 Օգոստոս 1945ի Նիւրեմպէրկի Զինուորական Միջազգային Ատեանի Ուխտին թիւ 6 (բ·) Յօդուածը

պատերազմական ոճիրներուն առումս հետեւեալ սահմանումը.

> Բ) Պատերազմական ոճիրներ.— Ցատկապէս՝ պատերազմի օրէնքներուն եւ սովորոյթներուն խախտումը: Նման խախտումներ են՝ (առանց որ այսմանով սահմանափակուին) սպանութիւնը, հարստահարում կամ գրաւել շրջաններու բնակչութեան տեղահանումը՝ ստրկային աշխատանքի եւ այլ նպատակներով. պատերազմական բանտարկեալներու եւ ծովու վրայ գտնուող մարդոց սպանութիւնը կամ հարստահարումը. պատանդներու սպանութիւնը. հանրային եւ սեփական ըստացուածքներու կողոպուտը. քաղաքներու եւ գիւղերու դիտումնաւոր կործանումը եւ կամ զինուորական անհրաժեշտութեամբ չարդարացուող պարպումը:

Նիւրեմպէրկի Ուխտին Թիւ 6 (գ.) Յօդուածին համաձայն, մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն կը տրուի հետեւեալ սահմանումը.

> ... Քաղաքային բնակչութեան դէմ գործուած սպանութիւն, բնաջնջում, գերեվարում, տեղահանութիւն եւ անմարդկային այլ արարքներ, պատերազմէն առաջ եւ անոր ընթացքին. կամ՝ քաղաքական, ցեղային եւ կրօնական պատճառներով հալածանք, եւ կամ՝ Ատեանի արդարադատութեան տակ իյնող որեւէ ոճիրի գործադրութիւն եւ այդ գծով մասնակցութիւն, անկախ այն իրողութենէն թէ ատիկա որքանով կը խախտէ գործադրութեան վայրի տեղական օրէնքը:

Ցեղասպանութեան Ոճիրի Կանխարգիլման եւ Պատժուելու 1948ի Համաձայնագրին համաձայն ցեղասպանութեան տրուած սահմանումը տեսանք նախորդ գլուխով: Ցեղասպանութեան Համաձայնագիրը յաւելեալ կը հաստատէ թէ ցեղասպանութիւնը միջազգային ոճիր մըն է, խաղաղութեան թէ պատերազմի առեն գործադրուած ըլլայատիկա, եւ կ'երարկելի է միաժամանակ թէ՛ հանրային պաշտօնեաներուն եւ թէ անհատ քաղաքացիներուն համար:

Անմարդկային առաջին արարքը, որ կը մատնանշուի Թիւ 1 (բ.) Յօդուածով իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր, «զինուորական յարձակումով կամ դրաւումով կատարուած իրաւազրկումն» է: Այս նախադասութիւնը որդեգրուած է Արաբ Միացեալ Հանրապետութեան եւ Լիբանանի առաջարկով: Անոր որդեգրումը զօրաւոր կերպով ընդունուած էր բազմաթիւ ներկայացուցիչներու կողմէ, «իբրեւ մարդկութեան դէմ այժմ գործուող ամէնէն ահաւոր ոճիրներուն անդրադարձող տրամադրութիւն» (1):

Թիւ 1 Յօդուածը կը վերաբերի պատերազմական բոլոր ոճիրներուն եւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն՝ անցեալի, ներկայի թէ ապագայի: Վիճաբանութեանց ընթացքին, որոշ պետութիւններ մինչեւ իսկ օրինական սահմանափակումներու անկիրարկելիութիւնը նկատեցին իբրեւ միջազգային պատժական օրէնքի գոյութիւն ունեցող սկզբունքներէն մէկը, ինչ որ անհրաժեշտ կը դարձնէր միջազգային ընտանիքի պարզապէս դիտակցումը այդ իրողութեան: Իրենց կարծիքով, Համաձայնագիրը ունէր բանաձեւային բնոյթ եւ պարզապէս կը վերահաստատէր իրաւական հիմնական սկզբունք մը, որուն համաձայն ոճիր մը պատժելի է առանց ժամանակի սահմանափակումին, քանի այն պարագային երբ հակառակը հաստատող տրամադրութիւն մը կայ: Եւ որովհետեւ պատերազմական ոճիրներուն եւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն վերաբերեալ միջազգային բոլոր աղբիւրնե-

(1) Տես ՄԱԿի թիւ A/6813 վաւերաթուղթը, էջ՝ 16-25, ԱՄՀի ներկայացուցիչի խոյքին համար:

րը լուռ էին ժամանցելիութեան հարցին մասին, սահմանափակումի կանոն մը կարելի չէր կիրարկել բացայայտուած տրամադրութեան մը բացակայութեան:

Համաձայնագրի յետադարձ ազդեցութեան խնդիրը որոշ պետութեանց համար ներկայացուց սահմանադրական նկատառելի դժուարութիւններ, ոճրային օրէնքի մէջ դոյութիւն ունեցող ոչ-յետադարձութեան սկզբունքին պատճառով: Այսուհանդերձ, երբ Նորվեկիա բարեփոխութեամբ առաջարկեց թիւ 1 Յօդուածի ներածական նախադասութենէն ջնջել «անկախ անոնց գործադրութեան թուականէն» բառերը, ատիկա րուն կերպով մերժուեցաւ այն հիման վրայ, թէ ոչ-յետադարձութեան սկզբունքին բացառումը պէտք է կատարուի խնդրոյ առարկայ ոճիրներու բնոյթին յատուկ քննարկումով (2):

Համաձայնագրի թիւ 2 Յօդուածը կ'ըսէ.

> Եթէ թիւ 1 Յօդուածով մատնանշուած ոճիրներէն որեւէ մէկը գործադրուի, այս Համաձայնագրին տրամադրութիւնները պիտի կիրարկուին հանդէպ այն պետական իշխանութիւններուն կամ անհատ անձնաւորութիւններուն որոնք, իրբեւ գլխաւոր հեղինակներ կամ գործակիցներ, կը մասնակցին կամ ուղղակիօրէն կը գրգռեն ուրիշները նման ոճիր մը գործելու, կամ անոնց՝ որոնք կը դաւադրեն նման ոճիրներու գործադրութեան մէջ, անկախ անոր ամբողջացումին աստիճանէն, ինչպէս նաեւ պետական իշխանութեանց այն ներկայացուցիչներուն՝ որոնք կը թոյլատրեն անոնց գործադրութիւնը:

(2) Յատկապէս հմմտարկումի համար տես Ռոպերթ Հ. Միլլերի «Պատերազմական ոճիրներուն եւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու պարագային օրինական սահմանափակումներու անկիրառելիութեան Համաձայնագիրը», A·J·I·L·, 1971, հատոր 65, թիւ 3:

Ուրեմն պէտք է մատնանշուի որ Համաձայնագիրը կիրարկելի է բոլոր անհատներուն պարագային, անկախ անկէ որ իրենց անհատական հանգամանքով կը գործեն թէ իրբեւ պետական հեղինակութեան ներկայացուցիչներ: Վերջին պարագային, անոնք պէտք չէ գործնապէս մասնակից ըլլան — կրաւորական թոյլտուութիւնը կամ անգործութիւնը բաւարար է:

Աւելի'ն. «ամբողջացման աստիճանէն անկախ» հաստատումը կը նշանակէ որ Համաձայնագիրը կը վերաբերի ոճիրի մը գործադրութեան բոլոր աստիճաններուն, տարածութեամբ դաւադրութեան աստիճանէն, անցնելով յաջող կամ ձախող փորձերէն՝ մինչեւ աւարտած ոճիրը:

Համաձայնագրի թիւ 3 Յօդուածը կը պարտադրէ կողմերուն որ որդեգրեն տեղական անհրաժեշտ միջոցառումները, օրէնսդրական թէ այլ կարգի, որպէսզի միջազգային օրէնքի հետ համաձայնաբար կարելի դարձնեն Համաձայնագրի թիւ 2 Յօդուածով ակնարկուած անհատներու յանձնումը: Յանձնումի որոշումը, ուրեմն, ձգուած է խնդրոյ առարկայ իւրաքանչիւր պետութեան: Կողմերէն պահանջուածը այն է միայն որ իրենց սահմանադրական եւ վարչական դրծընթացը ուղղեն այնպէս՝ որ յանձնումը արտօնուի:

Թիւ 4 Յօդուածով, պետութիւններ յանձն կ'առնեն ապահովել որ թիւ 1 Յօդուածով ակնարկուած ոճիրներու օրինական սահմանափակութեանց անկիրարկելիութեան սկզբունքը ազդեցութեան ուժ ստանայ իրենց ազգային օրէնսդրութեան մէջ: Նորվեկիոյ կողմէ առաջարկուած բարեփոխումը (որ կ'ուզէր չպարտադրել Պետութիւններուն դատավճռումն ու պատժումը այն ոճիրներուն, որոնց սահմանափակման չրջանը աւարտած էր Համաձայնագրի վաւերացման ժամանակ) մերժուեցաւ (3):

(3) Տես ՄԱԿի թիւ A/ C· 3/ SR/ 1567 վաւերաթուղթը:

Ասիկա կը նշանակէ որ Համաձայնագիրը կիրարկելի է նոյնիսկ ա՛յն ոճիրներուն համար, որոնք դատուած էին տեղական որոշ օրէնքներու համաձայն, Համաձայնագրի կեանքի կոչուելէն առաջ:

Համաձայնագիրը կեանքի կոչուեցաւ 11 Նոյեմբեր 1970ին:

Հաստատելով որ մարդկութեան դէմ գործուած եւ պատերազմական ոճիրները դուրս կը մնան ժամանցելիութեան հասողութենէն, «անկախ իրենց գործադրութեան թուականէն», Համաձայնագիրը կ'ընդարձակէր իր կիրարկելիութեան տեւողաչափը մարդկութեան դէմ անցեալին գործուած այնպիսի՛ ոճիրներու վրայ, ինչպիսին է հայկական ցեղասպանութիւնը:

5

Ազգային Թուրքիոյ ճանաչման հայկական պահանջի իրաւական հիմունքը

Իբրեւ Թրքական Հայաստան ճանչցուած հողամասերուն դծով հայերու դրած պահանջներուն իրաւական հիմերը կարելի է թուել հետեւեալ կերպով.

Ա) ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Միջազգային օրէնքը կը ճանչնայ պատմական իրաւունքներու վրայ հիմնուած սեփականութիւնները (օրինակ՝ պատմական ծովածոցերու դոյութիւնը միջազգային օրէնքին մէջ): Պատմական իրաւունքը տարբեր մէկ արտայայտութիւնն է ժամանակի ընթացքին ձեռք բերուած իրաւունքին, այսինքն՝ երկար տեւն իրացուած կամ երկար ժամանակ գործածուած ըստացուածքի մը վրայ հիմնուած իրաւունքին, որուն հոմէացիք կու տային possessio longi temporis *անունը: Ասիկա հինէն հաստատուած օրէնքի սկզբունք մըն է, որ սեփականութեան իրաւունք կու տայ ա՛յն ան-*

ձին, որ երկար ժամանակ ստացուածք մը կ'իւրացնէ կամ կը զործածէ առանց ընդդիմութեան։ Օրէնքի բոլոր դրութեանց ծանօթ օրինական այս ընդհանուր սկզբունքը արտայայտուեցաւ Միջազգային Օրէնքի մէջ, իբրեւ շարունակական եւ խաղաղ գերիշխանութեան սկզբունք։ Այս սկզբունքը արտայայտուած է հողային մէկէ աւելի վէճերու ընթացքին, վէճեր՝ որոնք նիւթ դարձած են միջազգային դատավճիռներու, ինչպէս օրինակ՝ Միացեալ Նահանգներու եւ Հոլանտայի միջեւ ծագած Փալմաս կղզիի պարագան։ Նորվեկիոյ եւ Տանըմարքայի միջեւ ծագած Արեւելեան Կրինլէնտի իրաւական գոյավիճակի պարագան, ինչպէս նաեւ Միացեալ Թագաւորութեան ու Ֆրանսայի միջեւ ծագած Մեմֆիէի եւ Էքրեհոսի պարագան։

Վերոյիշեալ պարագաներուն առընչութեամբ, պէտք է յիշեցնել որ իրարու հակադիր պահանջներուն միջեւ (մէկ կողմէ յայտնագործումի հիման վրայ, եւ միւս կողմէ՝ շարունակական ու խաղաղ գերիշխանութեան հիման վրայ դրուած հակադիր պահանջներ) նախընտրութիւնը տրուած է գերիշխանութեան հիման վրայ դրուած սեփականութեան։ Այս պարագաները օգտակար են, փաստելու համար երկու կէտեր։ Առաջինը ա՛յն՝ որ շարունակական ու խաղաղ գերիշխանութեան վրայ հիմնուած սեփականութիւնը վաւերացուած է միջազգային դատավճիռով։ Երկրորդը՝ բազմաթիւ պարագաներու դէմ յանդիման, միջազգային ատեան մը պիտի ստիպուի ընտրել երկու հակադիր պահանջներու միջեւ, եւ պիտի նախընտրէ ա՛յն պահանջը, որ լաւագոյնս կը յարմարի հողամասի մը սեփականութեան գծով օրէնքի մէջ դոյութիւն ունեցող տրամադրութիւններուն։ Այլ խօսքով՝ երբ նոյն հողամասին չուրջ կան երկու հակադիր պահանջներ, իւրաքանչիւրը օժտուած որոշ վաւերականութեամբ, աւելի զօրաւոր պահանջը պիտի դառնայ իրաւունքին հիմը։

Վերի սկզբունքը, ամբողջն հաստատուած Միջազգային Օրէնքի մէջ, պէտք է բարեփոխուի միջազգային օրէնքի վերջին զարգացումներուն լոյսին տակ։ Նորագոյն զարգացումներու հիման վրայ ժողովուրդներու կամ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը մաս կազմած է Միջազգային Օրէնքի հիմնական սկզբունքներու շարքին։ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին նախագահ Ուիլսընի յայտարարած 14 կէտերը, Միացեալ Ազգերու Ուխտը եւ իր ստեղծումէն ասդին Միացեալ Ազգերու գործունէութիւնը կարգ մը ապացոյցներ են, որոնք կը փաստեն թէ միջազգային ընտանիքը ընդունած է ինքնորոշման սկզբունքը։ Այս սկզբունքին որդեգրումը աւելորդ դարձուցած է գերիշխանութեան անհրաժեշտութիւնը (քաղաքական թէ իրաւական առումով)՝ հողամասի մը պահանջատէր դառնալու կամ միջազգային օրէնքին համար հարց դառնալու գծով (այսինքն՝ միջազգային օրէնքի համաձայն իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ունենալու կարողութիւնը ձեռք ձգելու համար)։ Ահա թէ ինչո՛ւ, եթէ միջազգային ատեաններուն կողմէ որդեգրուած չարունակական ու խաղաղ գերիշխանութեան սկզբունքը որեւէ իմաստ պիտի ունենայ այսօր, անիկա պէտք է վերստին ձեւակերպուի միջազգային օրէնքի նորագոյն զարգացումներուն լոյսին տակ, եւ հասկցուի իբրեւ ազգի մը չարունակական գոյութիւնը իր հողերուն վրայ։

Այժմ, չարունակական եւ խաղաղ գերիշխանութեան հին սկզբունքին թէ ազգի մը իր հողերուն վրայ ունեցած չարունակական գոյութեան նոր սկզբունքին համաձայն՝ այսօրուան Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն գծով հայ ազգը վստահաբար աւելի զօրաւոր եւ հիմնաւորեալ պահանջատէր է քան Թուրքը, որովհետեւ պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Քրիստոսէ առաջ եւ ետք բազմաթիւ դարեր հայերը անկախ պետութիւն մը ունեցած են այս հողերուն վրայ, բաղդատաբար Թուրքերուն՝ որոնք նոր եկուորներ են չրջանէն ներս։ Երկ-

րորդ՝ հակառակ անոր որ վերջին քանի մը դարերուն Թուրքերը իշխեցին այս հողերուն վրայ, անոնք երբեք չհաստատուեցան հոն եւ հայերը, մինչեւ 1915ի եւ անոր յաջորդող տարիներու ջարդերն ու տեղահանութիւնները, միշտ ապրեցան այս հողերուն վրայ իբրեւ հաստատուած եւ տիրական ցեղը: Աւելին, Թրքական տիրապետութիւնը երբեք խաղաղ չկրցաւ ըլլալ, նկատի ունենալով որ ան միշտ բախեցաւ տեղւոյն բնակչութեան ընդդիմութեան:

Բ) ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ

Իր նպատակներն ու սկզբունքները Թուելով, Միացեալ Ազգերու Ուխտը իբրեւ կազմակերպութեան նպատակներէն մէկը, կը հաստատէ՝ «... յարգանք՝ ժողովուրդներու հաւասար իրաւանց եւ ինքնորոշման հանդէպ» (Յօդուած 1, Բ. պարբ.): Նոյնպէս, Ուխտի Թիւ 55 Յօդուածը կը յիշատակէ «ժողովուրդներու հաւասար իրաւանց եւ ինքնորոշման սկզբունքը», Միջազգային Տնտեսական եւ Ընկերային Գործակցութեան Գլուխին տակ:

Ա. Աչխարհամարտի ընթացքին նախագահ Ուիլսընի յայտարարած 14 կէտերէն սկսելով՝ ժողովուրդներու կամ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը դարձած է դիւանագիտական փոխանակութեանց, յեղափոխութիւններու եւ միջազգային կազմակերպութեանց ու համագումարներու քաղաքական վիճաբանութեանց կեդրոնական թեման: Սկզբունքը մաս կազմած էր նաեւ Ա. Աչխարհամարտին յաջորդող քանի մը Դաշնագիրներու:

12 Դեկտեմբեր 1972ին Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովը որդեգրեց Թիւ 2955 Բանաձեւը (XXVII), վերահաստատելով բոլոր ժողովուրդներու ինքնորոշ-

ման իրաւունքը, 89ի դէմ 8 քուէներով եւ 18 ձեռնպահութեամբ:

Այսօր ապահովաբար կարելի է ընդգծել որ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը դարձած է միջազգային օրէնքի հիմնական սկզբունքներէն մէկը, միջազգային jus cogensի (միջազգային արդարադատութեան եւ հանրային կարգին) մէկ մասը: Որեւէ համաձայնութիւն, որ կը հակասէ Միջազգային Օրէնքի վճռական այս կանոնին, ուժէ զուրկ կը նկատուի (4):

Սկզբունքին բովանդակութիւնը իր գործնական կիրարկումին մէջ, պարզապէս կը հաստատէր թէ ժողովուրդները եւ ազգերը պէտք է իրաւունք ունենան վճռելու, հանրաքուէով թէ այլ միջոցով, քաղաքական ամբողջական անկախութեան, ուրիշ պետութեան մը հետ միացման կամ որոշ ձեւի ինքնիշխանութեան առընչակից հարցեր: Անոնք պէտք է վճռեն նաեւ կառավարութեան կամ վարչակարգի ա՛յն ձեւը, զոր կ՛ուզեն տեսնել իշխանութեան վրայ: Այլ խօսքով՝ ժողովուրդներ եւ ազգեր իրե՛նք պիտի վճռեն իրենց սեփական ճակատագիրը, եւ ոչ թէ ուրիշները պիտի կատարեն վճռումի այդ դերը: Գործնապէս՝ այս սկզբունքը անկախութիւն եւ վերիչխանութիւն կ՛ենթադրէր գաղութարարութեան, հոգատարութեան, պարտադիր դաշնակցութեան կամ պարտադիր միացման ու այլ ձեւի բռնութեան ենթակայ ժողովուրդներուն եւ ազգերուն համար: Իրեւ գաղափարաբանութիւն՝ ասիկա դարձաւ մարդկային իրաւանց եւ անհատական ազատութեանց համաշխարհային սկզբունք մը եւ մաս կազմեց այս դարաշրջանին հրատարակուած բոլոր Ուխտերուն եւ Յայտարարութիւններուն:

Իր կիրարկումին մէջ, ինքնորոշման սկզբունքը

---

(4) Տես վիեննայի 1969ի Դաշնագրերու Օրէնքի 53րդ յօդուածը:

պէտք է լուծէ երկու դժուարութիւններ։ — Առաջինը՝ ժողովուրդի կամ ազգի սահմանումն է. ո՞րքան կըրնանք առաջ երթալ դոյութիւն ունեցող պետութիւնը մը մանրահատելու եւ զայն իր բաղկացուցիչ տարրերուն բաժնելու ճիգին մէջ։ Արդեօք ինքնորոշման իրաւունք ունի՞ն Մեծն Բրիտանիոյ սկովտիացիները, Սպանիոյ պասքերը, Նիկերիոյ պիաֆրացիները կամ Թուրքիոյ քիւրտերը. ի՞նչ արժեչափ պէտք է գործածել։ Առաջին հերթին պէտք է ըսել որ ժողովուրդ եւ ազգ բառերը փոխադարձաբար կը գործածուին ինքնորոշման իրաւունքի՝ պարագային։ Ժողովուրդ կամ ազգ բացատրութեամբ, կը հասկցուի մարդոց հաւաքականութիւն մը, բաւարար չափով մեծաթիւ, սեփական որոշ առանձնայատկութիւններով օժտուած։ Այդ առանձնայատկութիւնները կրնան ըլլալ ցեղային, մշակութային եւ պատմական։ Բայց, այս բոլորէն վեր, ժողովուրդ մը կամ ազգ մը հիմնուած է նոյն հաւաքականութեան պատկանող մարդոց միջեւ դոյութիւն ունեցող գիտակցութեան վրայ, ինչպէս նաեւ սեփական ճակատագրով անջատ կեանք մը վարելու անոնց փափաքին վրայ։

Եթէ այս փորձը կիրարկենք հայերու պարագային, կը հասնինք այն եզրակացութեան որ հայերը գերազանցապէս կը կազմեն ազգ մը, որովհետեւ ունին անջատ մշակոյթ. (լեզու, գրականութիւն, արուեստներ), պատմական երկարամեայ միութիւն, ազգային եկեղեցի եւ ամէնէն վեր՝ ազգային գօրաւոր գիտակցութիւն։

Ճշտակացման արժանի երկրորդ դժուարութիւնն է այն հարցը, թէ ինքնորոշման սկզբունքը ո՞րքանով կիրարկելի է ազգի մը պարագային, որ այլեւս չ'ապրիր իր պատմական երկրին մէջ, բռնի ուժով անկէ դուրս նետուած ըլլալուն համար։ Այս կէտին մէջ կարելի չէ ըսել որ սկզբունքը կիրարկելի է միայն այն ժողովուրդներուն համար, որոնք մնացած են իրենց հողերուն վրայ։ Օրէնքի նպատակն է արդարութիւն ընել, իսկ տրամաբանութիւնը՝ կենսանիութիւն է օրէնքին։ Եթէ սկզբունքը կիրարկելի է ժողովուրդի մը կամ ազգի մը համար որ կ'ապրի իր հողերուն վրայ, բայց որ զրաւման կամ բիրտ ուժի այլ գործածութեամբ թէ սպառնալիքով կորսնցուցած է իր գերիշխանութիւնը՝ այդ պարագային, առանձին, սկզբունքը կիրարկելի կը դառնայ ա՛յն ազգի պարագային, որ չարդուած եւ տեղահանուած է բիրտ ուժով՝ պարզապէս որպէսզի չունենայ ազգային իր անջատ դոյութիւնը։

Վերոյիշեալ կէտերը յստակացնելէ ետք, մենք տակաւին դէմ յանդիման կրնանք գալ այլ դժուարութեան մը. միջազգային օրէնքի աւանդապաշտները կրնան վիճիլ, թէ միայն պետութիւնները մաս կը կազմեն միջազգային օրէնքին, եւ թէ՝ ինչ որ ալ ըլլայ հարցին արդարադատական բնոյթը կամ ինչ սահմանում ալ տրուի ազգին, անդամ մը որ ան կորսնցուցած է իր գերիշխանութիւնը, ան չի կրնար պահանջել որ ինք կարողութիւնը ունի Միջազգային Օրէնքի համաձայն իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ առանձնելու։

Այս հարցին պատասխանը ա՛յն է որ, յատկապէս ներկայ դարաշրջանին, մենք երկար ճամբայ կտրած ենք միջազգային օրէնքը աւելի քաղաքակիրթ դարձնելու ջիղով, յարաբերաբար նախկինին՝ որ ուժի քաղաքականութիւնը ցոլացնող օրէնք մըն էր։ Ասոր ապացոյցն է Միացեալ Ազգերու Ուխտը, որ կը սկսի «մենք՝ Միացեալ Ազգերու ժողովուրդներս» բառերով. մարդկային իրաւանց վերաբերող անոր բազմաթիւ տրամադրութիւնները եւ անոնք որ կ'անդրադառնան Ուխտի մէջ յիշատակուած ոչ-ինքնիշխան հողամասերուն. Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովի մօտեցումը՝ Ուխտի Ճօդուած 2ի 7րդ բաժնի տեղական արդարադատութեան վերաբերող տրամադրութիւնները նեղ իմաստով կիրարկելու այնպիսի պարագաներու՝ ինչպիսին

է Հարաւային Ափրիկէի ցեղային խորականութեան հարցը եւ վերջապէս՝ ինքնորոշման սկզբունքի յիշատակումը Ուխտին մէջ... յստակ ցուցանիչներ են այն մասին, որ միջազգային օրէնքը ժողովուրդներն ու ազգերը բարձրացուցած է Միջազգային Օրէնքի մաս կազմող ենթականերու մակարդակին, այսինքն՝ զանոնք վերածած է միջազգային օրէնքով իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ունեցող միաւորներու:

Գ) 10 ՕԳՈՍՏՈՍ 1920Ի ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Սեւրի Դաշնագիրը, որ մէկ կողմէ Դաշնակից եւ Ընկերակից Ուժերուն ու միւս կողմէ Թուրքիոյ միջեւ կնքուած խաղաղութեան առաջին դաշնագիրն է, պատմօնապէս ճանչցաւ Հայաստանը իբրեւ անկախ պետութիւն եւ կարնոյ, Տիգլիսի ու Վանի նահանգները կցեց Հայաստանի Հանրապետութեան: Սահմաններու ճըշդումը վստահուած էր նախագահ Ուիլսընի, որուն իրաւարարական վճիռը հրապարակուեցաւ Նոյեմբեր 1920ին: Նախագահ Ուիլսընի վճիռը բաղկացուցիչ մէկ մասն է Սեւրի Դաշնագրին: 10 Օգոստոս 1920ին Դաշնագրին կցուած Դաշնակիցներուն, Ընկերակից Ուժերուն եւ Թուրքիոյ ստորագրութիւններէն զատ՝ մենք կը տեսնենք նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչին ստորագրութիւնը:

Դժբախտաբար, զանազան պատճառներով (որոնց վերլուծումը կը ձգենք պատմաբաններուն), Սեւրի Դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ ստորագրիչներուն կողմէ: Այսուհանդերձ, դաշնագրի մը չվաւերացուիլը ամբողջութեամբ զերծ չի կացուցաներ ստորագրիչները հոն իրենց ստանձնած իրաւական պարտաւորութիւններէն: Մանաւա՛նդ որ ոմանք կը պնդեն թէ պետութիւն մը խորքին մէջ բարոյապէս պարտաւոր է չմերժել վաւերացումը (5): Ընդունուած է որ վաւերացումին մերժումը կրնայ ունենալ իրաւական հետեւանքներ, եթէ նման մերժում մը վնաս կը պատճառէ կողմերէն մէկուն:

Նախապէս կար այն մօտեցումը որ վաւերացումը օրինականօրէն կարելի չէ մերժել, բացի այն պարագայէն երբ ներկայացուցիչները իրենց իրաւասութեան սահմաններէն անդին կ'անցնէին կամ կը խախտէին իրենց տրուած դաշտնի ցուցմունքները (6): Թէեւ այս տեսակէտը այլեւս չի պահուիր, մէկը կրնայ ձայնակցիլ Օփենհայմ – Լաուտըրփախթի, Միջազգային Օրէնքի չուրջ գրուած դասական դասագրքի հեղինակին, ըսելով որ՝

> Բարեմտութեամբ սկզբունքը — որ իմմիջի թերեւս մաս կը կազմէ Օրէնքին եւ որ սոսկ բաղամական շրջահայեցութեամբ մը չէ- հաւանաբար կը պահանջէ·
>
> Ա) վաւերացումի ենթակայ դաշնագիր մը ներկայացնել սահմանադրական պատշաճ հեղինակութիւններուն՝ վաւերացումի թէ մերժումի համար: Բ) վաւերացման գծով օրինական որոշում առնել առաջ՝ զգուշանալ ա'յն արարքներէն, որոնք կը միտին ստորագրուած յանձնառութեան արժեզրկումին: Գ) վաւերացնել դաշնագիր մը, որ ստացած է վաւերացումի անհրաժեշտ օրինական հաւանութիւնը: Այս պարտաւորութիւնները չեն նուազեցներ ստորագրուած դաշնագրի մը վաւերացումը մերժելու պետութեան իրաւունքը: Բայց անոնք կ'արգիլեն կառավարութեան մը՝ դաշնագրի մը ստորագրութիւնը եւ, յետոյ, վարուելէ այնպէս իբրեւ

(5) Օփէնհայմ — Լաուտըրփախթ — Միջազգային Օրէնք (1955), հատոր Ա·, էջ 909:

(6) Վաթէլ, Միջազգային իրաւունք, հատոր Բ·, էջ 156:

միջազգային օրէնքի դոյութիւն ունեցող սովորութենական կանոնները բանաձեւելու բնոյթ ունէր. եւ այն սկզբունքը՝ որուն համաձայն ստորագիր կողմ մը պէտք չէ վիժեցնէ դաշնագրի մը տրամադրութիւնը (անոր ի զօրու դառնալէն առաջ), կրնայ նկատուիլ դաշնագիրներու սովորութենական միջազգային օրէնքին մէկ մասը: Համաձայնագրին մէջ արձանագրուած սկզբունքը չատ նման է Օփենհայմ – Լաուտերբրախթի բանաձեւած բարեմտութեան սկզբունքին, պահանջելով պետութենէ մը որ, վաւերացումէն առաջ, զգուշանայ ա՛յն արարքներէն, որ կը միտին ստորագրուած յանձնառութեան արժեզրկումին, կամ՝ վարուելէ այնպէս որ կարծէք իր ստորագրած դաշնագիրը իրեն չվերաբերէր, եւ կամ ձգելէ ա՛յն տպաւորութիւնը, որ իր ստորագրութիւնը պարզապէս վաւերականութիւնը հաստատող քայլ մըն է:

Առաջին հերթին 1921 Փետրուարին եւ Հոկտեմբերին Ֆրանսայի ու Իտալիոյ հետ Թուրքիոյ կնքած տարբեր համաձայնութիւնները, եւ հետագային՝ 1923ին Թուրքիոյ հետ Լօզանի Դաշնագրին կնքումը Սեւրի Դաշնագրին ստորագրիչներուն կողմէ (Հայաստանի բացառութեամբ)՝ Սեւրի Դաշնագրին տրամադրութիւնները ձախողութեան մատնող քայլեր են եւ կը խախտեն միջազգային օրէնքը:

Հետեւողութեամբ ա՛յն կանոնին, որուն համաձայն ստորագիր մը պէտք չէ դաշնագրի մը տրամադրութիւնները վիժեցնող քայլեր առնէ, կարելի է յանգիլ ա՛յն միւս կանոնին՝ որուն համաձայն ստորագիր մը պարտաւորուած է վաւերացնել դաշնագիր մը, բացի այն պարագայէն որ դոյութիւն ունի լուրջ անկարելիութիւն մը, որովհետեւ վաւերացումը առաջին դլխաւոր քայլն է դաշնագրի մը տրամադրութիւնները դործադրելու համար: Ասիկա եւս կիրարկումն է միջազգային օրէնքի մէջ դոյութիւն ունեցող բարեմտութեան սկզբունքին:

քէ կապ չունին ամոր հետ, կամ՝ ձգելէ այն տպաւորութիւնը որ իրենց ստորագրութիւնը պարզապէս վաւերացումը կատարող քայլ մըն է (7):

Աւելի՛ն. Դաշնագիրներու Օրէնքին 1969ի Վիեննայի Համաձայնագիրը դաշնագրի մը ստորագիրներուն վրայ կը դնէ ա՛յն պարտաւորութիւնը, որ վնասակար որեւէ քայլ չառնեն դաշնագրի մը տրամադրութիւններուն հանդէպ, ստորագրութենէն առաջ եւ վաւերացումէն ետք: Թիւ 18 Յօդուածին տակ, անիկա կ՛ըսէ.

> *Պարտաւորութիւն՝ դաշնագրի մը ի զօրու դառնալէն առաջ անոր նպատակները եւ տրամադրութիւնները ձախողութեան չմատնելու:*
>
> Պետութիւն մը պարտաւոր է զգուշանալ արարքէ, որմով կրնան ձախողութեան մատնել դաշնագրի մը տրամադրութիւնն ու նպատակը երբ՝
>
> Ա) Ան ստորագրած է դաշնագիրը կամ փոխանակած է վաւերացումի ենթակայ դաշնագրին յստուկ պաշտօնագիրը, ընդունելով կամ հաւանութիւն յայտնելով, մինչեւ որ յստակացնէ դաշնագրին կողմ չդառնալու իր մտադրութիւնը: Կամ՝
>
> Բ) Ան արտայայտած է դաշնագրին կապուելու իր հաւանութիւնը, առկախելով դաշնագրին գործադրութիւնը, պայմանաւ որ անոր գործադրութեան յետաձգումը կամայականօրէն չի կատարուիր:

Թէեւ դաշնագիրներու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնագիրը միջազգային օրէնքին սովորութենական կանոններուն մէջ դաշնագիրներու վերաբերեալ որոշ թիւով նորութիւններ ներմուծեց, այսուհանդերձ Համաձայնագրի տրամադրութեանց մեծամասնութիւնը

(7) Միջազգային Իրաւունք, հատոր Ա., էջ 909-910:

Տակաւին, Սեւրի Դաշնագիրը փոխուած կամ փոխարինուած չէ՛ 1923ի Լօզանի դաշնագրով, հետեւեալ պատճառներով.—

Ա) *Լօզանի Դաշնագիրը ո՛չ մէկ յիշատակութիւն կը պարունակէ Սեւրի Դաշնագրին մասին եւ ոչ մէկ տրամադրութիւն ունի Հայաստանի կամ հայերու վերաբերեալ: Սեւրի Դաշնագրին գլխաւոր կէտերէն մէկը — Հայաստանի հանրապետութեան ստեղծումը եւ անոր սահմաններուն ճշդորոշումը — ամբողջութեամբ դուրս ձգուած է Լօզանի Դաշնագրէն:*

Բ) *Սեւրի Դաշնագիրը փոխելու կամ զայն նորով մը փոխարինելու ո՛չ մէկ առաջարկ հրապարակուած է ստորագիր պետութեանց կողմէ: Միջազգային Օրէնքի մէջ լաւածանօթ եւ հաստատուած կանոն է որ դաշնագրի մը ստորագիր պետութիւնները իրաւունք ունին մասնակցելու անոր փոփոխութեան գծով տարուած բանակցութեան թէ եզրայանգումին: Հայաստան, իբրեւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագիր պետութիւններէն մէկը, նոյնիսկ հրաւիրուած չէր մասնակցելու Լօզանի Դաշնագրին (արտօնուած էր խօսիլ միայն ենթայանձնախումբի մը առջեւ): Միւս կողմէ՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնք ստորագրած չէին Սեւրը, ներկայ էին Լօզանի մէջ: Հետեւաբար, զոյգ դաշնագիրներուն ծնունդ տուող կողմերը նոյնը չէին: Աւելի՛ն. Դաշնագրի մը կողմերէն մէկը նկատուող պետութիւնը իրաւունք ունի նոյնպէս կողմ դառնալու փոփոխութեան ծնունդ եղող դաշնագրին: Հետեւաբար՝ պարտաւորութիւն մըն էր Հայաստանը հրաւիրել Լօզանի Դաշնագրին, իբրեւ մասնակից, եւ այդ խորհրդաժողովէն Հայաստանի բացակայութիւնը պատճառ կը դառնայ որ նոր դաշնագիրը — Լօզանի Դաշնագիրը — անվաւեր եւ անզօր ըլլայ ա՛յն չափով, որ կրնայ փոփոխութեան ենթարկել Հայաստանի իրաւունքները:*

Գ) *Բազմակողմանի դաշնագրի մը երկու կամ աւելի կողմերը կրնան յանգիլ համաձայնութեան մը՝ փոխելու համաձայնագիրը* միայն իրենց միջեւ, *եթէ խնդրոյ առարկայ փոփոխութիւնը չի խախտեր ստորագիր միւս կողմերուն դաշնագրով տրուած իրաւունքները: Լօզանի Դաշնագիրը ամբողջութեամբ անտեսեց Սեւրի Դաշնագրով հաստատուած Հայաստանի իրաւունքները:*

Դ) *Սեւրի Դաշնագրին մէջ նախատեսուած չէր փոփոխութիւն կամ յաւելում կրելու կարելիութիւնը:*

Միջազգային Օրէնքի սովորութենական յիշեալ կանոնները օրինագրուած են 1969ի Դաշնագրերու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնագրով, եւ կ'արժէ հոս լայնօրէն մէջբերել այս Համաձայնագրի թիւ 40 եւ 41 Յօդուածները.

ՅՕԴՈՒԱԾ 40

Բազմակողմանի դաշնագրերու փոփոխութիւն.

1) Բացի այն պարագայէն զոր դաշնագիրը այլապէս յստակացուցած կ'ըլլայ, բազմակողմանի դաշնագրերու փոփոխութիւնը պէտք է առաջնորդուի հետեւեալ պարբերութիւններով.

2) Բազմակողմանի դաշնագիր մը բոլոր կողմերուն միջեւ յաւելումի ենթարկելու համար՝ պէտք է զայն ներկայացնել ստորագիր պետութիւններուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իրաւունք պիտի ունենայ մասնակից դառնալու

ա) Նման առաջարկի մը գծով ձեռնարկելի արարքին ճշդորոշումին մէջ:

բ) Դաշնագրի փոփոխութեան շուրջ որեւէ համաձայնութեան յանգելու ձգտող բանակցութեանց եւ անոնց եզրակացութիւններուն:

3) Իւրաքանչիւր կողմ որ մաս կը կազմէ դաշնագրին, պէտք է մաս կազմէ փոփոխուած Ցուցագրին:

4) Փոփոխութեան համաձայնութիւնը պարտադիր չէ այն պետութեան համար որ, դաշնագրի ստորագիր կողմերէն մէկը ըլլալով հանդերձ, մասնակցած չի դառնար փոփոխութեան շուրջ համաձայնութեան:

ՅՕԴՈՒԱԾ 41

Բազմակողմանի դաշնագրերը կողմերու որոշ մասին միջեւ փոփոխութեան ենթարկելու համաձայնութիւններ

1) Երկու կամ աւելի կողմեր, որոնք մաս կը կազմեն բազմակողմանի դաշնագրի մը, կրնա՛ն համաձայնութեան մը յանգիլ եւ փոխել դաշնագիրը իրենց միջեւ, եթէ՝

ա) Դաշնագիրը կը տրամադրէ նման փոփոխութեան մը կարելիութիւնը:

բ) Դաշնագիրը չ'արգիլեր խնդրոյ առարկայ փոփոխութիւնը, եւ

I) Չ'անդրադառնար միւս կողմերուն դաշնագրով տրուած իրաւունքներուն եւ պարտաւորութիւններուն գործածութեան:

II) Չի վերաբերիր տրամադրութեան մը կամ անտեսումի մը, որ դաշնագրի նըպատակին ու ոգիին գործադրութեան հետ չի ներդաշնակուիր:

2) Բացի դաշնագրի թիւ 1 (ա) պարբերութեան յիշատակած պարագայէն՝ խնդրոյ առարկայ կողմերը պէտք է տեղեակ պահեն միւսները թէ իրենք կը մտադրեն համաձայնութեան մը յանգիլ եւ դաշնագիրը փոխել:

Սեւրի Դաշնագրին վերաբերեալ այս հիմնաւորումները զեռ չեն խօսիր այն իրողութեանց մասին, որ դաշնագիրը բարոյապէս կը կաշկանդէ ստորագիր կողմերը, եւ թէ անիկա կը հանդիսանայ մխակ բանաձեւը,

զոր միջազգային դիւանագիտութիւնը յայտնաբերած եւ ընդունած է միջազգային խորհրդաժողովով մը, դաշնագրի ձեւին տակ, Հայկական Հարցի լուծումին համար: Նաեւ, Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութիւնը կը հանդիսանայ Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական ճանաչումը բոլոր ստորագիրներուն կողմէ, 1920ի Յունուարին Դաշնակիցներու կողմէ արդէն իսկ տրուած իրողական ճանաչումէն ետք:

Սեւրի Դաշնագրին ստորագիր պետութեանց պատասխանատուութիւնը՝ Դաշնագրով իրենց վրայ դրուած պարտաւորութիւնները չկատարելու մէջ, պիտի քննուի առանձին:

6

Արեւմտահայաստանի թրքական պահանջին հակա-օրինականութիւնը

Ներկայիս Թրքահայաստանը կը կազմէ Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները, գլխաւորաբար Կարսի, Ալբիւի, Կարնոյ, Երզնկայի, Պիթլիսի, Մշոյ եւ Վանի նահանգները: Ինկի ազգաբնակչութիւնը, տիրականօրէն՝ հայեր, որ աւելի քան երեք հազար տարիներէ ի վեր կ'ապրէր այս հողամասերուն վրայ, կամ՛ ջարդուած եւ կամ ալ տեղահանուած է Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին:

Այս գլուխի նպատակն է քննել այս հողերուն չուրջ ներկայացուած Թրքական պահանջները, միջազգային օրէնքի լոյսին տակ:

Թուրքիա չի կրնար, միջազգային օրէնքի համաձայն, օրինական պահանջներ ունենալ այս հողերուն չուրջ, հետեւեալ պատճառներով.

1.— EX TURPI CAUSA NON ORITUR ACTIO ԵՒ ԱՆ ՈՐ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՑ ՊԷՏՔ Է ԳԱՑ ՄԱՔՈՒՐ ՁԵՌՔԵՐՈՎ Օրէնքի այս երկու ընդհանուր սկզբունքերուն կիրարկումը

Օրէնքի գլխաւոր բոլոր դրութիւնները կը պարունակեն սկզբունք մը, որ անօրինական կը նկատէ պահանջի մը կամ իրաւունքի մը հիմնաւորումը՝ յանցանքի վրայ: EX TURPI CAUSA NON ORITUR ACTIO *(ո՛չ մէկ իրաւունքի քայլ կրնայ ծնիլ յանցանքէ մը) կանոնը մաս կը կազմէ հռոմէական Օրէնքին, իսկ ԱՆ ՈՐ ԿՈՒ ԳԱՑ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՊԷՏՔ Է ԳԱՑ ՄԱՔՈՒՐ ՁԵՌՔԵՐՈՎ կանոնը Անգլիական Օրէնքի մէջ գոնուող արդարադատութեան կարեւոր կանոններէն մէկն է:*

Այժմ, Արդարութեան Միջազգային Դատարանի կանոնագրութիւնը, իր թիւ 38 յօդուածով, կը հաստատէ թէ Դատարանը՝ միջազգային համաձայնագրերուն եւ սովորոյթներուն զուգահեռ, պիտի կիրարկէ «քաղաքակրթ ազգերու կողմէ ճանչցուած օրէնքի ընդհանուր սկզբունքները», ակնարկելով օրէնքի գլխաւոր դրութիւններուն կողմէ ճանչցուած ընդհանուր սկզբունքներուն: Ա՛յն իրողութիւնը որ Արդարութեան Միջազգային Դատարանը պիտի կիրարկէ այս ընդհանուր սկզբունքները, կը նշանակէ թէ անոնք մաս կը կազմեն միջազգային օրէնքին:

Արեւելեան Թուրքիոյ հայկական նահանգներու պարագային կիրարկելով ընդհանուր ա՛յն սկզբունքը, որուն համաձայն ո՛չ մէկ իրաւունք կրնայ ծնիլ յանցանքէ մը, կարելի է հաստատել որ Թուրքիա՝ այս հողամասերուն վրայ իր իշխանութիւնը յաջորդական ջարդերով եւ ապա կազմակերպուած ցեղասպանութեամբ ու պարտադիր տեղահանութիւններով հաստատած ըլլալով, չի կրնար այս հողերուն վրայ իրաւունք ունենա-

լու իր պահանջը հիմնաւորել միջազգային օրէնքով։ Թուրքիոյ ձեռքերը մաքուր չեն։

2.— ԹՈՒՐՔԻԱ ՉԻ ԿՐՆԱՐ ԻՐ ՊԱՀԱՆՋԸ ՀԻՄՆԵԼ ԺԱՄԱՆՑՈՒՄԻ ՎՐԱՑ

Ժամանցումի հիմը համամտութիւնն է ու հանդուրժողութիւնը։ Թէ՛ սեփական եւ թէ հանրային օրէնքի մէջ ասիկա բացայայտ է։ Այլ խօսքով՝ որովհետեւ ուրիշին ստացուածքին առժամեայ կամ որոշ գործածութիւնը կը թոյլատրուի տիրոջ կողմէ, ժամանակ մը ետք այդ գործածութիւնը կը ստանայ օրէնքի կարգ, հակառակ անոր որ սկզբնաւորութեան իրաւական հիմք չունէր։ Նման իրաւունք մը կը հաստատուի օրէնքով, այն ենթադրութեամբ որ տէրը, իրողութեանց ամբողջովին դիտակից, հանդուրժած է այդ գործածութիւնը, չհակադրուելով ատոր ֆիզիքապէս թէ բողոքով։ Ահա թէ ինչու օրէնքի որեւէ դրութիւն որ կ'արտօնէ ժամանցումով իրաւունքներ, նման իրաւունքներու չնորհումը կը պայմանաւորէ երկու իրողութիւններով. գործածութիւնը պէտք չէ դադրի ըլլայ եւ պէտք չէ բախի տիրող ընդհմութեան։ Հռոմէական օրէնքին ու անոր յաջորդող օրէնքի դրութիւններուն ծանօթ այս սկզբունքը գործածուած էր իրրեւ միջոցներէն մէկը ստացուածքի մը վրայ իրաւատիրութիւնն հաստատելու համար։

Գեռական գործունէութիւնը անհատական օրէնքի այս սկզբունքը տարածած է միջազգային օրէնքի վրայ եւ նախորդ գլուխին մէջ թուեցինք արդէն քանի մը պարագաներ, ուր այս սկզբունքը կը գործածուէր միջազգային առեւանգներու կողմէ հողային պահանջներու վճռումին մէջ, արտայայտուելով չարունակական եւ խաղաղ գերիշխանութեան սկզբունքին ձեւին տակ։ Կ'արժէ նշել որ միջազգային օրէնքի մէջ եւս խաղաղ կերպով, այսինքն՝ առանց ընդդիմութեան կատարուած ստացուածքի մը սեփականացումը կիրարկուած էր։ Գերիշխանութիւնը ոչ միայն չարունակական, այլ նաեւ առանց ընդդիմութեան եւ խաղաղ պէտք է ըլլար։

Եթէ այս սկզբունքը կիրարկենք հայկական հանդիսներուն վրայ հաստատուած թրքական սեփականատիրութեան, պիտի տեսնենք որ այս հողերուն վրայ թրքական իշխանութիւնը խաղաղ չեղաւ։ Ընդհակառակն՝ ատիկա յատկանշուեցաւ ապստամբութիւններով, ըմբոստացումներով եւ արիւնալի ճնշումներով։ Հետեւաբար՝ թրքական իշխանութիւնը եղած չէ երբեք առանց ընդդիմութեան եւ Թուրքիա չէ կարողացած, իր պատմութեան ընթացքին, չրջանին վրայ ունենալ չարունակական ու խաղաղ գերիշխանութիւն։

Աւելին. Թուրքիա չի կրնար յիշեալ հողերուն գծով ներկայացնել ժամանցման իրաւունքի պահանջ՝ հետեւեալ պատճառներով.

Ա.) Նոյնիսկ եթէ մենք ընդունինք որ պատմութեան մէջ որոշ ժամանակ մը Թուրքերը կրցած են չրջանին վրայ հաստատել չարունակական եւ խաղաղ գերիշխանութիւն, կը տեսնենք որ անոր դիմաց՝ հայերը այս չրջանէն ներս չատ աւելի երկար ժամանակ հաստատած են չարունակական ու խաղաղ գերիշխանութիւն։

Բ) Թուրքիա չի կրնար խօսիլ ժամանցումով ձեռք ձգուած որեւէ իրաւունքի մասին, հայ ազգի ինքնորոշման իրաւունքին դիմաց։ Միջազգային արդի օրէնքը ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքը բարձրացուցած է միջազգային բացարձակ կանոնի մը մակարդակին եւ, հետեւաբար, անիկա պիտի չարտօնէ որ այս սկզբունքը ձախողութեան մատնուի որեւէ պետութեան կողմէ ժամանցումով ձեռք ձգուած իրաւունքի մը դիմաց։

Գ) Այլ ապացոյց մը այն մասին թէ միջազգային արդի օրէնքը պիտի չարտօնէ իր հիմնական սկզբունքներուն ատորադասումը ժամանցումի նկատառումին,

այն է՝ թէ 26 Նոյեմբեր 1968ին Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովը կ'որդեգրէր Մարդկութեան դէմ գործուած ու Պատերազմական Ոճիրներուն Պարագային Իրաւական Սահմանափակումներու Անկիրարկելիութեան Համաձայնագիրը:

Փրոֆ. Զարլզ Ֆենուիք, միջազգային օրէնքի հեղինակաւոր ու լաւածանօթ դէմքերէն մէկը, կը հաստատէ որ, եթէ ժամանցումի իրաւունք մը պիտի հակադրուի ապրութեան նոր վարդապետութեան հետ, այս վերջինին է որ միջազգային արդի օրէնքը զօրավիգ կը կանգնի, իսկ ժամանցումով իրաւունք մը մէկդի կը ձգուի: Ան կը գրէ.

Եթէ ժամանցումը սահմանափակուէր այն հողերուն պարագային, որոնց աշխարհի մէկ հեռաւոր անկիւնը թափուր կը գտնուին եւ որոնց սկզբնական սեփականատիրութիւնը կասկածելի է, ժամանցումով ձեռք ձգուած իրաւունքի մը կարելի էր իրաւական վաւերականութիւնը շնորհել, առանց հետեւանքներուն մասին վիճելու: Բայց եթէ ժամանցումը առաջադրուի իբրեւ միջազգային խնդիրներու մէջ կայունութիւն ապահովող բաղձալի միջոց, անդամահատուած երկրի մը գծով ներկայացուած պահանջներուն վերջ տալու նպատակով (օրինակ Լեհաստանը), կամ՝ սեփականութեան իրաւունք մը հաստատելու համար (Աւստրիոյ օրինակը՝ իտալական հողերուն եւ կամ Պոհեմիոյ եւ Մորաւիոյի վրայ), ատիկա պիտի բախի բուռն մերժումի, իճգիճ հակադրուած գտնելով ազգութեան նոր վարդապետութեան հետ, որ միջազգային օրէնքին մէջ սրբած էր բոլոր հին իրաւատիրութիւնները նոյն այն յեղափոխութեան ճամբով, որուն միջոցաւ 1793ին Ֆրանսայի մէջ սրբուած էին գոյութիւն ունեցող հողային իրաւունքները: Զօրաւոր պետութեան մը երկարատեւ սեփականատիրութիւնը բաւարար հիմնաւորում չէ ժողովուրդներ գերեվարելու համար, ժողովուրդներ՝ որոնց սեփականազրկումն ու լուռ համբերատարութիւնը գլխաւորապէս հետեւանք էր զօրաւոր ուժի մը ընդդիմանալու վախին: Հետեւաբար պարզ կը դառնայ որ միջազգային օրէնքի մէջ ժամանցումը սեփականութեան պահպանման մէջ կրնայ իրաւական դառնալ միայն այն ձեւով որ գոյութիւն ունի տեղական օրէնքի մէջ, պայմանաւ որ նման հարցերու պարագային գոյութիւն ունենայ բարձրագոյն հեղինակութիւն մը, որուն կրնայ դիմել սեփականազրկուած կողմը: Նման հեղինակութեան մը բացակայութեան՝ ժամանակը, ուժի աջակցութեամբ, չի կրնար գործադրուած անարդարութենէ մը տարբեր դեր խաղալ (1):

Վերի հատուածը պերճախօս հաստատումն է այն տեսակէտին, որ միջազգային արդի օրէնքը, հեղինակներու միաձայնութեամբ եւ Միացեալ Ազգերու Ուխտով, պիտի չուզէ զօրավիգ կանգնիլ ժամանցումի վրայ հիմնուած պահանջի մը՝ ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքին հակադրաբար:

3.— ԹՈՒՐՔԻԱ ՉԻ ԿՐՆԱՐ ԻՐ ՊԱՀԱՆՋԸ ԳՐԱԻՄԱՆ ՎՐԱՅ ՀԻՄՆԵԼ

Միջազգային Օրէնքի նորագոյն հոլովոյթը յատկօրէն ժխտած է գրաւումը իբրեւ օրինական իրաւա-

(1) «Միջազգային Օրէնք», 1965, էջ 422

տիրութիւն ապահովող ազդակ։ 1920ին Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրին որդեգրումով եւ Քելլոգ Ուխտի կողմէ պատերազմի մերժումով (իբրեւ ազգային քաղաքականութեան զէնքերէն մէկը)՝ զրաւումը կորնցուց իր վաւերականութիւնը իբրեւ հողամասի մը վրայ իրաւատիրութիւն հաստատող օրինական կըլլար։ 1932ին, Մանչուրիոյ վրայ գործուած ձախողման դէմ յանդիման, Ընդհ. Քարտուղար Սթեմսըն ազդանշանը տուաւ հողամասերու բռնի իւրացման դէմ դատապարտումներու երկար շարքի մը (անկախ նախկին տիրապետողի պաշտօնական հանդուրժողութենէն)։ 1932ին, իրենց դիմաց դնելով Պոլիվիոյ եւ Փարակուէյի միջեւ ներքին թշնամութիւնները կրան Շաքոյի մէջ, ամերիկեան մնացեալ 19 հանրապետութիւնները յիշեցին երկու պետութիւններուն ուղղեցին Սկզբունքներու Յայտարարութիւն մը՝ հաստատելով թէ իրենք «պիտի չճանչնան այս հակադրութենէն բխած հողային որեւէ կարգադրութիւն, որ ձեռք բերուած չէ խաղաղ միջոցներով, ոչ ալ վաւերականութիւնը հողային այն իւրացումներուն, որոնք ձեռք ձգուած են զրաւումով կամ զէնքի ուժով» (2)։ Նմանօրինակ յայտարարութիւններ կատարուած էին նաեւ 1933ի Մոնթեվիտէոյի, 1936ի Պուէնոս Այրէսի եւ 1938ի Լիմայի խորհրդաժողովներուն (3)։ 1940ին, Հաւանայի մէջ գումարուած Ամերիկեան Հանրապետութեանց Արտաքին Նախարարներու ժողովը, հակադրուելով Եւրոպայի մէջ կատարուած Առանցքի Պետութեանց զրաւումներուն, կը յայտարարէր թէ «ուժը չի կրնար իրաւունքներու հիմը դառնալ, եւ իրենք կը դատապարտեն բոլոր բռնութիւնները՝ զրաւման թէ հարկադրանքի ձեւին տակ ըլլան ատոնք, որոնք կրնան պարտադրուիլ երկկողմանի դաշնագրերով կամ այլ միջոցներով» (4)։ Այս դատապարտումը կրկնուած էր 1945ի խորհրդաժողովին կողմէ որդեգրուած Մեքսիքայի Յայտարարութեամբ եւ, աւելի ուժգնօրէն, Ամերիկեան Պետութեանց Կազմակերպութեան Ուխտին Քհ. 5. 16 եւ 17 Յօդուածներով։

14 Օգոստոս 1941ին, նախագահ Ռուզուէլթ եւ վարչապետ Չըրչիլ ստորագրեցին Աթլանտեան Ուխտը, իբրեւ համապատասխան երկիրներու ներկայացուցիչներ յայտարարելով թէ, իրենց ազգային քաղաքականութեան այլ սկզբունքներու չարքին (որոնց վրայ իրենք կը հիմնէին աշխարհի աւելի լաւ ապագայի յոյսերը), «առաջին՝ իրենց երկիրները չեն ձգտիր ընդարձակման, հողային թէ այլ մարզէ ներս»։ Ուխտի միաձուլումը Միացեալ Ազգերու 1 Յունուար 1942ի Յայտարարութեան, սկզբունքին տուաւ միջազգային հանդամանք, իսկ Միացեալ Ազգերու Ուխտը հարցը վճռեց, իբրեւ իր սկզբունքներէն մէկը յայտարարելով թէ «բոլոր անդամները, իրենց միջազգային յարաբերութեանց մէջ, պիտի խուսափին որեւէ երկրի քաղաքական անկախութեան կամ հողային ամբողջականութեան դէմ ուժի գործածութենէն կամ սպառնալիքէն» (Յօդուած 2, պարբերութիւն 4)։

Վերոյիշեալ ճշդումները լայնօրէն կը յստակացնեն թէ այսօր ոչ մէկ հողային պահանջ կարելի է հիմնել միայն զրաւումի վրայ։

(2) Ազգերու Լիկայի Յանձնախումբին տեղեկագիրը, *A. J. I. L.*, 28րդ հատոր (1934), յաւելուած, էջ 137 եւ 168։

(3) Ամերիկեան Պետութեանց Միջ. խորհրդաժողովները. 1933 – 1940, էջ 122, 160, 254։

(4) Նոյնը, էջ 373, Ամերիկաներու մէջ Եւրոպական Գաղութներու եւ Ստացուածքներու Ժամանակաւոր Կառավարման Համաձայնագիր։

4.— ԹՈՒՐՔԻԱ ՉԻ ԿՐՆԱՐ ԻՐ ՊԱՀԱՆՋԸ ՀԻՄՆԵԼ «ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ» ՎՐԱՑ

Թուրքիոյ եւ Հայաստանի մասնակցութեամբ կընքուած որեւէ դաշնագրի քննարկումէն առաջ, միջազգային արդի օրէնքի լոյսին տակ ընդհանուր գնահատում մը պէտք է կատարել «խաղաղութեան որոշ համաձայնագրերու» հողային փոխանցումներու վերաբերեալ տրամադրութիւններուն մասին: Ճիշդ է որ հին ժամանակներուն հողային փոխանցումներու պարագային վճռական դեր խաղացած է բռնադատումը: Պատերազմը կը նկատուէր օրինական միջոցառում եւ ա՛յն իրողութիւնը որ պարտուած պետութիւնը պարտադրաբար հողային զիջումներ կ՛ընէր «խաղաղութեան դաշնագրով», այդ զիջումը չէր ազդեր այդ հողերուն իրաւական բնոյթին վրայ: Խաղաղութեան դաշնագրով մը ձեռք ձգուած սեփականութիւնը կը դառնար օրինական եւ վաւերական, ճանչցուելով երկրորդ կողմէ մը եւս: Պարտուած պետութեան կը մնար միայն սպասել, որպէսզի առիթը ներկայանար եւ քաղաքական կացութեան մէկ փոփոխութեան պատճառով պատերազմ չզթայազերծելով, յաղթելու պարագային, խաղաղութեան նոր դաշնագրով մը վերատիրանար իր հողերուն:

Այսուհանդերձ, Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրէն ասդին միջազգային օրէնքի հոլովոյթը եկած է հաստատելու ա՛յն տեսակէտը, թէ ուժը չի կրնար հիմը դառնալ իրաւունքի մը, եւ թէ՝ հողային զիջում մը որ կը պարտադրուի յաղթական ուժին կողմէ պայմանաւորեալ դաշնագրերով, նոյնքան ապօրինի է որքան գրաւումով ձեռք ձգուած սեփականութիւնը, մանաւանդ երբ զիջումի նման դաշնագիր մը կը բախի միջազգային օրէնքի հիմնական կանոններէն մէկուն, ինչպիսին է ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը:

Ներկայիս մենք ունինք իրաւական երկու դլխաւոր աղբիւրներ, որ կը հաստատեն այս տեսակէտը: Առաջինը Միացեալ Ազգերու Ուխտն է, որուն 103րդ Յօդուածը կ՛ըսէ.

> Եթէ բախում մը պատահի Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան անդամներուն այս Ուխտով ճշդուած պարտաւորութեանց եւ միջազգային որեւէ այլ համաձայնութեամբ անոնց վրայ դրուած պարտաւորութիւններուն միջեւ, ներկայ Ուխտով սահմանուած անոնց պարտաւորութիւնները գերակշիռ հանգամանք ունին:

Վերոյիշեալ տրամադրութիւնը կը նշանակէ թէ Միացեալ Ազգերու Ուխտը — առնուազն Միացեալ Ազգերու Նպատակներուն եւ Սկզբունքներուն վերաբերող բաժիններուն — մաս կը կազմէ ա՛յն նոր jus cogens*ին (միջազգային օրէնքի բացարձակ կանոնները), զոր միջազգային համայնքը զարդացուցած է ներկայ դարաշրջանին:*

Այլ ապացոյց մը Միացեալ Ազգերու Ուխտի Սկզբունքներուն միջազգային jus cogens*ի մաս կազմելուն՝ Ուխտի 6րդ Յօդուածն է որ կ՛ըսէ.*

> Կազմակերպութիւնը պէտք է երաշխաւորէ որ Միացեալ Ազգերուն անդամ չեղող պետութիւնները պիտի վարուին ներդաշնակօրէն այս Սկզբունքներուն հետ, այնքան ատեն որ հարցը կը վերաբերի միջազգային խաղաղութեան ու ապահովութեան պահպանումին:

Մեկնելով այն սկզբունքէն որ դաշնագիր մը կրնայ պարտաւորութիւններ դնել միայն երկրներուն վրայ, Ուխտի Սկզբունքներուն պարտադրումը ոչ-անդամ պետութեանց վրայ կրնայ արդարանալ միայն այն հիմամբ, որ այս նպատակները այժմ մաս կը կազմեն միջազգային բացարձակ կանոններուն, կը հանդիսանան մէկ մասը հանրային արդարադատութեան ու կարգին:

Հետեւաբար՝ յստակ է որ «ժողովուրդներու ինքնորոշման սկզբունքին հանդէպ յարգանքը», որ յիշատակուած է Միացեալ Ազգերու Նպատակներուն շարքին (Յօդուած 1, 2րդ պարբերութիւն), կը հանդիսանայ միջազգային օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկը եւ որեւէ դաշնագրային տրամադրութիւն՝ որ կը հակասէ այս կանոնին, անվաւեր է:

Վերոյիշեալ սկզբունքը այժմ յստակօրէն ընդունուած է միջազգային ընտանիքին կողմէ, 1969ի Դաշնագրերու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնութեամբ, որուն 53րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

> ԴԱՇՆԱԳՐԵՐ՝ ՈՐՈՆՔ ԿԸ ՀԱԿԱԴՐՈՒԻՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՕՐԷՆՔԻ ԲԱՑԱՌԱՁԱԿ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՆ (JUS COGENS)
>
> Դաշնագիր մը անվաւեր է՝ երբ իր կիրարկման թուականին կը հակադրուի Միջազգային Ընդհանուր Օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկուն: Ներկայ համաձայնութեան նպատակներուն տեսանկիւնէն, միջազգային օրէնքի բացարձակ կանոն կը նկատուի ա՛յն՝ որ ամբողջութեամբ կ'ընդունի եւ կը ճանչցուի պետութիւններու միջազգային համայնքին կողմէ իբրեւ կանոն մը, որմէ ո՛չ մէկ շեղում թոյլատրելի է, եւ որ կրնայ փոփոխութեան ենթարկուիլ միջազգային ընդհանուր օրէնքի համապատասխան այլ կանոնով մը, որ ունի նոյն նկարագիրը:

Հետեւաբար պէտք է ընդգծել որ Համաձայնութիւնը անվաւեր կը դարձնէ դաշնագիր մը, երբ այս վերջինը կը բախի միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկուն: Առաւե՛լ. անիկա կը սահմանէ միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ կանոնը կամ jus cogensը իբրեւ «կանոն մը, որ ամբողջութեամբ կ'ընդունուի եւ կը ճանչցուի պետութիւններու միջազգային համայնքին կողմէ իբրեւ կանոն մը,

որմէ ոչ մէկ շեղում թոյլատրելի է, եւ որ կրնայ փոփոխութեան ենթարկուիլ միջազգային ընդհանուր օրէնքի համապատասխան այլ կանոնով մը, որ ունի նոյն նկարագիրը»:

Դաշնագրերու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնութիւնը նոյնիսկ աւելի անդին կ'երթայ, դաշնագիր մը անվաւեր հռչակելով՝ եթէ անիկա կը բախի միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկուն դաշնագրի ստորագրման pուականին: Անիկա նաեւ կը յայտնէ թէ միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ նոր կանոնի մը յայտնակերպման պարագային, գոյութիւն ունեցող որեւէ դաշնագիր որ կը հակադրուի ատոր կը դառնայ անվաւեր: Համաձայնութեան 64րդ Յօդուածը կը տրամադրէ.

> ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՕՐԷՆՔԻ ԲԱՑԱՌԱՁԱԿ ՆՈՐ ԿԱՆՈՆԻ ՄԸ ՅԱՅՏՆԱԿԵՐՊՈՒՄԸ (JUS COGENS)
>
> Եթէ միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ նոր կանոն մը յայտնակերպուի, գոյութիւն ունեցող որեւէ դաշնագիր որ կը հակադրուի ատոր՝ կը դառնայ անվաւեր եւ վերջ կը գտնէ:

Վերոյիշեալ տրամադրութիւնը կը համընկնի Ուխտի 103րդ Յօդուածին որ, ինչպէս տեսանք արդէն, կ'ըսէ թէ երբ Միացեալ Ազգերու անդամ պետութեանց այս Ուխտով ճչդուած պարտաւորութեանց եւ միջազգային որեւէ այլ համաձայնութեամբ անոնց վրայ դրուած պարտաւորութիւններուն միջեւ բախում մը պատահի՝ Ուխտով սահմանուած անոնց պարտաւորութիւնները կը գերակշռեն:

Ուխտի 103րդ Յօդուածը եւ 1969ի Դաշնագրերու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնութեան 64րդ Յօդուածը յստակօրէն կը տրամադրեն, հետեւաբար, թէ դաշնագիր մը անվաւեր կը դառնայ՝ երբ կը բախի բացարձակ կանոնի մը, որ յայտնակերպուած է դաշնագրի

գործադրութենէն ետք, նոյնիսկ եթէ այդ դաշնագիրը վաւերական էր ստորագրուած ատեն:

Վերոյիշեալ սկզբունքներն ու տրամադրութիւնները Հայաստանի վերաբերեալ զանազան դաշնագրերու պարագային կիրարկելով՝ պիտի գտնենք որ անոնց հիման վրայ, տիրականօրէն հայաբնակ հողամասեր (առնուազն մինչեւ 1915ի չարդերն ու տարագրութիւնը) պիտի ըլլան թուրքիոյ իրբեւ արդիւնք այս վերջինին կողմէ ուժի գործածութեան: Մենք տեսանք արդէն որ պատերազմական գործողութեանց հետեւանքով պետութեան մը պարտադրուած այսպէս ատած «խաղաղութեան դաշնագիրը եւ, այդ ճամբով, հողամասերու իւրացումը կարելի չէ պաշտպանել միջազգային արդի իրաւունքով, մանաւանդ երբ այս դաշնագրերը կը բախին ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին: Հետեւաբար պէտք է ընդունիլ որ Հայաստանի վերաբերեալ ատկայ դաշնագրերը կը բախին ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին եւ կը հիմնուին գրաւման ժամանակավրէպ սկզբունքին վրայ, ինչ որ անվաւեր կը դարձնէ զանոնք: Նոյնպէս հաստատուած իրողութիւն է որ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը, նախագահ Ուիլսընի 14 կէտերուն, Դաշնակիցներու պատերազմական Նպատակներու Յայտարարութեան եւ միջազգային ընտանիքին կողմէ Ազգերու Դաշնակցութեան համաձայնագրին ընդունման հետ՝ դարձած է միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկը այս դաշնագրերու ստորագրութեան ժամանակ: Աւելին. նոյնիսկ եթէ առարկուի որ ոչ մէկ նման կանոն գոյութիւն ունեցած է այդ չրջանին, եւ թէ՝ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը կանոն դարձած է միայն Միացեալ Ազգերու Ուխտով՝ այդ պարագային եւս այս դաշնագրերը անվաւեր են այն հիմամբ որ կը բախին միջազգային ընդհանուր օրէնքի բացարձակ կանոններէն մէկուն, թէկուզ այդ կանոնը յայտնակերպուած ըլլայ այդ դաշնագրերուն ստորագրութենէն ետք, եւ

ասիկա՝ կիրարկելով Ուխտի 103րդ Յօդուածը եւ 1969ի Դաշնագրերու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնութեան 64րդ Յօդուածը:

Ինդրոյ առարկայ դաշնագրերուն իրաւական վաւերականութիւնը տկարացնող այլ անպատեհութիւնները քննելու համար, կ'առաջարկենք մօտենալ անոնց անջատաբար.

Ա) 4 ՅՈՒՆԻՍ 1918Ի ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԿԱՑՍԵՐԱԿԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ:

Անկախ այն իրողութենէն որ այդ դաշնագիրը կը ցոյցնէ ղէնքի ուժով գրաւում մը եւ կը բախի ինքնորոշման սկզբունքին՝ անոր իրաւական վաւերականութիւնը տեւելի կը տկարանայ այն հիմամբ, որ անիկա վաւերացուած չէր համապատասխան կողմերէն, պայմաններու հիմնական փոփոխութեան պատճառով: 14րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

> Ներկայ դաշնագիրը պէտք է վաւերացուի եւ վաւերացումը պէտք է փոխանակուի Պոլսոյ մէջ մէկ ամսուան ընթացքին կամ աւելի կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ: Անիկա գործադրութեան պիտի յանձնուի այդ փոխանակման օրը:

Բ) 2 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1920Ի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ:

Նոյնպէս, այս դաշնագիրը հիմնուած է ղէնքի ուժով բռնագրաւումի մը վրայ, ընդդէմ ինքնորոշման իրաւունքին: Աւելին. որոշ հեղինակներ հարցականի տակ կ'առնեն դաշնագիրը ստորագրող հայկական պատւիրակութեան իրաւասութիւնը, որովհետեւ՝ անոնք

բայ: Հայաստանի Հանրապետութիւնը կողմ չէր այս դաշնագրին պարագային եւ, հետեւաբար, հայկական հողամասերու վերաբերող դաշնագրին տրամադրութիւնները չեն կրնար, իրաւական պարտաւորութիւններ դառնալ Հայաստանի համար: Եւ այս՝ անկախ այն իրողութենէն որ դաշնագիրը կը բախի սղղերու փնջնորոշման սկզբունքին:

Դ) 21 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1921Ի ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ՄԷԿ ԿՈՂՄԷ ԱՏՐՊԷԳԱՆԻ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՎՐԱՍՍԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԷ ԱՆԴԱՐԱՑԻ ԱԶԳԱՑԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ ԹՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ:

Ընդունուած է որ այս դաշնագիրը եւս, հաստատելով Մոսկուայի դաշնագիրը եւ հայկական ընդարձակ հողամասեր ձգելով Թուրքիոյ, կը հակադրուի ինքնորոշման սկզբունքին: Աւելի'ն. ընդունուած է նաեւ որ, դաշնագրի ստորագրութեան ժամանակ, Հայաստան կորսնցուցած էր իր անկախ կամքը եւ Խորհրդային Ռուսաստանի կամքն էր որ այդ չրջանին տիրական էր: Հետեւաբար՝ դաշնագիրը չի կրնար վաւերականութիւն ունենալ:

Ե) 24 ՑՈՒԼԻՍ 1923Ի ԼՕԶԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԸՆԿԵՐԱԿԻՑ (5) ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՈՒ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՄԻՋԵՒ:

Ասիկա խաղաղութեան այն դաշնագիրն էր, որ կոչուած էր փոխարինելու Թուրքիոյ հետ կնքուած խաղաղութեան առաջին դաշնագիրը՝ 10 Օգոստոս 1920ի Սեւրի Դաշնագիրը:

---

(5) Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Ճափոն, Յունաստան, Ռումանիա եւ Եուկոսլաւիա:

կ'ըսեն թէ, անոնք ստորագրած էին Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդայնացումէն ետք :եթէ ճիշդ է ասիկա, յաւելեալ պատճառ մը պիտի ըլլայ անվաւեր հռչակելու դաշնագիրը: Տակաւին, դաշնագիրը կրկին կը պարունակէ տրամադրութիւն մը, 15րդ Յօդուածով, որուն համաձայն պէտք է վաւերացուի ամսուան մը ընթացքին: Դաշնագիրը երբեք չվաւերացուեցաւ:

Վերոյիշեալ բոլոր պատճառները յայնօրէն կը յստակացնեն թէ դաշնագիրը չի կրնար որեւէ իրաւական վաւերականութիւն ունենալ:

Գ) 16 ՄԱՐՏ 1921Ի ՄՈՍԿՈՒԱՑԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԹՈՒՐՔԻՈՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱՑԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ:

Այս դաշնագրին թիւ 1 Յօդուածը կը ճչդորոշէ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանները, Թուրքիոյ ձգելով հայկական ընդարձակ հողամասեր. ինչպէս՝ Կարսն ու Արտահանը (մինչեւ 1914 ռուսական տիրապետութեան ենթակայ) եւ Սուրմալուն (որ երբեք Թրքական տիրապետութեան ենթակայ չէր եղած):

Աւելի'ն. 3րդ Յօդուածը կը ստեղծէ ինքնավար Նախիջեւան մը (հայկական հողամաս), Ատրպէյճանի պաշտպանութեան ներքեւ:

Դաշնագրի ստորագրութեան չրջանին, Հայաստան անկախ հանրապետութիւն մըն էր (նոյնիսկ անկախ փետրուարեան ապստամբութենէն որ ժամանակաւորապէս դուրս վտարեց Համայնավարները, Դեկտեմբեր 1920էն ետք Հայաստան հաստատուած էր, համայնավարներու իշխանութեան տիրացումով, իբրեւ խորհրդային անկախ հանրապետութիւն):

Որեւէ պայմանագրութեան եւ համաձայնութեան նման՝ դաշնագիր մը կրնայ պարտաւորութիւններ դնել միայն ստորագիր կողմերուն եւ ոչ թէ երրորդի մը վը-

Ընդունուած է որ Լօզանի Դաշնագիրը չի կրնար ազդել հայկական պահանջներուն վրայ եւ չի կրնար հիմը կազմել հայկական հողամասերուն գծով Թուրքիոյ ներկայացուցած պահանջներուն, հետեւեալ պատճառներով․

1) Լօզանի Դաշնագիրը ոչինչ ունի ըսելիք Հայաստանի եւ հայութեան մասին։ Այս սահմաններուն մէջ, ուրեմն, անիկա չի կրնար փոխարինել Սեւրի Դաշնագիրը։

2) Հայաստան կողմ չէր Լօզանի դաշնագրին մէջ։

3) Այն իրողութիւնը որ այս դաշնագրով հայկական հողերուն մեծագոյն մասը կը ձգուի Թուրքերուն եւ այն՝ որ հայկական հողերուն վրայ մինչեւ իսկ հայութեան ազգային օճախ մը տալու Դաշնակիցներու առաջարկը կը մերժուի՝ Դաշնագիրը կը դնեն բախումի մէջ ազգերու ինքնորոշման հիմնական սկզբունքին հետ։

4) Լօզանի Դաշնագիրը ձախողութեան կը մատնէ նախորդ Դաշնագրի մը՝ Սեւրի Դաշնագրին նպատակները։ Աւելի՛ն. Լօզանի Դաշնագրին մասնակից կողմերը եւ անոնք որ ստորագրեցին Սեւրը՝ նոյնը չեն։ Տակաւի՛ն, Սեւրի Դաշնագրին ստորագիր բոլոր կողմերն ալ տեղեակ պահուած չէին դաշնագիրը փոխարինելու կամ անոր վրայ յաւելում մը կատարելու անհրաժեշտութենէն, ոչ ալ հրաւիրուած էին Լօզանի Խորհրդաժողովին, ինչ որ պայմանադրուած է միջազգային օրէնքով։ Հետեւաբար՝ դարձեալ կարելի է ըսել որ Սեւրի Դաշնագիրը փոխարինուած չէ Լօզանով։

Միջազգային Օրէնքի վերոյիշեալ սկզբունքներուն քննարկումը, Միացեալ Ազգերու Ուխտին եւ 1969ի Դաշնագիրներու Օրէնքին Վիեննայի Համաձայնութեան տրամադրութիւններուն լոյսին տակ, ինչպէս նաեւ խնդրոյ առարկայ դաշնագրերուն անդրադառնալով, անհրաժեշտօրէն կը հասնինք ա՛յն եզրակացութեան, որ Թուրքիա չի կրնար հայկական հողերուն շուրջ իր պահանջները հիմնաւորել որեւէ դաշնագրի վրայ։

7

Եւրոպական պետութեանց եւ Միացեալ Նահանգներու պատասխանատուութիւնը

Այս գլուխին մէջ փորձ մը կը կատարուի վերլուծելու պատասխանատուութիւնը որոշ պետութեանց, որոնք խախտեցին իրենց պարտաւորութիւնները հայութեան հանդէպ, հետեւեալ տուեալներու հիման վրայ․

Ա.— 1878Ի ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՎ ՃՇԴՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

1877ի ռուս-թրքական պատերազմի աւարտին, 3 Մարտ 1878ին կնքուած էր Սան Սթեֆանոյի Դաշնագիրը, Ռուսաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ։

Դաշնագրին 16րդ յօդուածը կ'ըսէր․

> Նկատի ունենալով որ ռուսական զօրամասերու Հայաստանի մէջ գրաւած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք հողամասերուն անոնց պարպումը կրնայ կըռիւներու եւ երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւններուն վնասաբեր կնճիռներու ծնունդ տալ, Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել հայա-

բնակ գաւառներու տեղական կարիքներուն պահանջած բարեկարգութիւնները, եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը քիւրտերուն ու չէրքէզներուն դէմ:

Աւելի՛ն. Սան Սթեֆանոյի Դաշնագրով Օսմանեան կայսրութիւնը հրաժարեցաւ Կարսի, Արտահանի, Պաթումի, Պայազիտի եւ Ալաշկերտի դաշտի իր արեւելեան նահանգներէն:

Այսուհանդերձ Աղեքսանդր Բ. ցարը տեղի տուաւ եւրոպական, յատկապէս Մեծն Բրիտանիոյ ճնշումներուն տակ, եւ նոյն տարուան Յուլիսին ընդունեց՝ Պերլինի Խորհրդաժողովին մէջ նոր բանակցութիւններով վերատեսութեան ենթարկել այս կարգադրութիւնը: Պայազիտն ու Ալաշկերտը վերադարձուեցան, իսկ ռուսական զօրքերու պարպումը չպայմանաւորուեցաւ ազդու բարեկարգութիւններու գործադրումով: Փոխարէն՝ Սուլթանը խոստացաւ բարեկարգութիւնները կատարել եւ այդ մասին տեղեկագրել Եւրոպական Պետութեանց հաւաքաբար: 13 Յուլիս 1878ին կնքուած Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածը կ'ըսէր.

> Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղումի իրականացնել ա՛յն բարենորոգումները, զորս տեղական կարիքները անհրաժեշտ կը դարձնեն հայաբնակ գաւառներուն մէջ, եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը քիւրտերու եւ չէրքէզներու դէմ: Այս նպատակով առած իր քայլերուն մասին պարբերաբար պէտք է տեղեակ պահէ Պետութիւնները, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան:

Վերոյիշեալ Յօդուածի տրամադրութեամբ՝ Պերլինի Դաշնագրին ստորագիր Եւրոպական Պետութիւնները յանձն առին տէր կանգնիլ հողատարութեան մը - պարտաւորուած էին հսկել ու հոգ տանիլ Սուլթանին կողմէ խոստացուած բարենորոգումներուն գործադրութեան, որովհետեւ այս վերջինը Դաշնագրին համաձայն համարատու էր յիշեալ Պետութեանց, եւ պար-

տաւորուած էր պարբերաբար տեղեկագրել անոնց:

Հողատարութեան այս ըմբռնումը արտասովոր չէ միջազգային օրէնքին մէջ: Մենք կը հանդիպինք «սըրբազան հողատարութեան» օրինակներու, որոնք կը պարտադրուին Պետութեանց վրայ Ազգերու Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ Միացեալ Ազգերու Հողատարական դրութեամբ:

Աւելի՛ն. միջազգային օրէնքը արտօնած է, որոշ պարագաներու մէջ, անհատներու կամ անոնց խմբակցութեանց որ նպաստաւորուին միջազգային դաշնագիրներէ, շեղելով այն կանոնէն՝ որուն համաձայն միայն պետութիւնները կրնան իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ստանալ Դաշնագրով մը: Այսպէս, փրոֆ. Ճորճ Շուարցընպերկըր, լաւածանօթ հեղինակութիւն մը, կը գրէ.

> Պետութիւնները կրնան, եթէ ուզեն, իրենց հպատակները ուղղակի տէր դարձնել միջազգային օրէնքով սահմանուած իրաւունքներու եւ պարտաւորութեանց, եւ այդպէսով՝ այդ սահմաններուն մէջ, օժտել զանոնք միջազգային անհատականութեամբ (1):

Վերին Սիլեզիոյ Փոքրամասնական Դպրոցները (1928) եւ Տանցիկի Երկաթուղագծային Պաշտօնեաները (1928) երկու պարագաներ են, որոնք ներկայացուեցան Միջազգային Արդարադատութեան Մնայուն Ատեանին, եւ այս վերջինը զօրավիգ կանգնեցաւ ա՛յն տեսակէտին, թէ անհատներ կրնան դաշնագրերու հիման վրայ իրաւունքներու տիրանալ, եթէ նման իրաւունքներու շնորհումը մտադրութիւնն է կողմերուն եւ դաշնագրի Յօդուածներուն:

---

(1) «Միջազգային Օրէնքը՝ այն ձեւով որ կը կիրարկուի միջազգային դատարաններու եւ ատեաններու կողմէ», Ա. հատոր, էջ 75:

Բոլոր այս պատճառներով, ընդհանուր համոզում է թէ 1878ի Պերլինի Դաշնագիրը հոգատարութիւն մը դրաւ Օսմանեան կայսրութեան վրայ եւ հայ ժողովուրդը նպաստընկալն էր ատկէ: Հոգատարութեան թիրախն էր հայերուն կողմէ բնակուած նահանգներուն մէջ բարենորոգումներ կատարել եւ պաշտպանել զանոնք: Նոյնպէս ընդունուած է որ, Ազգերու Դաշնակցութեան կամ Միացեալ Ազգերու մը բացակայութեան, Եւրոպական Պետութեանց հաւաքական յանձնառութիւնն էր Դաշնագրի ճչդած պարտաւորութիւնները գործադրելու եւ այդ գործադրութեան հսկողութիւնը ստանձնելու պարտաւորութիւնը: Արդ, Դաշնագրի ստորագրութեան յաջորդող տարիներուն, խնդրոյ առարկայ հոգատարութիւնը գործադրելու գծով արձանագրուած ձախողութիւնը պատասխանատու կը դարձընէ Դաշնագիրը ստորագրած Եւրոպական Պետութիւնները, անկախ Օսմանեան կայսրութեան վերաբերող պատասխանատուութիւններէն (որովհետեւ այս վերջինը խախտած էր իրեն յանձնուած վստահութիւնը, չգործադրելով իր խոստումը):

Այս պատասխանատուութիւնը յարաբերաբար աւելի ծանր է Մեծն Բրիտանիոյ պարագային, որովհետեւ ան հատուցում ստացած էր (Կիպրոս կղզին) յիշեալ հոգատարութեան չնորհումին մէջ, 30 Մայիս 1878ի անգլեւթրքական համաձայնութեամբ:

Աւելի՛ն. այս պատասխանատուութեան տարողութիւնը չատ աւելի կը լրջանայ, երբ մտաբերենք թէ ոչ միայն հոգատարութեան պայմանները գործադրուած չէին, այլ՝ այս հոգատարութեան իսկ պատճառով (այսինքն՝ Պերլինի Դաշնագրին 61րդ Յօդուածին բարեկարգման տրամադրութիւնները), թուրքերը աւելի եւ աւելի դժուարացուցին հայերու կեանքը եւ վերջապէս կոտորեցին չուրջ 300·000 հայեր 1894էն 1896ի մէջ:

Բ.— ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆ՝ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՅԱՆՑԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԳԾՈՎ

Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, երբ Դաշնակիցները կը պատերազմէին Օսմանեան կայսրութեան դէմ, անոնք կատարեցին որոշ Յայտարարութիւններ՝ որոնք խոստումներ կ'ընծայէին հայ ժողովուրդին: Ընդունուած է որ, երբ խոստում պարունակող պաշտօնական յայտարարութեան մը հիման վրայ քայլեր կ'առնուին, այդ խոստումը կը ստանայ օրինական պարտաւորութեան բնոյթ: Դաշնակիցներու կողմէ կատարուած զանազան յայտարարութիւնները լրջօրէն նկատի առնուած էին հայերու կողմէ, որոնք այդ հիման վրայ համաւրական գունդեր կազմելով պատերազմած էին ռուսերու կողքին (Կովկասեան ճակատին վրայ) ու անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու կողքին՝ Միջին Արեւելքի մէջ: Ռուսաստանի անկումէն ետք, հայերը առանձին պաշտպանեցին կովկասեան ամբողջ ճակատը թուրքերուն եւ գերմանացիներուն դէմ, ծանր վնասներու դնելով: Հետեւաբար պարզ է որ Դաշնակիցներու կողմէ կատարուած յայտարարութիւնները կարեւոր դեր մը խաղացին մինչեւ վերջ կռուելու հայերու վճռակամութեան մէջ:

Օրինակներ տալու համար ստորեւ կը ներկայացնենք այս յայտարարութիւններէն քանի մը հատը: Անոնց ուշադիր քննարկումը ցոյց կու տայ որ անոնք պարզ մտադրութիւններ բանաձեւող յայտարարութիւններ չեն միայն, այլ՝ ուղղակի խոստումներ, որոնք կը վերածուին պայմանադիր պարտաւորութեանց, երբ մղում կու տան համապատասխան քայլերու, մանաւանդ երբ անոնց հեղինակները այնպիսի անձնաւորութիւններ են, որոնք անհրաժեշտ հեղինակութիւնը ունին իրենց համապատասխան պետութիւնները պարտաւորութեան տակ առնելու:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՅԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աշխատաւորական կուսակցութեան ղեկավարները եւ Դաշնակիցներու Պատերազմական Խորհուրդի անդամ Արթըր Հենտըրսըն 1916ի Յունուարին յայտարարեց թէ, մեծապէս ցնցուած Թրքական կոտորածներէն, բանուոր դասակարգը վճռականօրէն կը պահանջէ որ հայերը այլեւս երբեք ենթարկուած չմնան Օսմանեան տիրապետութեան (2)։

«ՄԱՆՉԵՍԹԸՐ ԿԱՐՏԻՐՆ» Թերթը կը խտացնէր անգլիացի ժողովուրդի զգացումները, երբ կը գրէր։

> կը մնայ այլ բառ մը — Հայաստան — մահատիպ սարսափի բառ մը, որ կը կրէ յիշատակը Քրիստոսի ծնունդէն ասդին աշխարհի մէջ չտեսնուած արարքներու — երկիր մը որ հիմնայատակ սրբուեցաւ իր ժողովուրդին ամբողջական սպանդով։ Երբեք եւ ոչ մէկ պարագայի տակ այդ երկիրը պէտք է վերադարձուի Թուրքիոյ··· (3)։

6 Նոյեմբեր 1917ին, Համայնքներու Տան մէջ արտաքին նախարար Արթըր Ժ. Պալֆուր յայտարարեց թէ, քէեւ Բրիտանիա մտադիր չէր Թուրքերու վրայէն Քրիստական տիրապետութեան վերջ տալու, այսուհանդերձ ան խոստացած էր ազատագրել ա՛յն ժողովուրդները, որոնց յառաջդիմութիւնը կը խանգարուէր օսմանցիներու կողմէ, եւ որոնք կրնային ծաղկիլ իրենց կառավարական անջատ միաւորներ (4)։ *Վեց չա-*

(2) Մէջբերուած Ա. Փ. Յակոբեանի «Հայաստան եւ Պատերազմը» գործին մէջ, 1917, էջ 52։

(3) Արտագրուած Լոնտոնի «ԹԱՅՄՏ»էն, 30 Դեկտեմբեր 1916։

(4) Խորհրդարանական վիճաբանութիւններ, Համայնքներու Տուն, XCVII 2041 - 2042։

բաթներ ետք, Դեկտեմբեր 20ին, վարչապետ Լոյտ Ճորճ, Համայնքներու Տան մէջ խօսելով, կրկնեց իր յայտարարութիւններէն մէկը։

> Ինչ որ պիտի պատահի Միջագետքի, ատիկա պէտք է ձգուի խաղաղութեան Խորհրդաժողովին երբ ան գումարուի։ Բայց կայ բան մը որ երբեք պիտի չպատահի։ Անիկա երբեք պիտի չվերադարձուի թուրքերու վայրագ բռնատիրութեան··· Նոյն այդ նկատառումը կիրարկելի է նաեւ Հայաստանի պարագային, այն երկիրը՝ որուն հողը թաթխուած է անմեղներու արիւնով, ջարդուած նոյն ա՛յն ժողովուրդին կողմէ, որ պարտաւոր էր պաշտպանել զանոնք (5)։

1918ի ընթացքին, անգլիացիները չարունակեցին կրկնել թէ Հայաստան պիտի վերածուի անջատ պետութեան մը։ 5 Յունուարին, Աշխատաւորական Միութեանց Խորհրդաժողովին ուղղուած պատմական ճառի մը մէջ, վարչապետը Թուխց Անգլիոյ պատերազմական նպատակները, որոնցմէ մէկը կ'ըսէր։

> Մինչ մենք չենք սպառնար թրքական կայսրութեան գոյատեւումին, թուրք ցեղի հայրենիքին մէջ եւ Պոլիսը ունենալով իբրեւ մայրաքաղաք — Միջերկրականի եւ Սեւ ծովու միջեւ անցքը միջազգայնացնելով եւ չէզոքացնելով — Արաբիան, Հայաստանը, Միջագետքը, Սուրիան եւ Պաղեստինը, մեր դատումով, պէտք է արժանանան իրենց ազգային անջատ գոյութեան ճանաչումին (6)։

(5) Խորհրդարանական վիճաբանութիւններ, Համայնքներու Տուն, C (1917) 2220։

(6) Տէյվիտ Լոյտ Ճորճ, «Պատերազմական Յուշեր», 1936, էջ 70։

Ընդդիմադրութեան ղեկավար Թամզէյ Մաքոննըլտի հարցումին պատասխանելով (Թէ կառավարութիւնը զօրավիզ կը կանգնի՞ Թուրքերու դէմ հայերու մղած պայքարին, եւ Թէ՝ Դաշնակիցները խոստացա՞ծ են Հայաստանի ապագան խարսխել ինքնորոշման սկզբունքին վրայ), արտաքին նախարար Պալֆուր 11 Յուլիսին յայտարարեց հետեւեալը.

Այո՛, Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը անկեղծ համակրանքով եւ սքանչացումով կը հետեւի հայերու հերոսական դիմադրութեան, ի գին իրենց ազատութեանց եւ պատիւին պաշտպանութեան, եւ ամէն ինչ կ'ընէ անոնց օգնելու համար: Ինչ կը վերաբերի Հայաստանի ապագային, ես յարգարժան ընթերցողութեան ուշադրութեան պիտի յանձնեմ Դաշնակից պետութեանց բաղաբական կարգ մը դէմքերուն ա՛յն հրապարակային յայտարարութիւնները, որոնք կողմնակից են յիշեալ սկզբունքին հիման վրայ լուծումի մը (7):

Տարի մը ետք, Լոյտ Ճորճ վստահեցուց Մանչեսթըրի հայութիւնը ներկայացնող պատուիրակութեան մը, Թէ «Բրիտանիա պիտի չմոռնայ իր պատասխանատուութիւնները ձեր մարտիրոսացած ցեղին հանդէպ» (8): *Հետեւաբար՝ երբ պատերազմի վախճանը մօտալուտ էր, Լորտ Ռասըրթ Սեսիլ, արտաքին նախարարի օգնականը, գրեց Վիսքաունթ Ճէյմս Պրայսի Թէ «Հայկական Արդարութեան ձգտող ուխտը», ծնունդ կ'առնէր հետեւեալ նկատումներէն.*

1) 1914ի աշնան, օսմանցի հայերու ազգային խորհրդաժողովը, որ հաստատուած էր կարին, ինքնավարութեան առաջարկ մը ստացած էր թուրք պատուիրակներու կողմէ, պատերազմի ընթացքին Թուրքիոյ գործնապէս օգնելու պայմանով: Բայց անոնց պատասխանը եղաւ այն որ, մինչ անհատապէս՝ իրենք օսմանեան հպատակներ, իրենց պարտականութիւնը պիտի կատարէին, չէին կրնար իրենք ազգ աշխատիլ Թուրիոյ եւ անոր զինակիցներու դատին համար:

2) Ցանդուգն այս մերժումին հետեւանքով՝ օսմանցի հայերը ծրագրեալ կերպով ջարդուեցան 1915ին թրքական կառավարութեան կողմէ, աւելի քան 700 հազար հայեր ամէնէն պաղարիւն եւ դաժան միջոցներով բնաջնջուելով:

3) Պատերազմի սկիզբէն իսկ, ռուսական տիրապետութեան ենթակայ հայերը կազմեցին կամաւորական զօրքեր եւ, իրենց հերոս դեկավարին՝ զօր. Անդրանիկի առաջնորդութեամբ, ենթարկուեցան Կովկասեան ճակատի ամէնէն ծանր կռիւները մղելու բախտին:

4) 1917ի աւարտին ռուսական բանակի բայբայումէն ետք, հայկական այս զօրքերը տէր դարձան Կովկասեան ճակատին եւ հինգ ամիսով ուշացուցին Թուրքերու յառաջխաղացքը, այսպէսով մեծ ծառայութիւն մատուցանելով անգլիական բանակին՝ Միջագետքի մէջ (անշուշտ որ Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի շրջանի այս գործողութիւնները անկախ էին Գաֆուի պատահարներէն):

Հայ զինուորները կը շարունակեն պատերազմիլ Դաշնակիցներու կողքին Սուրիոյ մէջ: Անոնք հաւասարապէս կը ծառայեն Թէ՛ անգլիական, Թէ՛ ֆրանսական եւ Թէ ամերիկեան

(7) Խորհրդարանական վիճաբանութիւններ, Համայնքներու Տուն, CVIII (1918) 473:

(8) Հայաստանի Հանրապետութեան արխիւ, 333/1 թղթածրար:

բանակներուն մէջ, եւ իրենց բաժինը բերած են Գաղեստինի մէջ զօր. Ալենպիի արձանագրած մեծ յաղթանակին (9):

1918ի Նոյեմբերի կիսուն, Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ, Բրիտանական խորհրդարանէն ներս Մուտրոսի Զինադադարին մեղմ պայմաններուն դէմ ծաւալած դժդոհութիւնը մեղմել փորձելով, յայտարարեց.

Ամբողջութեամբ կը գիտակցիմ զօրութեանը այն ընդգծումներուն, թէ մեզի պէտք չէ թոյլ տանիք որ բրիական խժդժութիւններուն հետեւանքով նուազում կրեն հայկական հողամասերը: Այս է ընդհանուր սկզբունքը: Ես կը գիտակցիմ յարգարժան երեսփոխանին խօսքին զօրութեան — թէ՝ պէտք չէ Հայաստանը բաժնելու հարց ըլլայ, այլ պէտք է զայն նկատի ունենալ իբրեւ մէկ ամբողջութիւն... ինչ կը վերաբերի ինծի — ես կը հաւատամ որ այս կէտին մէջ ես կը ներկայացնեմ նաեւ կառավարութեան կարծիքը — ես խորապէս յուսախար պիտի ըլլամ եթէ բրիական որեւէ ստուեր մնայ Հայաստանի մէջ (10):

8 Նոյեմբեր 1918ին, Անգլո-Ֆրանսական յայտարարութիւն մը, որ կը ճշդէր երկու երկիրներու միջին-արեւելեան նպատակները, կ'երաշխաւորէր՝

Թուրքերու կողմէ այնքա՞ն երկար ժամանակ ճնշուած այդ բոլոր ժողովուրդներուն ամբողջական եւ վերջնական ազատագրումը, ինչպէս նաեւ հաստատումը ամոնց ազգային

(9) Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւն, Հայաստանի Գաթագան, 1919, էջ 8:

(10) Խորհրդարանական վիճաբանութիւններ, Համայնքներու Տուն, CX (1918) 3239 - 3267:

կառավարութեանց եւ վարչաձեւերուն, որոնք իրենց իշխանութիւնը պիտի ստանան ոչ թէ անոնց այդ ժողովուրդներու ազատ կամքէն եւ նախաձեռնութենէն (11):

1919 Թուականը առաւել յատկանշական է անգլիացի զանազան քաղաքագէտներու խոստումներով:

Նախ, 1919ի Ճունուարին, Մեծն Բրիտանիան, Միացեալ Նահանգները, Ֆրանսան եւ Իտալիան նախագծեցին Դաշնակիցներու պատերազմական նպատակները սահմանող ընդհանուր բանաձեւ մը, որ Թրքական կայսրութեան ենթակայ ցեղերուն մասին կը պարունակէր հետեւեալ պարբերութիւնը.

Նկատի ունենալով որ Թուրքերը, պատմականօրէն, վատ կառավարած են իրենց ենթակայ ժողովուրդները, եւ նկատի ունենալով հայերու եւ այլ ցեղերու ահաւոր կոտորածները վերջին շրջաններուն, Դաշնակից եւ Գործակից Պետութիւնները համաձայն են որ Հայաստանը, Միջագետքը, Սուրիան եւ Արաբիան ամբողջութեամբ պէտք է անջատուին Թրքական կայսրութենէն:

Աւելի ուշ, անգլիացի երեսփոխաններ եւս նոյն իմաստով յայտարարութիւններ կատարեցին: Ստորեւ՝ կու տանք Ուեսթմինիսթըրի մէջ 19 Ճունիս 1919ին արտասանուած այդ ելոյթներէն քանի մը նմոյշներ.

ՎԻՍՓԱՆԹ ՀԵՐՊԸՐԹ Ի. ԿԱՍՏՈՆ ԸՍԱԾ Է.—

Ֆանի մը տերունդ է ահա որ կը խօսուի ու կը գրուի Հայաստանի մասին, ամոր հանդէպ համակրանք-

(11) Խորհրդարանական վիճաբանութիւններ, Համայնքներու Տուն, CX (1918) 3268:

ներ դրսեւորելով· աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ համակրանքի հեղեղներ եղած են: Բայց մինչեւ պատերազմ՝ ատկէ անդին ոչինչ կատարուած է: Անոր համադէպ գործի ժամանակը եկած է եւ ես հարց կու տամ ձեզի, թէ Հայաստանի պարագան Ազգերու Դաշնակցութեան համար վճռական հարց մը չէ՞ արդեօք: Մենք գիտենք դժուարութիւնները, որոնք զգալիօրէն մեծ են — դժուարութիւններ որոնք, ներկայիս, թերեւս անյաղթահարելի են: Բայց անընդունելի է որ Մեծ Պետութեանց որեւէ գործակցութիւն, որ կազմակերպուած է աշխարհի համեմատաբար տկար ազգերու ազատութիւնը եւ ապահովութիւնը, ինչպէս նաեւ խաղաղութիւնը երաշխաւորելու համար, պիտի չկարենայ ազատագրել հայերը ճնշումի եւ վայրագութեան այն ահռելի պետութենէն, որուն ներքեւ անոնք աշխատած են այնքա՜ն երկար տարիներ (12):

ՆՈՑՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԻՆ՝ ՎԻՍՓԱՆՔ ՃԷՑՄՍ ՊՐԱՑՍ ԸՍԱԾ Է·—

Վերջապէս այժմ ուրախ եմ իմանալու որ Մեծ Պետութիւնները, Փարիզի մէջ, ըստ երեւոյթին որոշած են որ թրքական տիրապետութիւնը յաւիտենապէս պիտի վերցուի հայկական բոլոր շրջաններէն:

Ես կը խորհիմ, հաւանաբար դուք եւս, որ զինադադարի համաձայնութեանց ընթացքին թուրքերու հանդէպ պէտք եղածէն աւելի հանդուրժողութիւն կը ցուցաբերուի: Զինադադարի պայմանները պէտք է աւելի խստապահանջ ըլլան: Թրքական զգուելի կառավարութիւնը պէտք է գիտակցէր թէ իրենք ոչ միայն պարտուած են, այլեւ գործած են այնքան վայրագ ո-

(12) Հայաստան եւ կարգադրութիւնը, 1919, էջ 15:

ճիրանը որ պէտք չէ ակնկալեն որեւէ ձեւի հոգածութիւն:

Կ'ուզեմ ձեզի փոխանցել ա՛յն, որ հայկական պետութիւնը պէտք է ընդգրկէ ամբողջ Հայաստանը: Պէտք է ընդգրկէ Կիլիկիան՝ հարաւէն, ինչպէս նաեւ՝ հովիտը ա՛յն հերոս լեռնականներուն, որոնք այնքա՜ն դարեր Զէյթունի մէջ պահեցին իրենց անկախութիւնը թուրքերու դէմ: Հայկական պետութիւնը պէտք է ունենայ նաեւ ծովային ելք, որպէսզի իր առեւտուրը կարենայ հասնիլ իր պահանջուած մակարդակին: Նմանապէս՝ Հայաստան պէտք է պարունակէ կովկասի մէջ գտնուող այն հողամասերը, որոնք ռուսական կը նկատուէին: Այդ բաժինին մէջ արդէն իսկ հաստատուած է Հայկական Հանրապետութիւն մը, որ Մեծ Պետութեանց կողմէ որոշ չափով գտած է *իրողական* ճանաչում, իրրեւ անկախ պետութիւն (13):

ԱՆԸՐԻՆ ՈՒԻԼԻԸՄԶ ՑԱՑՏԱՐԱՐԱԾ Է·—

Մենք բոլորս ալ ձգտած ենք կատարելու մեր պարտաւորութիւնը ձեր (հայ) ժողովուրդին հանդէպ, գիտակցելով որ անգլիացի ժողովուրդը պարտական է Հայաստանին — պարտական՝ անոր համար որ մէկէ աւելի անգամներ, դժբախտաբար, ան արգելք հանդիսացած է Հայաստանի ազատագրումին: Անգամ մը շատ բացայայտօրէն, երբ ռուս ժողովուրդը գրեթէ ազատագրած էր Հայաստանը թրքական լուծէն: Բայց եկած է ժամանակը, երբ կը հաւատանք որ ազատութեան ժամը հնչած է, եւ մենք կը հաւատանք որ ատիկա օրհնութիւն մը պիտի ըլլայ ոչ միայն հայերուն, այլեւ անոնց բռնատէրերուն՝ թուրքերուն համար (14):

(13) Նոյնը, էջ 17–19:

(14) Նոյնը, էջ 25:

ՆՈԷԼ ՊԱՔՍԹԸՆԻ ԽՕՍՔԸ.—

Կը սպասենք որ ազատութեան բազմաթիւ պտուղներ ծնին մեծ պատերազմէն։ Բայց անկասկած որ, իմ կարծիքով, այդ պտուղներու շարքին որեւէ մէկը չի կրնար այնքա՛ն երջանկութիւն եւ փառք ներշնչել, որքան Հայաստանի ազատագրումը։ Կը խորհիմ թէ շատ քիչեր կրնային ըսել, երբ պատերազմը սկսաւ, թէ հակառակ իրենց զրկանքներուն եւ ցաւերուն կ'արժէր մղել այդ պատերազմը։ Բայց մէկ բացառութիւն կար այս գծով. կային մարդիկ (եւ պահպանողական մեծ քաղաքագէտ Արկիլի Դուքսը մէկն էր անոնցմէ), որոնք գիտակցաբար շեշտեցին թէ Հայաստանի ազատագրման նման հարցեր նկատի ունենալով մենք պէտք չէ խուսափինք պատերազմին մեծ իրաւարարը ըլլալու հանգամանքէն։

Կ'ապրինք ժամանակաշրջան մը, երբ աշխարհի քաղաքացիները կրնան մտածել թէ ահաւոր սարսափ մը երկար դարեր ծնունդ առած էր աշխարհի մէջ գութի եւ բարեացակամութեան բացակայութենէն, իսկ մասամբ ալ չարը զսպելու նպատակով կազմակերպուած ուժ չունենալէն։ Բայց մեզի, բրիտանացիներուս համար ատկէ աւելի անդին անցնող բան մը կայ մտածելու։ Ժամանակն է որ մտածենք մեր խաղացած ողբերգական դերին մասին, հայ ցեղին հանդէպ մեր ունեցած ահագին պարտքին մասին, մենք՝ որուն հասցէին կ'ըսուի մինչեւ իսկ Արկիլի Դուքսին նման պահպանողական ղեկավարի մը կողմէ թէ «մենք այս ժողովուրդը պահեցինք բարբարոս բռնատիրութեան մը ներքեւ» (15)։

(15) Նոյնը, էջ 32-33։

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

Ֆրանսական յայտարարութիւնները աւելի եւս յուզական էին քան անգլիականները։ Ապրիլ 1916ին, Ֆրանսացի բազմաթիւ ղեկավարներ եւ մտաւորականներ հաւաքուեցան Սորպոնի մէջ, մասնակցելու համար «Մեծարանք՝ Հայաստանին» արշաւին, ուր Անաթոլ Ֆրանս մեծ խանդավառութեամբ խօսեցաւ ազատ Հայաստան մը ստեղծելու Դաշնակիցներու խոստումին մասին (16)։

Վարչապետ եւ արտաքին նախարար Արիսթիտ Պրիան, Նոյեմբեր 1916ի առաջին շաբթուան ընթացքին, գրեց ծերակուտական Լուի Մարթէնի հետեւեալը.

Երբ արդար հատուցումի ժամը հնչէ, Ֆրանսա պիտի չմոռնայ հայերու ահաւոր տառապանքները եւ, իր Դաշնակիցներուն հետ խորհրդակցաբար, անհրաժեշտ միջոցառումներուն պիտի դիմէ՝ երաշխաւորելու համար խաղաղ կեանք եւ յառաջդիմութիւն Հայաստանին (17)։

Երկու ամիս ետք, Դաշնակից այլ կառավարութեանց հետ, ան յայտարարեց թէ «պատերազմական բարձր նպատակներ»ուն շարքին կը գտնուի «ազատագրումը ա՛յն ժողովուրդներուն, որոնք այժմ ենթակայ են Թուրքերու ոճրային բռնատիրութեանց, ինչպէս նաեւ՝ Եւրոպայէն արտաքսումը օսմանեան կայսրութեան, որ փաստած է թէ ինք արմատապէս անհաղորդ է արեւմտեան քաղաքակրթութեան» (18)։

27 *Դեկտեմբեր* 1917*ին, անմիջապէս որ Ժորժ Քլեմանսօ ստանձնած էր իշխանութեան ղեկը, արտաքին նախարար Ստեֆան Փիշոն յայտարարեց երեսփոխանական ժողովին.*

(16) Յակոբեանի յիշեալ գործը, էջ 51։

(17) «LE TEMPS», 7 Նոյեմբեր 1916։

(18) Լոյտ Ճորճ, յիշեալ աղբիւրը, III, էջ 64։

Ազգութիւններու իրաւունքներէն թելադրուած ֆադամականութեան մը փարումը հանդիսացած է մեր աւանդութիւններուն եւ պատմութեան պատիւը: Անիկա կիրարկելի է, ինչպէս որ կը տեսնենք, հայերուն, սուրիացիներուն եւ լիբանանցիներուն, ինչպէս նաեւ ա՛յն ժողովուրդներուն պարագային, որոնք հակառակ իրենց կամքին կը տառապին բռնատէրի մը լուծին տակ, ով որ ալ ըլլայ անիկա: Նման ժողովուրդներ իրաւունքը ունին մեր համակրանքին եւ օժանդակութեան: Բոլորն ալ առիթը պէտք է ունենան իրենց ճակատագիրը տնօրինելու (19):

14 Յուլիս 1918ի Թուակիր եւ Վօդրօս Նուպարի ուղղուած նամակի մը մէջ, վարչապետ Քլեմանսօ վերահաստատեց Ֆրանսայի վճռականութիւնը՝ Հայաստանի ճակատագիրը տնօրինելու, հիմնուելով մարդկայնութեան եւ արդարութեան գերագոյն օրէնքներուն վրայ.

Ֆրանսա ամէնէն անարդար յարձակումներուն ենթակայ զոհը, խաղաղութեան իր պայմանագիրներուն շարքին դրած է ճնշեալ ժողովուրդներու ազատագրումը: Նման ժողովուրդներու աւանդական պաշտպանը՝ Ֆրանսա բազմաթիւ առիթներով յայտնած է իր համակրանքը հայերու հանդէպ: Ան կարելին ըրած է անոնց օգնելու:

Հայերու անմեղութեան ոգին, Դաշնակիցներու հանդէպ անոնց հաւատարմութիւնը, Օտար Լէգէոնին, ինչպէս նաեւ կովկասեան ճակատին ու Արեւելեան Լէգէոնին անոնց մասնակցութիւնը զօրացուցած են զիրենք Ֆրանսային միացնող կապերը:

Ուրախ եմ հաստատելու որ Հանրապետութեան կառավարութիւնը, Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութեան նման, չէ դադրած հայ ազգը դասելէ այն ժողովուրդ-

(19) Հայկական արխիւ, թղթածրար 1/1:

ներուն շարքին, որոնց ճակատագիրը պիտի վճռուի Դաշնակիցներու կողմէ մարդկայնութեան եւ արդարութեան գերագոյն օրէնքներուն հիման վրայ (20):

Գերպ. Փօլ Փիեռի ուղղուած 16 Փետրուար 1919ի Թուակիր նամակով մը, Ռէյմոն Փուանքարէ կը դրէր.

Հանրապետութեան (Ֆրանսայի) կառավարութիւնը չի խորհիր թէ արդէն կատարած է հայ ժողովուրդին կապակցութեամբ իր վրայ դրուած պարտաւորութիւնը: Անիկա շատ լաւ գիտէ թէ Հայաստանը եւ մանաւանդ ազգուական կիլիկիան, կ'ակնկալեն իրմէ ա՛յն օժանդակութիւնը, որ կարելիութիւն պիտի տայ իրենց ապահովութեան մէջ վայելելու խաղաղութեան եւ ազատութեան բարիքները: Կրնամ վստահեցնել ձեր Սրբազնութիւնը, որ Ֆրանսա պիտի արդարացնէ իր վրայ դրուած յոյսը (21):

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

22 Դեկտեմբեր 1917ին, նախագահի կողմէ նշանակուած հետազօտիչ յատուկ մարմինը (22), *որուն պարտականութիւնն էր բանաձեւել խաղաղութեան խորհրդաժողովէն բխելիք հարցերուն հանդէպ ամերիկեան դիրքորոշումը, ներկայացուց իր սկզբնական յանձնարարութիւնները, որոնց չարքին կար հետեւեալը.*

(20) Մանտելշթայմ, «La Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Arménien», 1970, էջ 472-473:

(21) Լօզանի դաշնագիրը, Թուրքիա եւ Հայաստան, 1970:

(22) Լօրենս Ի. Կելֆըրտ, «The Inquiry - American Preparations for Peace — 1917 - 1919» 1963:

Իրաշխատրեալ ինքնավարութիւն մը պէտք է ապահովենք հայերուն, ոչ միայն իրրեւ արդարութեան եւ մարդկայնութեան հարց, այլ որպէսզի կարելի ըլլայ վերահաստատել Փոքր Ասիոյ մէջ այն միակ ժողովուրդը, որ կրնայ արգիլել Թուրքիոյ տնտեսութեան գերմանական մեներշնորհի վերածուիլը:

Եւ աւելի անդին երթալով՝

Անհրաժեշտ է Օսմանեան կայսրութեան ենթակայ ցեղերը ազատագրել բռնատիրութենէն եւ վատ կառավարումէն: Ասիկա կ'ենթադրէ առնուազն Հայաստանի ինքնավարութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ Պաղեստինի, Սուրիոյ, Միջագետքի եւ Արաբիոյ պաշտպանութիւնը խաղաղակիրք ազգերու կողմէ (23):

Երկու չաբաթ ետք, 8 Յունուար 1918ին, նախագահ Ուիլսըն յայտարարեց իր հռչակաւոր 14 կէտերը, որոնց 12րդը կ'իրարկելի էր հայերուն.

Օսմանեան ներկայ կայսրութեան քրմական բաժինները պէտք է տիրանան ապահով գերիշխանութեան, բայց քրմական իշխանութեան ենթակայ այժմու միւս ազգութիւնները պէտք է տիրանան կեանքի անտարակուսելի ապահովութեան, ինչպէս նաեւ ինքնավար զարգացումի բացարձակապէս խաղաղ պատեհութեան... (24):

Հայասէրները կ'ընդգծէին թէ «ինքնավար զարգացումը» ըմբռնելի էր միայն անկախ պետութեան մը մէջ, եւ հետագային, նախագահը ինք եւս յայտարարեց որ «խորապէս կը զղայ թէ հայերուն պէտք է տրուի իրենց անկախութիւնը» (25):

(23) Մ. Նահանգներ, FRUS, PPC, II 43, 52:

(24) Հ. Ո. Վ. Թէմփըրլի, «A History of the Peace Conferance», 1926, VI էջ 26:

(25) «The United States and Armenia», Հայկական Լրատու, թիւ 2, 1945, էջ 3-4:

Սեպտեմբերին, պետական քարտուղարութիւնը հրատարակեց յուշագիր մը որ ուղեցոյց մըն էր ամերիկեան խաղաղութեան պատուիրակութեան համար: Այդ ցուցմունքներուն 17րդ կէտը կ'ըսէր.

Հայաստան եւ Սուրիա պէտք է յանձնուին հովանաւորութեանը այնպիսի կառավարութեան մը կամ կառավարութիւններու, որոնք նպատակայարմար պէտք է ըլլան տեղական թէ միջազգային տեսանկիւնէրէ, այլ երաշխիքով՝ որ կարելի արագութեամբ անոնք պէտք է կարենան ինքնավար դառնալ, եւ թէ՝ առեւտրական-տնտեսական մարզերու մէջ բաց դուռի բաղադատականութիւնը պէտք է տառացիօրէն յարգուի (26):

14 Հոկտեմբեր 1918ին, քոնկրէսմէն Խուրըտ Գ. Լիթըլ ներկայացուց Թիւ 336 Միացեալ Բանաձեւը, որ կ'ըսէր.

Որոշած ըլլալով որ հայ ժողովուրդը իրաւունք ունի ազատ եւ անկախ ազգ մը դառնալու, ծովային ելքով օժտուած, ինչպէս նաեւ պահպանելու առաւելութիւնները այն հրիստոնէական բաղաքակրթութեան, որուն համար հայերը մարտիրոսացան՝ Արարատի հանրապետութիւնը (երեւանեան կառավարութիւնը) պէտք է արժանանայ համընդհանուր ճանաչումի (27):

Երկու ամիս ետք, Դեկտեմբեր 10ին, հանրապետական ազդեցիկ ծերակուտական Հենրի Քապոթ Լոճ ներկայացուց Ծերակոյտի Թիւ 378 բանաձեւը.

Որոշած ըլլալով որ, Ծերակոյտի մտածողութեան մէջ, Հայաստանը (ներառեալ քրմական Հայաստանի վեց նահանգները, Կիլիկեան, ռուսական Հայաստանը, Ատրպէյճանի հիւսիսային բաժինը եւ պարսկական

(26) Ռոպըրթ Լենսինկ, «The Peace Negotiations: A Personal Narrative», 1921, էջ 195-196:

(27) Քոնկրէշընըլ Րէքորտ, 14 Հոկտեմբեր 1918:

Հայաստանը) պէտք է անկախ ըլլայ՝ Վերակոյտը կը յուսայ որ խաղաղութեան խորհրդաժողովը անհրաժեշտ կարգադրութիւններուն պիտի դիմէ եւ օգնէ Հայաստանի, որպէսզի հաստատուի ան իբրեւ անկախ հանրապետութիւն (28):

10 *Մարտ 1920ի Միացեալ Նահանգներու Վերակոյտին թիւ 332 Բանաձեւը կ'ըսէ.*

Նկատի ունենալով որ Հայ ժողովուրդին հարցերը, յատկապէս Թուրքիոյ հետ անոր յարաբերութիւնները հասած են այնպիսի բախտորոշ հանգրուանի մը, զոր կարելի է մեղմել միայն հայ ժողովուրդը անհրաժեշտ չափով զինելով, որպէսզի ան կարենայ պաշտպանել իր հաղթական ազատութիւններն ու հողային պատմական իրաւունքները,

Վերակոյտը կ'որոշէ, որ ամերիկեան կառավարութիւնը պէտք է ճանչնայ Հայաստանի անկախութիւնը՝ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան ներքեւ, մայրաքաղաք ունենալով ռուսական Հայաստանի նրեւան հաղթը,

Նոյնպէս կ'որոշուի, թէ Դաշնակից պետութիւնները ու Միացեալ Նահանգները պէտք է Հայաստանի Հանրապետութիւնը օժտեն պատշաճ զէնքերով, ռազմամթերքով, գործիքներով եւ ցիւնորական մթերքով, որպէսզի Հայկական Հանրապետութիւնը կարենայ կազմել եւ պահել Հայաստանի անկախութիւնն ու ազատութիւնը պաշտպանող բանակ մը, եւ որպէսզի վերագտնէ ու գրաւէ այն հողամասերը, ուրկէ հայերը դուրս հշուած էին թուրքերուն կողմէ,

Նաեւ կ'որոշուի, թէ Հայաստանի հողերուն պատմական եւ բնական ամբողջականութիւնը պէտք է պահպանուի, հայ ժողովուրդի գործածութեան եւ տեղաւորման, ինչպէս նաեւ անոր ազգային կեանքին զօրավիգ կանգնելու համար, եւ թէ՝ Հայաստանը բաժնելու բոլոր ծրագիրները պէտք է մերժուին (29):

Պետական քարտուղար Ռոլսթի, 24 Մարտ 1920ին, Ֆրանսայի դեսպան Մ. Ժիւսըրանի ուղղուած գրութեան մը մէջ կ'ըսէր.

Ո՛չ մէկ հարցականի տակ կարելի է առնել Հայաստանի հանդէպ մեր կառավարութեան ա՛յնքան խոր հետաքրքրութիւնը: Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը համոզուած է որ բաղաքակիրթ աշխարհը այդ դժբախտ երկրին գծով կը պահանջէ ու կ'ակնկալէ ամէնէն ազատական վերաբերումը: Անոր սահմանները պէտք է գծուին ա՛յնպէս, որ ընթացք տրուած ըլլայ հայ ժողովուրդի իրաւական պահանջներուն եւ, յատկապէս, ազատ ու անարգել ելք մը ապահովուի Հայաստանին դէպի ծով: Մինչ անտեղեակ Գերագոյն խորհուրդի կողմէ առնուած որոշումներուն ետին գտնուող նկատառումներուն՝ կայ ա՛յն զգացումը որ Լազիստանի վրայ տրուած մասնայատուկ իրաւասութիւնները դժուար թէ Հայաստանին ապահովեն ծովային այդ ելքը, որ այնքան անհրաժեշտ է իր գոյութեան համար (30):

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոյեմբեր 8ին, նախկին վարչապետ Լուիճի Լիւզզաթթի հեռագրեց Ուիլսընի, Ֆլեմանսոյի, Լոյտ Ճորճի եւ Իտալիոյ վարչապետ Վիթթորիօ Օրլանտոյի, փոխանցելով մտաւորական եւ քաղաքական դիակավարներու դանգուածային հանդիսութենէ մը բխող որո-

(28) Քոնկրէշընըլ Րէկորտ, 10 Դեկտեմբեր 1918:

(29) Քոնկրէշընըլ Րէկորտ 10 Մարտ 1920:

(30) FRUS, հատոր III:

չումը։ Միայն ազատ եւ անկախ Հայաստանի մը ստեղծումը, յատկապէս Դաշնակիցներու դատին համար հայերու մարտիրոսացումին լոյսին տակ, կրնայ հանդիսանալ արդար լուծում (31)։ Տասը օր ետք Օրլանտօ պատասխանեց· «Ըսէ՛ք հայերուն որ իրենց դատը կը դարձնեմ նաեւ իմս» (32)։ Իտալիոյ խորհրդարանը եւս պահանջեց Հայաստանի անկախութիւնը եւ արտաքին նախարար Սիտնի Սոննինօ յայտարարեց· «Շատ ուրախ եմ այն առիթին համար որ կը տրուի ինծի անգամ մը եւս արտայայտելու սրտագին ա՛յն համակրանքը, որուն միջոցաւ Արքայական Կառավարութիւնը կը հետեւի անկախութեան եւ միացման գծով Հայաստանի չարունակական եւ ազնիւ ճիգերուն» (33)։

Վերոյիշեալ բոլոր յայտարարութիւնները աչքի առաջ ունենալով, եւ անոնք որ չյիշատակուեցան, յստակօրէն կը տեսնենք որ եւրոպական եւ ամերիկեան Դաշնակիցները միաձայնութեամբ հայ ժողովուրդին կը խոստանային ազատ եւ անկախ Հայաստան մը ըստեղծել պատերազմէն ետք։

Այս խոստումները հայերու կողմէ առնուեցան իբրեւ վստահելի տուեալներ ու անոնց հիման վրայ գործեցին։ Աւելին· հայերը բերած էին արժէքաւոր մասնակցութիւն յատկապէս Թուրքերու ձեռամբ իրենց կը-

(31) FRUS հատոր II, 272։

(32) Հայաստանի Պատուիրակութեան արխիւ, թիւ 344/1 թղթածրար։

(33) Ճէյմս Ճերըրտ, «England and France in Armenia», 1920, էջ 2։

րած վնասները նկատի ունենալով, որովհետեւ հայկական կոտորածներու ընթացքին Թուրքերու ցուցաբերած մոլուցքը մասամբ կը բացատրուի իրողութեամբը ա՛յն խոստումներուն, զորս Դաշնակիցները տուին Հայաստանը Թրքական տիրապետութենէն ազատագրելու գծով։

Գ.— 1920Ի ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ ԲԽԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Այս հարցին ենթահողը բաւարար չափով լուսաբանուեցաւ, երբ երրորդ գլուխով խօսուեցաւ դաշնագրերու վրայ հիմնուած հայկական պահանջներուն մասին։

Այսուհանդերձ, օգտակար է հոս ամփոփել գլխաւոր կէտերը, պետական պատասխանատուութեան տեսանկիւնէն·

1) Դաշնագրի մը չվաւերացուիլը ազատ չի կացուցաներ զայն ստորագրողները իրենց վրայ դրուած օրինական պարտաւորութիւններէն։ Անկախ այն իրողութենէն որ ոմանք կը շեշտեն թէ պետութիւն մը խորքին մէջ բարոյապէս պարտադրուած է նման վաւերացում մը չմերժելու, նաեւ ընդունուած է որ օրինական հետեւանքներ կրնան ծնիլ վաւերացումի մը մերժումէն, մանաւանդ եթէ այդ մերժումին հետեւանքով կողմերէն մէկը վնասներու կ՚ենթարկուի։

2) Գոյութիւն ունի յարգուած հին ըմբռնում մը, որու համաձայն վաւերացում մը կարելի չէ օրինականօրէն մերժել, բացի այն պարագաներէն՝ երբ ներկայացուցիչները իրենց իրաւասութիւններէն անդին անցած են կամ խախտած են իրենց տրուած գաղտնի ցուցմունքները (Կրոթիուս, Պինքերշուք)։ Փալմերսթոն

կը շեշտէ որ վաւերացումի մը մերժումը կարելի է միայն այն ատեն, երբ ցուցմունքներ շրջանցուած են (34)։ *Նոյնպէս Հալլ կը հաստատէ թէ վաւերացում մը պէտք չէ մերժուի, բացի այն պարագաներէն երբ շօշափելի պատճառներ գոյութիւն ունին* (35)։

3) *Լռելեայն վաւերացում տեղի կ'ունենայ, երբ դաշնագիր մը իր վաւերացումէն առաջ մասամբ կամ ամբողջութեամբ գործադրութեան կը դրուի պայմանադրուած պետութեանց թէ պետութեան մը հաւանութեամբ եւ արտօնութեամբ* (36)։ *Սեւրի Դաշնագիրը մասամբ գործադրուած էր իր ստորագիրներուն կողմէ. արաբական հողերուն անջատումը Օսմանեան կայսրութենէն, ինչ որ նախատեսուած էր Դաշնագրով, փաստօրէն գործադրուեցաւ՝ հակառակ Դաշնագրին վաւերացուած չըլլալուն եւ յաջորդ դաշնագրին — Լօզանի Դաշնագրին — ստորագրութենէն առաջ։*

4) *Բարի կամեցողութեան սկզբունքը, որ ինքնին մաս կը կազմէ օրէնքին, կը պահանջէ խուսափիլ (վաւերացման նման օրինական արարքներէ առաջ) ա՛յնպիսի քայլերէ, որոնք հաստատապէս կը միտին ստորագրուած յանձնառութեան արժեզրկումին* (37)։ *Փրոֆ. Տ. Փ. Օ'Քոննէլ, չվաւերացուած դաշնագրի մը օրինական բնոյթին մասին գրելով, կ'ըսէ.*

Առաջադրուածէն կարելի չէ հետեւցնել թէ չվաւերացուած դաշնագիր մը կը դադրի դաշնագիր ըլլալէ, եւ թէ՝ անիկա ամբողջովին զուրկ է իրաւական նշանակութենէ։ Միջազգային Օրէնքի շրջագիծին մէջ բարի կամեցողութիւնը աւելի արժէք ունի քան ձեւա-

(34) Տ. Փ. Օ'Քոննէլ, յիշեալ աղբիւրը, էջ 243։

(35) Յիշեալ աղբիւրը, էջ 341։

(36) Հալլ, յիշեալ աղբիւրը, էջ 389։

(37) Օփփենհայմ — Լօթըրփախ, յիշեալ աղբիւրը, էջ 910։

կան տրամադրութիւնները։ Անիկա ունի արդարադատական անդրադարձներ, զորս օրէնքը չի կրնար անտեսել։ Եւ յստակօրէն՝ դաշնագրի մը ստորագրութիւնը բարեացակամութեան արարք մըն է եւ ոչ թէ սնամէջ վերաբերում։ Արդ, երբ պայմանագրեալ մը, բարի կամեցողութեան վրայ հիմնուելով յանձնառու կ'ըլլայ գործունէութեան ուղեգիծի մը նկատմամբ եւ կը վընասուի որովհետեւ պայմանագրեալ միւս կողմը կը մերժէ վաւերացնել զայն, այդ պարագային ան պահանջատէր կրնայ դառնալ հիմնուելով իրաւունքի չարաշահութեան վրայ։ Այս տեսակէտը, որ շատ բան կը պարտի ֆրանսական մտածողութեան, հետզհետէ աւելի լայն ընդունելութիւն կը գտնէ՝ մանաւանդ որ իրաւունքի չարաշահութեան վարդապետութիւնը առաւել շեշտուած կերպով կը ճանչցուի իբրեւ միջազգային օրէնքի օգտագործելի միջոց մը՝ պետութեանց միջեւ արդարադատութիւնը կարելի դարձնելու համար (38)։

Լեհական Վերին Սիլեզիոյ հանդէպ Գերմանական Որոշ Շահեր *հարցին* (39) *մէջ, Լեհաստան հարցականի տակ առած էր Վերսայլի Դաշնագրին ստորագրութեան եւ անոր գործադրութեան միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին որոշ ստացուածքներ յուրացնելու գերմանական իրաւունքը։ Այսուհանդերձ՝ Ատեանը անկարելի գտաւ Գերմանիոյ քայլը նկատել իբրեւ բարի կամեցողութեան դրժում։ Յստակ է, ուրեմն, որ Դատարանը կը հիմնուէր ա՛յն կարելիութեան վրայ, որ դաշնագրի մը ստորագրութիւնը ինքնին ծնունդ կու տայ բարի կամեցողութիւն ցուցաբերելու օրինական յանձնառութեան մը։* Իլոյլոյ*ի* (40) *պահանջներուն պարա-*

(38) Յիշեալ աղբիւրը, էջ 243։

(39) P.C.I.J., Ա. շարք, թիւ 7, էջ 39 (1926)։

(40) G.B. V. U.S.A., U. N. Rep., Vol. VI, էջ 158։

պային, կ'ակնարկուէը այն իրողութեան, որ դաշնագրի մը ստորագրութիւնը «ժամանակաւոր հանգամանք» կու տար կողմերուն: Կ'ըսուէը թէ, երբ պետութիւն մը կը յօժարի հողային զիջումներ կատարել ուրիշի մը, չի կրնար, այդ յօժարումին ստորագրութեան եւ վաւերացումին միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին, նոյն այդ հողամասերը զիջիլ երրորդի մը. կամ՝ երբ կը համաձայնի ծախել ստացուածքներ՝ չի կրնար ուրիշի մը տրամադրել զանոնք: կարճ խօսքով, պարտաւորութիւն է չընել ա՛յն, որ «վիրաւոր կը դարձնէ դաշնագիրը, անոր տրամադրութեանց կարեւորութիւնը նուազեցնելով»: 1935ին, Ֆրանսա եւ Իտալիա դաշնագիր մը ստորագրած էին ափրիկեան որոշ շահերու ուղղեչութեամբ: Երեք տարի ետք Իտալիա անվաւեր յայտարարեց դաշնագիրը՝ վաւերացուած չըլլալուն պատճառաբանութեամբ (դաշնագիրը իր կարգին արտայայտած էր այն տրամադրութիւնը, որ գործադրութեան կը մտնէ վաւերացումի փոխանակութենէն ետք միայն): Ֆրանսա պատասխանեց որ, թէեւ չվաւերացուած, սակայն՝ դաշնագիրը մասնակի գործադրութեան դրուած էր Ֆրանսայի կողմէ, եւ բարի կամեցողութեան սկզբունքէն բխող պարտաւորութիւնը կ'ընդգրկէր (41):

Նոյն այս սկզբունքը յստակօրէն կը բանաձեւուէր Դաշնագրերու Օրէնքի Վիեննայի Համաձայնութեան 18րդ Յօդուածով, որ կը դնէր «պարտաւորութիւն՝ դաշնագրի մը տրամադրութիւնն ու նպատակները չըխախտելու, անոր գործադրումէն առաջ»:

1921ի փետրուարին եւ Հոկտեմբերին Թուրքիոյ անջատ համաձայնութիւնները Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ հետ, Սեւրի Դաշնագրին տրամադրութիւնները վերանայելու առաջադրանքով, եւ ապա՝ 1923ին Թուրքիոյ հետ Լօզանի Դաշնագրին ստորագրումը Սեւրի Դաշնագրին ստորագիր պետութեանց կողմէ (Հայաստանի բացառութեամբ), Սեւրի Դաշնագրին նպատակները ձախողեցնող քայլեր էին եւ, առ այդ, միջազգային օրէնքը կը խախտէին:

Հետեւաբար՝ միջազգային օրէնքի համաձայն ըստորագիրներուն վրայ դրուած պատասխանատուութիւնը կը բխի հետեւեալ պարագաներէն.

ա) Զուգել Դաշնագիրը վաւերացնել, երբ առնուազն բարոյական պարտաւորութիւն էր ատիկա: Միջազգային Օրէնքի տեսանկիւնէն բարի կամեցողութեան խախտում է ասիկա:

բ) Դաշնագրի մը մասնակի գործադրութիւնը նոյնքան ազդու է որքան անոր վաւերացումը: Հետեւաբար՝ Սեւրի Դաշնագիրը կը ստեղծէր պարտաւորութիւններ, որոնցմէ ոմանք չգործադրուեցան:

գ) Միջազգային Օրէնքի համաձայն, Դաշնագրին ստորագրութենէն ետք անոր տրամադրութիւնները չըձախողեցնելու պարտաւորութիւն մը գոյութիւն ունէր: Ստորագիր կողմերէն ոմանք, զանազան քայլերով, ձախողութեան մատնեցին Սեւրի Դաշնագրի գլխաւոր տըրամադրութիւնները:

Դ) 1923Ի ԼՕԶԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ ԲԽԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Լօզանի դաշնագրին ստորագրութիւնը կը խախտէր Միջազգային Օրէնքի «բարի կամեցողութեան» սկըզբունքը, որովհետեւ նոյն ստորագիրները (բացառութեամբ Հայաստանի, որ կողմ չէր Լօզանի Դաշնագրին պարագային) նախապէս ստորագրած էին ուրիշ դաշնագիր մը, Սեւրի Դաշնագիրը — տարբեր տրամադրութիւններով: Նախապէս ստորագրուած դաշնագրին

(41) Մ. Հուդզ, «Full powers and Ratification» (1946) էջ 84:

տրամադրութիւնները ձախողութեան մատնուած էին նոր դաշնագրին ստորագրութեամբ:

Նոյնպէս, կարելի չէ ըսել որ Լոզանի Դաշնագիրը կը փոխարինէ կամ յաւելում մը կը բերէ Սեւրի Դաշնագրին վրայ, որովհետեւ ստորագիր կողմերը նոյնը չէին:

Լոզանի Դաշնագրով պատասխանատուութեան հարց կը դրուի նաեւ այլապէս, փոքրամասնութեանց վերաբերեալ Ծօդւսածներու հիման վրայ: Այս Ծօդւսածներուն համաձայն Թուրքիոյ վրայ դրուած պատասխանատուութիւնը պիտի քննուի առանձին ու մանրամասնօրէն՝ 9րդ դլուխով: Բայց մխս ստորագիրներուն վրայ դրուած պատասխանատուութիւնը արագօրէն պիտի նշուի հոս:

Փոքրամասնութիւններու Պաշտպանութեան Ծօդւսածները զետեղուած էին Լոզանի Դաշնագրին մէջ, պաշտպանելու համար որոշ փոքրամասնութիւններ, ներառեալ հայերը: Այսուհանդերձ, Լոզանի Դաշնագրին ստորագրութեան եւ վաւերացումին յաջորդող տարիներու ընթացքին, մենք կը տեսնենք որ Թրքական իշխանութիւնները ամբողջովին կ'անտեսեն այս տրամադրութիւնները: Նման անտեսումի մը մէկ օրինակն է Յարդերէն վերապրած 30էն 40 հազար հայերու պարտադիր արտաքսումը դէպի Սուրիա, 1929ին եւ 1930ին (42): Փոքրամասնութեանց վերաբերեալ տրամադրութեան տակ կը դնէ Դաշնագրին ստորագիր պետութիւնները, որ Թուրքիան պատասխանատուութեան կանչեն այդ խախտումին համար եւ պարտադրեն անոր յետգալ տրամադրութեանց յարգումը:

1918ի եւ 1922ի միջեւ, Դաշնակից Պետութիւնները ոմանք հայ ժողովուրդին հանդէպ միջազգային օրէնքով յանձնեալ պատասխանատուութեան մը տակ ինկան որովհետեւ անփոյթ գտնուեցան եւ չպաշտպանեցին իրենց ենթակայ չրջաններու հայերը ոճրային արարքներու դէմ: Այսպէս, Մարաշի հայութեան կոտորածները (16 հազար հոգի)՝ երբ կիլիկիա կը գտնուէր Ֆրանսական զինուորական գրաւման տակ, եւ Անդրկովկասի նմանօրինակ կոտորածները՝ երբ անգլիացիք տիրական ուժ էին չրջանէն ներս, լրջօրէն կը ծանրացընեն յիշեալ պետութեանց պատասխանատուութիւնը միջազգային օրէնքով: Կարելի է յիշել նաեւ 1922ի Զմիւռնիոյ կործանումը Թուրքերու կողմէ, ինչպէս նաեւ յոյներուն ու հայերուն սպանդը Դաշնակից նաւատորմիղի ներկայութեան:

ե) ՀԱՑԱՊԱՏԿԱՆ ԻՆՁՔԵՐՈՒ ԻՐԱՑՈՒՄԸՆ ԲԽՈՂ ՊԱՐՏՔ

Ա. Աշխարհամարտի աւարտին, օսմանեան արժէքաւոր ինչքեր ենթարկուեցան Դաշնակիցներու հսկողութեան: Այս ինչքերուն գլխաւոր մասը դրամի ձեւին տակ պահ դրուած էր կեդրոնական պետութեանց, այսինքն՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ դրամատուներուն մէջ: Այդ դումարներուն մեծամասնութիւնը հայկական էին եւ դիւրութեամբ կարելի էր ճշդորոշել անոնց հայ սեփականատէրերը: Նման օրինակ մըն էր 5 միլիոն սթերլինի (Թրքական ոսկիով) փոխադրութիւնը Գերմանական կառավարութեան կողմէ: Այդ դրամագլուխին տիրացան Դաշնակիցները զինադադարէն ետք: Աւստրիոյ նախկին վարչապետ Սթանլի Պալտուինի եւ ազգային կուսակցապետ Հերպերթ Ա. Ասքուիթի կողմէ վարչապետ Թամզէյ Մաքտոնալտի ներկայացուած յուշագրին մէջ: Ծուշագիրը հետաքրքրական է ոչ

(42) Զաւէն Մսըլեան, «Հայերու պարտադիր գաղթը Թուրքիոյ ներքին նահանգներէն», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հատոր 3, էջ 101–118:

միայն Պերլինի մէջ պահ դրուած դրամագլուխին գըծով իր ակնարկութեան համար, այլեւ այն պատճառով որ ընդհանուր կերպով կը նկարագրէ հայ ժողովուրդին հանդէպ Անգլիոյ պատասխանատուութիւնը։ Յուշագրին գլխաւոր կէտերն են.

Հայ գաղթականներու վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ է օժանդակութիւն կատարել հետեւեալ պատճառներով.

1) Որովհետեւ հայերը, անկախութեան խոստումներէ քաջալերուած, պատերազմի ընթացքին զօրավիգ կանգնած էին Դաշնակիցներուն դատին, որուն համար այնքան ողբերգականօրէն տառապեցան անոնք։

2) Որովհետեւ պատերազմի ընթացքին եւ Զինադադարէն ետք՝ Դաշնակից թէ Գործակից Պետութեանց քաղաքագէտները բազմիցս կրկնած էին հայ ազգին ազատութիւն ու անկախութիւն ապահովելու իրենց երաշխիքները։

3) Որովհետեւ Մեծն Բրիտանիան մասամբ պատասխանատու է 1922ի Զմիւռնիոյ աղէտէն ետք հայերուն տարտղնումին համար։ Թուրքերու դէմ յոյներուն մղած այդ պատերազմը, որուն վախճանը եղաւ Փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց վերջնական կործանումն ու վտարումը, սկսած եւ զարգացած էր անգլիական կառավարութեան ուղղակի քաջալերանքով։

4) Որովհետեւ Թրքական կառավարութեան կողմէ Պերլինի Ռայխսպանք դրամատան մէջ 1916ին պահեստ դրուած ու Զինադադարէն ետք Դաշնակիցներուն կողմէ իւրացուած 5 միլիոն սթերլինը (Թրքական ոսկի) մեծ մասամբ (թերեւս ամբողջութեամբ) հայապատկան դրամ էր։ Հայերու 1915ի պարտադիր տարագրութենէն ետք, կառավարական հրահանգով, դրամատուներու մէջ պահեստ դրուած եւ շահագործուող գումարները փոխանցուած էին Պոլսոյ պետական գանձին։

5) Որովհետեւ գաղթականներու ներկայ վիճակը

անկայուն եւ բարոյալքող է, ու վարկաբեկիչ՝ Արեւմտեան Պետութեանց համար։

Յուշագիրը կը փակուէր հետեւեալ բառերով.

> Կը փափաքինք արտայայտել մեր այն տեսակէտը թէ, որովհետեւ բարոյապէս պարտական ենք հայերուն, չիրականացած երաշխիքներու իբրեւ հատուցում, բրիտանական կառավարութիւնը անմիջապէս իսկ պէտք է կատարէ կարեւոր օժանդակութիւն մը… (43)։

Ընդունուած է որ, միջազգային օրէնքով, պարտաւորութիւն կար հայ ժողովուրդին վերադարձնելու այն դրամագլուխներն ու ինչքերը, որոնք ենթարկուեցան Դաշնակիցներու հակակշռին եւ որոնց հայկական պատկանելիութիւնը դիւրութեամբ կարելի էր ճշդել։

Զ) ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄ-ԲԱՆԱՁԵՒԵՐԷՆ ԲԽԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը, 21 Սեպտեմբեր 1921ին, միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

> Մինչ առաջին Ընդհ. Ժողովը, 18 Նոյեմբեր 1920ին, խորհուրդին կը վստահէր Հայաստանի ապագան պաշտպանելու պարտականութիւնը եւ
>
> Մինչ խորհուրդը, 25 Փետրուար 1921ին, գիտակցելով որ անկարելի է Փոքր Ասիոյ կացութեան վճռական որեւէ քայլ առնել, կը պահանջէր Քարտուղարութենէն որ հետեւի Հայաստանի մէջ դէպքերու հոլովոյթին, որպէսզի կարելիութիւնը ընծայէ խորհուրդին՝ հիմնովին նոր որոշումներու յանգելու եւ
>
> Մինչ, նոյն ատեն, (Դաշնակիցներու) Գերագոյն

(43) Մանտելշթայմ, յիշեալ աղբիւրը, էջ 489-493։

խորհուրդը, Սեւրի Դաշնագրին հաւանական վերամշակումը ի մտի ունենալով, առաջարկած է հայերուն համար Ազգային Օճախի մը ստեղծումը եւ

Մինչ գոյութիւն ունի Դաշնակիցներուն եւ Թուրքիոյ միջեւ խաղաղութեան Դաշնագիր մը կնքելու մօտալուտ կարելիութիւնը·

Հետեւաբար՝

Կ'որոշուի որ Ընդհ· ժողովը հրաւիրէ խորհուրդը, անմիջապէս, ճշդում բանեցնելու (Դաշնակիցներու) Գերագոյն խորհուրդին վրայ, որպէսզի այս վերջինը Դաշնագրին մէջ շեշտէ անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի ապագան պաշտպանող տրամադրութիւններուն եւ, առաւել, երաշխաւորէ հայերուն Ազգային Օճախի մը ստեղծումը՝ ամրագրելով անկախ քրիստոնեական տիրապետութեան (44)։

18 *Սեպտեմբեր 1922ին, Լօզանի խորհրդաժողովէն միայն քանի մը շաբաթներ առաջ, Ազգերու դաշնակցութեան Ընդհ· ժողովը միաձայնութեամբ կ'ընդունէր հետեւեալ բանաձեւը·*

Ընդհ· ժողովը նկատի կ'առնէ Հայաստանի վերաբերեալ խորհուրդի բանաձեւերը եւ փափաք կը յայտնէ որ, Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրին շուրջ տարուած բանակցութեանց ընթացքին, պէտք չէ մտահոգ ըլլալ հայերուն համար Ազգային Օճախ մը հիմնելու կարիքը։ Ընդհ· ժողովը պարտականութիւն կը դնէ խորհուրդին վրայ առնելու այդ գծով իր անհրաժեշտ նկատած միջոցները (45)։

Առաջին բանաձեւը ուղղուած է Դաշնակիցներու

(44) Տիգրան Պոյաճեան, «Armenia, The Case of a Forgotten Genoide», էջ 256-7։

(45) Նոյնը, էջ 257։

Գերագոյն Խորհուրդին։ Երկրորդը՝ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին, ուր Գերագոյն Խորհուրդի անդամները ներկայացուած էին եւ տիրական դիրք ունէին։

Զոյգ բանաձեւերն ալ անտեսուած էին Պետութիւններուն կողմէ Լօզանի խորհրդաժողովին։

Այս Պետութիւնները խախտեցին նաեւ Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրին 22րդ Յօդուածը, մերժելով Հայաստանի անկախ գոյութիւնն ու պաշտպանութիւնը ապահովող հոգատարութիւն մը, պաշտականութիւն մը՝ որ անոնց ուսերուն վրայ դրուած էր Համաձայնագրին կողմէ, իբրեւ «քաղաքակրթութեան նուիրական վստահութիւնը»։ 22րդ Յօդուածի Թիւ 1 եւ 4 պարբերութիւնները կ'արտայայտենք ստորեւ՝

1) Այն գաղութներուն եւ հողամասերուն մէջ, որոնք վերջին պատերազմին իբրեւ հետեւանք դադրած են ենթարկուելէ այն պետութեանց գերիշխանութեան որ կը կառավարէր զիրենք, եւ որոնք բնակուած են այնպիսի ժողովուրդներով որոնք դեռ չեն կրնար ինքնավար ոտքի կանգնիլ այսօրուան աշխարհի պրկուած պայմաններուն մէջ՝ պէտք է կիրարկել ա՛յն սկզբունքը, որուն համաձայն ասոնց ժողովուրդներու բարօրութիւնն ու զարգացումը կը հանդիսանան քաղաքակրթութեան սրբազան առաքելութիւնը, եւ որուն համաձայն՝ այս առաքելութեան յաջողութեան համար տրուած ապահովութիւնները պէտք է տեղ գտնեն այս Համաձայնագրին մէջ։

2) Թրքական կայսրութեան նախապէս պատկանող որոշ հաւաքականութիւններ հասած են զարգացման աստիճանի մը, ուր իրենց գոյութիւնը, իբրեւ անկախ ազգեր, ժամանակաւորապէս կրնայ ճանչցուիլ՝ ենթարկուելով Հոգատարութեան մը վարչական խորհուրդներուն եւ ակնկալութեան, մինչեւ որ անոնք կարենան առանձին ոտքի կանգնիլ։ Այս հաւաքականութեանց բազմաթիւները պէտք է հիմնական նկատուին Հոգատարութեան մը ընտրութեան մէջ։

22րդ Յօդուածը աւելի կը յայտնէ թէ «այս սկզբունքին գործնական ուժ տալու ամէնէն լաւ միջոցն է նման ժողովուրդներու խնամակալութիւնը վստահիլ յառաջադէմ ազգերու որոնք, իրենց կարողութիւններուն, փորձառութեան թէ աշխարհագրական դիրքին պատճառով, կրնան լաւագոյնս ստանձնել այս պատասխանատուութիւնը» (2րդ պարբերութիւն):

Յաղթական Դաշնակիցները, աշխարհի յառաջադէմ ազգերը, թերացան յարգել հայերու հանդէպ իրենց ստանձնած յանձնառութիւնները եւ 22րդ Յօդուածով «նուիրական առաքելութիւն» նկատուած իրենց պարտականութիւնը: Եւ ինչ որ աւելի կարեւոր է, անոնք նոյնիսկ չուզեցին պաշտպանել հայերը երբ այս վերջինները անգամ մը եւս մատնուեցան թրքական վտանգին:

է) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ԴԱՏԱԾ ԵՒ ՊԱՏԺԱԾ ՉԸԼԼԱԼՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Ցոյց տրուեցաւ արդէն 3րդ գլուխով՝ երբ կը քըննուէին մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրները Նիւրեմպէրկի դատավարութեանց եւ Ցեղասպանութեան Համաձայնագրին լոյսին տակ, որ թէ՛ Նիւրեմպէրկի Ուխտը եւ թէ յիշեալ Համաձայնագիրը միայն բանաձեւումի բնոյթ ունէին եւ կը յայտնաբերէին միջազգային օրէնքի արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող սովորութենական կանոնները, եւ որ այդ արարքներուն (որոնք հաւաքաբար ծանօթ են իբրեւ հայկական ջարդեր) գործադրութիւնը, կազմակերպուած եւ իրականացած թրքական իշխանութիւններուն կողմէ, կը հանդիսանային մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներ՝ միջազգային օրէնքի համաձայն: Մինչեւ 1915, այսինքն երբ հայկական ջարդերը սկսան, միջազգային ընտանիքը արդէն իսկ զարգացուցած էր մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու վերաբերեալ որոշ կանոններ — կարելի է յիշատակել 19րդ դարու ընթացքին եւ 20րդ դարու սկզբնաւորութեան կատարուած, մարդկայնական բազմաթիւ միջամտութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ հայկական ջարդերու ժամանակ Եւրոպական երեք Պետութեանց հետեւեալ յայտարարութիւնը, որ փոխանցուած էր բրիտանական կառավարութեան կողմէ 23 Մայիս 1915ին, մամլոյ հաղորդագրութեամբ մը·

> Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը, համաձայնաբար Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կառավարութեանց հետ, կը կատարէ հրապարակային հետեւեալ յայտարարութիւնը·
>
> Անցեալ ամսուան տեւողութեան Հայաստանի քիւրտերն ու թուրք բնակիչները ձեռնարկած են հայերու ջարդին, մեղսակցութեամբն ու յաճախ օժանդակութեամբը օսմանեան իշխանութիւններուն: Նման կոտորածներ տեղի ունեցան Ապրիլի կիսուն՝ Կարնոյ, Դերջանի, Ակնի, Պիթլիսի, Սասունի, Մշոյ, Զէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:
>
> Վանի շրջակայ 100 գիւղերու բնակիչները սպաննուած էին: Նոյն ինքն քաղաքամէջի հայկական թաղերը ենթարկուեցան քրտական ներխուժումի: Նոյն միջոցին՝ Կ. Պոլսոյ Օսմանեան կառավարութիւնը կրակ կը ծայթքէ հայ անպաշտպան բնակչութեան դէմ:
>
> Թուրքիոյ կողմէ գործուած այս անմիջական ոճիրներուն դիմաց՝ Դաշնակից Կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտարարեն Բ. Դրան որ օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոնց գործակալներն ու մեղսակիցները, անհատապէս պատասխանատու պիտի նկատուին նման ջարդերու համար (46):

Մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր մը, սկզբունքով, պատժելի է բոլոր պետութեանց կողմէ: Մի-

(46) FO. 371/2488:

ջազային Օրէնքի մէջ այս գծով աւելի հին օրինակ մըն է յեղուզակութիւնը: Մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու կազմակերպումին եւ գործադրումին մասնակցած թուրք պաշտօնատարները պատժելու պարտաւորութիւնը յարաբերաբար աւելի ծանր էր Դաշնակից Պետութեանց պարագային, որոնք պատերազմը չհաճած էին եւ, փիլիքապէս, իրենց հակակշռին տակ ունէին Թուրքիան ու ոճրագործները: Աւելի՛ն. Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կողմէ կատարուած վերոյիշեալ յայտարարութիւնը յաւելեալ յանձնառութիւն մըն էր այս Պետութեանց կողմէ որոնք՝ «օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոնց գործակալները... անհատապէս պատասխանատու պիտի նկատէին նման ջարդերու համար»:

Պատերազմէն ետք, նման պատժումի մը ուղղութեամբ առնուած միակ քայլը եղաւ Գոլսոյ Թրքական նոր իշխանութիւններուն կողմէ, Դաշնակիցներու ճընշումով, բեմադրուած կեղծ դատավարութիւնը: Բայց, փաստօրէն, Դաշնակից Պետութիւնները ձախողեցան ոչ միայն այդ պատասխանատուները պատժելու իրենց պարտականութեան մէջ, այլեւ պաշտպանեցին զանոնք նման պատժումի մը դէմ: Այսպէս ըսուած ձերբակալութիւնը անդլիացիներու կողմէ թուրք 102 գլխաւոր պաշտօնեաներուն, որոնք մասնակցած էին հայկական ջարդերուն, եւ անոնց բանտարկութիւնը Մալթայի մէջ՝ արդարութեան բաղուկին դէմ այդ ոճրագործներու ամէնէն ազդու կերպով պաշտպանութիւնը եղաւ:

Ը) ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԻՐԵՐԱՄԵՐԾ ԿԵՑՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑՄԷ ԲԽԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

1917ի պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը մէկտեղ նետեց ինքնորոշման եւ «խաղաղութիւն առանց բռնադրուումներու» պաղափարները: Լենին արդէն իսկ լայնօրէն գրած էր ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին մասին (47): Ինքնորոշման մասին իր ունեցած գաղափարները վերջապէս արտայայտուեցան 26 Հոկտեմբեր (8 Նոյեմբեր) 1917ի Խաղաղութեան ծանօթ Յայտարարութեամբ: Յայտարարութիւնը կ'ըսէ.

> Աշխատաւորներու եւ գիւղացիներու կառավարութիւնը... կոչ կ'ուղղէ պատերազմող բոլոր ժողովուրդներուն եւ անոնց կառավարութիւններուն որ անմիջապէս սկսին բանակցութեանց՝ արդար եւ ժողովրդավար խաղաղութեան մը համար:
>
> Արդար եւ ժողովրդավար խաղաղութեամբ... մեր կառավարութիւնը ըսել կ'ուզէ անմիջական խաղաղութիւն՝ առանց բռնագրաւումներու (այսինքն՝ առանց օտար հողեր բռնագրաւելու, առանց օտար ազգերու պարտադիր ներգրաւումին)...
>
> Ընդհանրապէս դեմոկրատներու եւ յատկապէս աշխատաւորներու ունեցած արդարութեան ըմբռնումին հետ բայլ պահելով՝ կառավարութիւնը օտար հողերու կցում կամ բռնագրաւում կը սեպէ որեւէ փոքր կամ տկար ազգի ներգրաւումը զօրաւոր պետութեան մը մէջ՝ երբ ատիկա կը կատարուի խնդրոյ առարկայ ազգին առանց ճշգրիտ, յստակ եւ կամաւոր

(47) Ընտիր երկեր, հատոր Ա. (1960), էջ 681-684:

կերպով արտայայտուած հաւանութեան կամ փափաքին, անկախ՝ տուեալ ազգին պարտադրօրէն կցուած թէ բռնագրաւուած երկրի կամ ժողովուրդի զարգացման թէ յետամնացութեան աստիճանէն, եւ անկախ՝ անոր Եւրոպայի թէ հեռաւոր, անդրծովեան շրջաններու մէջ գտնուելէն։

Երբ որեւէ ազգ պարտադրօրէն կը պահուի տուեալ պետութեան մը սահմաններուն մէջ, եւ երբ՝ հակառակ արտայայտուած փափաքին — անկախ թէ ատիկա արտայայտուած է մամուլով, հրապարակային ժողովներով, կուսակցութիւններու որոշումով կամ ազգային ճնշումներու դէմ ցուցաբերուած բողոքներով թէ ըմբոստացումներով — այդ ազգին շնորհուած չէ պետական իր վարչակարգը ի՛ր նախընտրած ձեւով ու ազատ քուէարկութեամբ որոշելու իրաւունքը, բռնագրաւիչ կողմին կամ զօրաւոր ազգին բոլոր զօրքերուն ամբողջական պարպումէն ետք, առանց դոյզն ճնշումի ենթարկուելու՝ նման հողային կցում մը բռնագրաւում է, պարտադրաբար եւ բռնութեամբ (48)։

Նոյն միջոցին, Սովետներու Բ. Համագումարը յայտարարած էր Ռուսաստանի տարածքին ապրող բոլոր ազգերուն ինքնորոշման իրաւունքը։

3 *Նոյեմբեր* 1917*ին, Ժողովրդական Կոմիսարներու Սովետը, «Ռուսաստանի ժողովուրդներուն իրաւունքներու իր Յայտարարութեան» մէջ, որդեգրեց հետեւեալ սկզբունքները.*

1) *Ռուսաստանի ժողովուրդներուն գերիշխան հաւասարութիւնը։*

(48) Յիշեալ աղբիւրը, հատոր Բ. (1960), էջ 503-504։

2) *Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներուն ինքնորոշման իրաւունքը, ներառեալ անկախ պետութիւն մը կազմելու որոշման իրաւունքը։*

3) *Ազգային թէ կրօնական բոլոր գործունէութեան վրայէն սահմանափակումներու վերացումը։*

4) *Ռուսական հողամասէն ներս ազգային բոլոր փոքրամասնութիւններուն եւ ցեղային բոլոր խմբաւորումներուն ազատ զարգացումը։*

16 *Սեպտեմբեր* 1917*ին* «Յեղափոխութեան հարցերու» *մասին գրած իր մէկ յօդուածին մէջ, Լենին կ'ըսէր.*

> Ուքրանացիներուն եւ Ֆիններուն պահանջները անմիջապէս իսկ պէտք է բաւարարուին եւ ամբողջական ազատութիւն, մինչեւ իսկ անջատուելու ազատութիւն պէտք է երաշխաւորուի անոնց, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի բոլոր ցեղերուն։ Նոյն սկզբունքը պէտք է կիրարկուի *ամբողջ Հայաստանի* հանդէպ։

29 *Դեկտեմբեր* 1917*ի* (11 *Յունուար* 1918) «Թրքահայաստանի մասին» *Հաղորդագրութիւնը կ'արտայայտէր վերոյիշեալ սկզբունքները։ Անիկա ինքնորոշումը կը հիմնէր հետեւեալ պայմաններուն վրայ.*

1) Զօրքերու պարպումը «Թրքահայաստան»էն եւ հայկական ժողովրդական միլիցիայի անյապաղ կազմակերպումը՝ «Թրքահայաստանի բնակիչներու անձնական ու գոյքային անվտանգութիւնը ապահովելու նպատակով։

2) Տարբեր երկիրներու մէջ ցրուած գաղթական-հայերու, ինչպէս նաեւ վտարանդի հայերու անարգել վերադարձը «Թրքահայաստան»ի սահմանները։

3) Պատերազմի ժամանակ թրքական իշխանութիւններու կողմէն բռնի կերպով Թուրքիոյ խորերը արտաքսուած հայերու անարգել վերադարձը «Թրքահայաստան»ի սահմանե-

րը, որու վրայ ժողովրդական կոմիսարներու Սովետը պէտք է պնդէ թրքական իշխանութիւններու հետ ունենալիք խաղաղ բանակցութիւններուն ժամանակ:

4) «Թրքահայաստան»ի ժամանակաւոր ժողովրդական կառավարութեան կազմակերպումը՝ ժողովրդավարական հիմունքով ընտրուած հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներու Սովետին ձեւով:

Կովկասի գործերուն Արտակարգ ժամանակաւոր Կոմիսար Ստեփան Շահումեանին կը յանձնարարէ ամէն տեսակ օգնութիւն ցոյց տալ «Թրքահայաստան»ի բնակչութեանը 2րդ եւ 3րդ կէտերու իրականացման գործին մէջ, ինչպէս նաեւ ձեռնամուխ ըլլալ ստեղծելու խառն յանձնաժողով «Թրքահայաստան»ի սահմաններէն զօրքերը հանելու ժամկէտն ու եղանակները սահմանելու համար:

Հաղորդագրութիւնը կը վաւերացուէր Ծունուարի վերջերուն.

Սովետներու Գ. Համագումարը կ'ողջունէ ժողովրդական կոմիսարներու խորհուրդին բաղաքականութիւնը, որ յայտարարած է Ֆինլանտայի բացարձակ անկախութիւնը, պահանջած է զօրքերու պարպումը Պարսկաստանէն եւ Հայաստանի տուած է ինքնորոշման իրաւունք (49):

Անշուշտ, հաղորդագրութիւնը ոչինչ կ'ըսէ Ռուսական Հայաստանի հայերու ինքնորոշման մասին:

«Թրքահայաստանի մասին» *հրապարակուած հաղորդագրութիւնը, Լենինի եւ Սթալինի կողմէ ստորագրուած, յաւազոյն պարագային սկզբունքներու յայտարարութիւն մըն էր, բայց իրրեւ աշխատանքի ուղեցոյց՝ անոր օգտակարութիւնը չէզոքացուած էր առաջին իսկ կէտով, այսինքն՝ Թրքահայաստանէն ռուսական զօրքերու պարպումով: Ակնյայտ էր որ Թրքահայաստանի ռուսական զօրքերու պարպումին հետեւանքով, հայերը ի վիճակի պիտի չըլլային դիմադրելու օսմանեան բանակներուն յարձակումին: Հաղորդագրութիւնը վերլուծելով, պատերազմական Թղթակից Հանրի Պարպի հարց կու տար. «Լենինի եւ ժողովրդական Կոմիսարներու պարզամտութի՞ւնն էր, անգիտակցութի՞ւնը, թէ՛ հեղնանքը» (50): Խորհրդային մաքրագործուած պատմաբան Բորեան, հաղորդագրութեան մասին գրելով, կը հաստատէ.*

Հետեւաբար անհրաժեշտ էր հրաժարիլ Թուրքիոյ, Պարսկաստանի եւ Աֆղանիստանի հանդէպ ցարական Ռուսաստանի հետապնդած հաղաքականութենէն, եւ փաստել խորհրդային հաղաքականութեան տրամաբանական բնոյթը՝ ցուցադրելով որ անիկա գործնապէս չի հետապնդեր կայսերապաշտական շահեր: Պարսկաստանէն եւ Թրքահայաստանէն ռուսական զօրքերուն պարպումը կը ծառայէր իրրեւ ասոր ապացոյցը: Այսպիսով Հայկական Հարցը դարձաւ միջոց եւ ոչ՝ նպատակ (51):

3 Մարտ 1918ին, Խորհրդային Ռուսաստանը կնքեց Պրեսթ-Լիթովսկիի դաշնագիրը Գերմանիոյ, Աւստրօ-Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ օսմանեան կայսրութեան հետ: Անոր 4րդ Յօդուածը կը պարունակէր երկու կա-

(49) Մ. Ն., FRUS (1918) Ռուսաստան I 558:

(50) Le débacle russe: Les extravagances bolchéviques et l'épopée arménienne (1919), էջ 30:

(51) Armenia, mezhdunaradnaia diplomatiia i SSSR, II, 1929, էջ 262:

բեւոր տրամադրութիւններ Հայաստանի վերաբերեալ.

Ռուսաստան իր կարելին պիտի ընէ ապահովելու համար Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն պարպումը եւ անոնց օրինաւոր վերադարձը Թուրքիոյ:

Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի մարզերը (*Սանճաք*) նոյնպէս եւ առանց յապաղումի պիտի մաքրուին ռուսական զօրքերէն: Ռուսաստան պիտի չմիջամտէ այս մարզերու տեղական թէ միջազգային յարաբերութեանց վերակազմակերպումին, այլ՝ այս մարզերու բնակիչներուն պիտի ձգէ որ համաձայնաբար իրենց դրացի պետութեանց եւ յատկապէս Թուրքիոյ, յառաջ տանին այս վերակազմակերպումը (52):

Ռուսեւքրքական անջատ եւ յաւելեալ Համաձայնագրին Ա. Յօդուածին 5րդ պարբերութիւնը կ'ըսէ.

Ռուսական հաւրապետութիւնը կը ստանձնէ Ռուսաստանի թէ թրքական գրաւեալ շրջաններու ռուսահպատակներէ եւ թրքահպատակներէ բաղկացած հայկական գունդերը զինաթափ ընելու եւ կազմալուծելու պատասխանատուութիւնը, եւ ամբողջութեամբ պիտի ցրուէ զանոնք (53):

Վերոյիշեալ տուեալներէն յստակօրէն կը տեսնուի թէ Խորհրդային Ռուսաստանը, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքին ձեւական կերպով իր տուրքը տալէ եւ «Թրքահայաստանի մասին» հաղորդագրութեամբ

(52) Ուիլըր – Պեյնէր, «Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918», 1938, էջ 405-6:

(53) US, FRUS, Ռուսաստան I, էջ 472:

հայերուն ինքնորոշման թոյլտուութիւն խոստանալէ ետք, ստորագրեց Պրեսթ-Լիթովսկիի Դաշնագիրը, ընդունելով քաշուիլ ոչ միայն Թրքահայաստանէն, այլեւ Ռուսահայաստանի որոշ նահանգներէն, այդպէսով հայերը անպաշտպան ձգելով Թրքական մօտալուտ գրաւումին դէմ: Իսկ ինչ որ աւելի ծանր է, Օսմանեան կայսրութեան հետ առանձնաբար կնքած իր Համաձայնագրին Ա. Յօդուածով Խորհրդային Ռուսաստան յանձն կ'առնէր «զինաթափ ընել եւ կազմալուծել հայկական գունդերը», այսպիսով հայերուն համար աւելի դժուարացնելով ինքնապաշտպանութիւնը եւ, հետեւաբար, մերժելով անոնց ինքնորոշման իրաւունքը:

Աւելի՛ն, 16 Մարտ 1921ին Թուրքիոյ հետ Մոսկուայի դաշնագիրը ստորագրելով՝ Թուրքիոյ հիւսիս արեւելեան սահմանները զիջելով այնպէ՛ս որ ամբողջ Թրքահայաստանն ու Ռուսահայաստանէն մեծ չրջաններ կը փոխանցուին Թուրքիոյ, Խորհրդային Ռուսաստան կը ժխտէր հայերուն ինքնորոշման իրաւունքը, ամբողջովին հակասելով «խաղաղութեան հաղորդագրութեան» մէջ յիշատակուած սկզբունքներուն եւ «Թրքահայաստանի մասին» իր ստանձնած յանձնառութեան:

Տակաւի՛ն. Ազգայնական Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ ստեղծուած գործակցութիւնը, 1918էն 1921, որ ամէնէն ազդու գործօնն էր Ազգայնական Թուրքիոյ վերակենդանացումին եւ Հայաստանի դէմ անոր ծաւալապաշտական ծրագիրներուն (54) իրականացման, ինչպէս նաեւ 1920էն 1921 Անդրկովկասեան Հանրապետութեանց բռնի համայնավարացումը

(54) Ռիչըրտ Ցովհաննէսեան, «Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet - Turkish Entente», «International Journal of Middle Eastern Studies», հատոր 4 (1973), էջ 129էն աճդիճ:

(համայնավար Ռուսաստանի կողմէ կազմակերպուած) յաւելեալ դրժումներ էին հանդէպ ազգերու ինքնորոշման ա՛յն սկզբունքներուն զորս այնքան հանդիսաւորութեամբ կը յայտարարուէին Լենինի եւ անոր հետեւորդներուն կողմէ :

Վերջապէս պէտք է յիշուի որ Խորհրդային Հայաստանի եւ անոր դրացի խորհրդային հանրապետութեանց միջեւ գծուած ներկայ սահմանները անիմաստ կը դարձնեն ազգայնութեան ու ինքնորոշման սկզբունքները, որովհետեւ մեծ հողամասեր, տիրականօրէն հայ բնակչութեամբ, դուրս մնացած են Խորհրդային Հայաստանի սահմաններէն :

8

Հայկական ինչքերու բռնատիրացումը

Մայիս 1915ին, երբ հայկական կոտորածները ամբողջական էին, հրատարակուեցաւ օրէնք մը որ կը վերաբերէր «պատերազմի եւ քաղաքական անբնական պայմաններու հետեւանքով տարագրեալ հայերու ձգած շարժուն թէ անշարժ ինչքերու մասին վարչական ցուցմունքներ»ու : Օրէնքին համաձայն, պիտի կազմուէին յատուկ յանձնախումբեր, որոնք պիտի պատրաստէին ցանկեր եւ տեղեկագիրներ «լքեալ» գոյքերու մասին, որպէսզի այդ գոյքերը տարագրեալներու անունով զետեղուին ապահով պահեստի մէջ : Խաթարումի ենթակայ ապրանքներն ու անասունները պիտի վաճառուէին ու անոնց հասոյթը եւս պիտի պահ դրուէր սեփականատէրերուն անունով : Կը յստակացուէր նաեւ՝ թէ Թուրք գաղթականները (որոնք Թուրքիա հասած էին արեւելեան Ռումիլիէն՝ Պալքանեան պատերազմի հետեւանքով) պիտի բնակեցուէին հայկական տուներուն եւ հողերուն վրայ : Գաղթականներուն տրուած տուներն ու հողերը տոմարներու մէջ պիտի ար-

ձանապրուէին: Ագարակները, ձիթենիի պարտէզները եւ այգինները նոյնպէս պիտի բաչխուէին Թուրք գաղթականներուն: Թուրք գաղթականներուն կողմէ մերժուած չէնքերը, տուները, ագարակները, ձիթենիի պարտէզները եւ այգինները պիտի վաճառուէին հրապարակային աճուրդով եւ անոնց հասոյթը պահ պիտի դրուէր սեփականատէրերուն անունով (1):

Գործնականին մէջ, չարժուն գոյքերուն մեծ մասը յափշտակուած էր խուժանին կողմէ, իսկ անշարժ ինչքերը — տուներ, ագարակներ, հողեր, խանութներ — յանձնախումբի անդամներուն կողմէ վաճառուած էին բուն գինին մէկ հարիւրերորդով, իրենց բարեկամներուն կամ Թուրքերու, իսկ հասոյթը կա՛մ գըրպանուած եւ կամ ալ պետական գանձարկղին փոխանցուած էր:

13 Սեպտեմբերին հրապարակուած այլ օրէնք մը կը մանրամասնէր ա՛յն տրամադրութիւնը, թէ հայկական «լքեալ» ստացուածքներուն հանդէպ ինչպէս կարելի էր պահանջ արձանագրել եւ գործադրել (2):

Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ առաջին «խաղաղութեան Դաշնագիրը», կնքուած 4 Յունիս 1918ին Պաթումի մէջ, իր 10րդ Յօդուածով կը յայտնէր.

Պայմանագրեալ կողմերէն որեւէ մէկուն հողամասին վրայ գտնուող բնակիչները եւ հաւաքականութիւնները, եթէ սեփականատէր են կամ իրաւունքներ ունին պայմանագրեալ միւս կողմին հողամասերուն մէջ գտնուող ինչքերու գործածութեան առընչութեամբ, կրնան գործածել, շահարկել, վարձու տալ կամ ծախել զանոնք՝ անմիջապէս թէ միջնորդներու միջոցաւ:

(1) Հայկազն Ղազարեան, «Ցեղասպան Թուրքը», 1968, էջ 227-235:

(2) «The Orient», 13 Հոկտեմբեր 1915, էջ 1:

բային շահի պարագաներէն եւ հատուցումի հիման վրայ:

Ո՛չ մէկ արգելք պիտի դրուի յիշեալ հաւաքականութեանց բնակիչներուն կամ ներկայացուցիչներուն, երբ անոնք սահմանը կ'անցնին իրենց բնական երկրի կողմէ տրուած ճամբորդական համապատասխան վաւերաթուղթերով, որոնք վաւերացուած են նաեւ միւս երկրի իշխանութեանց կողմէ:

Սահմանը անցնելու դիւրութիւններ եւ յատուկ արտօնութիւն պիտի շնորհուի անոնց, որ առեւտուրով կը զբաղին սահմանային շրջաններու մէջ:

Դարձեալ, ինչպէս բոլոր պարագաներուն, հակայ բաց մը կար օրինական տրամադրութիւններուն եւ անոնց դործադրութեան միջեւ: Հետեւաբար վերոյիշեալ տրամադրութիւններէն որեւէ մէկը չյարդուեցաւ Թուրքերու կողմէ, եւ ո՛չ միայն հայերուն արտօնութիւն չէր տրուեր սահմանը անցնելու, այլեւ անոնք կորսնցուցած էին սահմանին միւս կողմը գտնուող իրենց ինչքերը: Այդ ստացուածքները կա՛մ յափշտակուած եւ կամ ալ բռնագրաւուած էին:

Պատերազմէն ետք, 10 Օգոստոս 1920ի Սեւրի Դաշնագիրը, հայերուն հանդէպ արդարութիւն կատարելու իր փորձին մէջ, որոշում կայացուց «լքեալ» գոյքերու վերաբերեալ 1915ի օրէնքը ջնջելու, իրենց տուներէն պարտադրաբար դուրս քչուած հայերը վերաբնակեցնելու եւ անոնց տնտեսական կեանքը վերակազմակերպելու, ինչպէս նաեւ չարժուն թէ անշարժ բոլոր ինչքերը իրենց սեփականատէրերուն վերադարձնելու գծով: Աւելի՛ն. Ազգերու Դաշնակցութեան Մորհուրդին կողմէ պիտի նշանակուէին Իրաւարար Յանձնաժողովներ, ներկայացուած պահանջները քննելու համար:

Դաշնագրին 144րդ Յօդուածը կ'ըսէր.

Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընդունի անարդա-

րութիւնը լճեալ գոյքերու վերաբերեալ 1915ի օրէնքին, ինչպէս նաեւ այդ օրէնքի յաւելումներուն, եւ զանոնք կը յայտարարէ չեղեալ եւ անվաւեր, թէ՛ անցեալին եւ թէ ապագային համար:

Օսմանեան կառավարութիւնը հանդիսաւորապէս կը պատրաստուի իր հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ նպաստել, որպէսզի իրենց օճախները վերադառնան եւ իրենց գործերը վերսկսին օսմանեան ոչ-թուրք ա՛յն հաղաքացիները, որոնք 1 Յունուար 1914էն ետք գաղթած են իրենց տուներէն՝ ջարդերու հանդէպ իրենց վախին պատճառով թէ այլ ձեւի բռնադատումի ներքեւ: Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընդունի թէ օսմանեան յիշեալ հաղաքացիներուն կամ անոնց համայնքներուն պատկանող անշարժ թէ շարժուն ա՛յն գոյքերը զորս կարելի է փնտռելով գտնել, որու ձեռքին մէջ ալ գտնուին, որքան հնարաւոր է պէտք է շուտ վերադարձուին (իրենց տէրերուն): Վերադարձուող գոյքերը պէտք է ազատ կացուցուին տուրքերէ եւ տուգանքներէ, եւ պէտք է վերադարձուին առանց որեւէ հատուցումի իրենց այժմեան սեփականատէրերուն եւ գործածողներուն, բայց այն պայմանաւ որ այս վերջինները իրաւունք ունենան դատ բանալու անոնց դէմ որոնցմէ ստացեր էին իրենց սեփականատիրութիւնը:

Օսմանեան կառավարութիւնը կը համաձայնի որ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդը իրաւարար յանձնաժողովներ նշանակէ անհրաժեշտ նկատուած բոլոր վայրերուն մէջ: Այս յանձնաժողովներէն իւրաքանչիւրին մաս պէտք է կազմեն օսմանեան կառավարութենէն մէկ ներկայացուցիչ, ներկայացուցիչ մը այն համայնքէն՝ որ ինքզինք վնասուած կամ իր անդամները վնասուած կը համարէ, եւ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդի նախագահը: Իրաւարար յանձնաժողովները կը վարեն այն բոլոր հարցերը, որոնք նշուած են ներկայ Յօդուածին մէջ, եւ կը լուծեն զանոնք արագընթաց վարոյթի (summary procedure) կարգով:

Իրաւարար յանձնաժողովները ուժը պիտի ունենան հրահանգելու՝

1) Անհրաժեշտ վերակառուցումներու եւ վերականգնումներու համար՝ օսմանեան կառավարութեան կողմէ բանուորական ուժի մատակարարման: Բանուորական այդ ուժը կը կազմուի այլազգի բնակիչներէն այն վայրերուն, ուր իրաւարար յանձնաժողովը անհրաժեշտ կը նկատէ յիշեալ աշխատանքներու ձեռնարկումը:

2) Մեկուսացումը այն բոլոր անձերուն, որոնք յետ ննջութեան կը նանչցուին իբրեւ ջարդերու կամ տեղահանութիւններու գործօն մասնակիցներ, կամ զանոնք յարուցանողներ· յանձնաժողովը ի՛նք կը հրահանգէ այդ անձերու ստացուածքներուն նկատմամբ անհրաժեշտ միջոցառումները:

3) Համայնքի մը 1 Յունուար 1914էն ետք մահացած կամ կորսուած անդամներուն ինչքերը, երբ ժառանգորդներ չունին, կրնան վերադարձուիլ համայնքին՝ փոխանակ պետական սեփականութիւն դառնալու:

4) 1 Յունուար 1914էն ետք անշարժ սեփականութեան վաճառման կամ անոր նկատմամբ սեփականատիրական իրաւունքներու հատուցման ախքերուն ջնջումը· այդ անշարժ գոյքերու (այժմեան) տէրերուն վարձահատոյց ըլլալու պարտականութիւնը կ'իյնայ օսմանեան կառավարութեան վրայ, բայց ասիկա պէտք չէ պատրուակ ծառայէ իրաւունքներու վերականգնումը ուշացնելու համար: Այսուհանդերձ՝ իրաւարար յանձնաժողովը իրաւունք կ'ունենայ շահագրգռուած կողմերու միջեւ արդարացի համաձայնութիւններ հաստատելու, երէ խնդրոյ առարկայ սեփականութեան այժմեան տէրը վճարած է որեւէ գումար:

Օսմանեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուի, իր հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ, դիւրացնել յանձնաժողովի աշխատանքը եւ ապահովել անոր որոշումներուն իրագործումը, որոշումներ՝ որոնք վերջնա-

կաց պիտի ըլլան: Այդ որոշումներուն չի կրնար հակադրուիլ օսմանեան դատական կամ վարչական իշխանութիւններու ոչ մէկ որոշում:

Ինչ կը վերաբերի օսմանեան նախկին քաղաքացիներուն, որոնք մնացին Օսմանեան կայսրութենէն անջատուած երկիրներու մէջ եւ որոնք փաստօրէն ստացան Դաշնակից երկրի մը կամ նոր պետութեան մը հպատակութիւնը, Թուրքիոյ մէջ մնացած անոնց ստացուածքը, իրաւունքները եւ շահերը իրենց պիտի վերադարձուին անփոփոխ կերպով: Դաշնագրին 288րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

Դաշնակից երկրի մը կամ նոր պետութեան մը հպատակութեան ipso facto տիրացած նախկին թրքահպատակներուն Թուրքիոյ մէջ մնացած ստացուածքը, իրաւունքները եւ շահերը, ներկայ դաշնագրին թէ Թուրքիայէն անջատուած հողամասերուն վերաբերեալ որեւէ դաշնագրի համաձայն, պէտք է վերադարձուին անոնց իրենց ներկայ վիճակին մէջ:

Դժբախտաբար Սեւրի Դաշնագիրը չգործադրուեցաւ եւ վերոյիշեալ տրամադրութիւնները դարձան մեռեալ տառ:

Սեւրէն ետք, ուրիշ դաշնագրեր եւս խոստացան զաղթականները տուն վերադարձնել եւ անոնց ինչքերը վերահաստատել: Այսպէս, Ալեքսանդրապոլի աշնադրին 11րդ յօդուածը կը խոստանար բոլոր զաղթականներուն վերադարձը՝ մէկ տարուան ժամանակամիջոցին, եւ անոնց հանդէպ քաղաքակիրթ ազգերու համապատասխան վարմունքի մը ցուցաբերումը: Նոյնպէս, Մոսկուայի Դաշնագրին 12րդ Յօդուածը կը խոստանար թէ մինչեւ 1918 ռուսական հողամաս նկատուած եւ սոյն դաշնագրով Թուրքիոյ փոխանցուած չրջաններու բնակիչները կրնան ազատօրէն լքել Թուրքիան եւ իրենց հետ տանիլ իրենց դոյքերն ու դրամները: Կարսի Դաշնագրին 13րդ յօդուածը եւս կը պարունակէր նմանօրինակ տրամադրութիւն: Նմանապէս.

20 Հոկտեմբեր 1921ի Անգարայի համաձայնագիրը, Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ, կը պարունակէր փոքրամասնութեանց ինչքերուն պաշտպանութիւնը երաշխաւորող յօդուածներ (3):

Այս բոլոր տրամադրութիւնները մնացին Թուղթի վրայ եւ գործնապէս չյարգուեցան:

Հազիւ քանի մը ամիս անցած էր 20 Հոկտեմբեր 1921ի Ֆրանքօ–Թրքական համաձայնութեան հետեւող միացեալ հաղորդագրութենէն, որ կ'երաշխաւորէր Կիլիկիոյ մէջ դտնուող հայկական ինչքերու պաշտպանութիւնը, երբ 20 Ապրիլ 1922ին կը հրապարակուէր «Քյնամիէն (Ֆրանսացիներէն) ազատագրուած» չըրջաններու եւ երկիրը ձգած անհատներու պատկանող բոլոր «լքեալ» դոյքերու բռնագրաւման օրէնքը: Այս անհատները անշուշտ որ հայեր էին եւ որոնք, Ֆրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, հեռացած էին երկրէն, որովհետեւ ամէն պատճառ ունէին Թուրքերու ժամանումէն ետք իրենց Ֆիզիքական ապահովութեամբ մտահոգուելու, մասնաւորաբար Մարաշի ջարդերուն թարմ յիշողութեամբ:

15 Ապրիլ 1923ին, Լօզանի Դաշնագրին ստորագրութենէն քիչ առաջ, «Լքեալ գոյքերու օրէնք» անունով օրէնք մը բռնագրաւման ենթարկեց ինչքերը բոլոր բացակայ հայերուն, անկախ անոնց մեկնումի Թուականէն, դրդապատճառէն եւ պայմաններէն: Օրէնքը կը մերժէր ընդունիլ նաեւ բացականերուն կողմէ տրուած փոխանցագիրներու վաւերականութիւնը (3):

24 Յուլիս 1923ի Լօզանի Դաշնագիրը անգամ մը եւս փորձեց դարմանել կացութիւնը, իր տրամադրու-

(3) Ծիտէ, Լափարտել, Լը Ֆիւր «Confiscation des Biens des Réfugiés Arméniens par le Gouvernement Turc», էջ՝ 87-90:

թեանց չարքին զետեղելով փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան յատկացուած յօդուածները, բայց իր նախորդներէն չատ աւելի սահմանափակ մօտեցումով, յատկապէս Սեւրի Դաշնագրին հետ բաղդատաբար:

Լօզանի Դաշնագրին փոքրամասնութեանց վերաբերեալ յօդուածները, Դաշնակից Գլխաւոր Պետութեանց կողմէ ուրիշ երկիրներու, ինչպէս՝ Լեհաստանի, Չեխոսլովաքիոյ, Աւստրիոյ, Հունգարիոյ եւ այլոց հետ կնքուած միւս դաշնագրերու համապատասխան յօդուածներուն հետ բաղդատաբար, կը տարբերին ա՛յն կէտին մէջ որ Լօզանի Դաշնագիրը ոչինչ կը վճռէ Թրքահպատակութեան ձեռք բերման կամ անկէ զրկումին կապակցութեամբ: Աւելի՛ն, Դաշնագիրը Ազգերու Դաշնակցութեան պաշտպանութիւնը կը չնորհէ միայն այն ոչ-մահմետական փոքրամասնութիւններուն, որոնք հպատակներն են Թուրքիոյ: Այս հիման վրայ հարց կը ծագի թէ արդեօք Թուրքիա կրնա՞յ օգտուիլ Դաշնագրին մէջ նման պայմանաւորումի մը բացակայութենէն, երկրի փոքրամասնութեանց մէկ կարեւոր մասը զրկելով իրենց հպատակութենէն, որպէսզի անոնց մերժուի Ազգերու Դաշնակցութեան պաշտպանութիւնը: Այս հարցումին տրամաբանական պատասխանը ժխտական պէտք է ըլլայ· այլապէս՝ Դաշնագրին մէջ տեղ դտած եւ փոքրամասնութեանց վերաբերեալ յօդուածներուն բուն նպատակը ձախողութեան կրնայ մատնուիլ Թուրքիոյ կողմէ: Փոքրամասնական խմբակցութեանց անդամներուն Թուրքիա վերադարձի արգելքով, այդ փոքրամասնութիւնները ոչ միայն դաշնագրի համապատասխան յօդուածներուն նախատեսած Ազգերու Դաշնակցութեան պաշտպանութենէն կը զրկուին, այլեւ կը կորսնցնեն 17 Յուլիս 1923ին Լօզանի մէջ իսմէթ փաշայի կատարած «ներումի յայտարարութեան» երաշխիքը:

Փաստօրէն հայերուն չարտօնուեցաւ որ վերադառնան իրենց տունները: Այսպէս, Լօզանի Դաշնագրին

ստորագրութենէն դեռ երկու ամիս չէր անցած, անոր վաւերացումէն անմիջապէս ետք, Սեպտեմբեր 1923ին կը հրապարակուէր օրէնք մը, որուն երկրորդ կէտը կը յայտնէր թէ կիլիկիայէն եւ արեւելեան նահանգներէն զաղթած հայերը արտօնութիւն պիտի չունենան վերադառնալու (4):

22 Մայիս 1927ին, Թրքական կառավարութիւնը հրապարակեց նաեւ ուրիշ օրէնք մը, հետեւեալ տրամադրութեամբ.

Յանձնակատարներու խորհուրդը իշխանութիւն ունի թրքահպատակութենէ զրկելու անոնք որ, Անկախութեան Պատերազմի ընթացքին, մասնակցութիւն չեն բերած ազգային պայքարին եւ, արտասահման մնալով, չեն վերադարձած 24 Յուլիս 1923էն մինչեւ այս օրէնքի հրապարակման թուականը: Բացառութիւն պիտի կազմեն անոնք որ, դաշնագրերու գործադրութենէն ետք, ուզած են թրքահպատակութիւն ստանալ (5):

Հայ զաղթականներու կեդրոնական մարմնին զբաղոհութիւններուն կապակցաբար Ազգերու Դաշնակցութեան տրուած Թուրքիոյ պատասխանը առնուազն չնական էր: Ի միջի այլոց ան կը հաստատէր թէ՝

... Թրքական կառավարութեան աչքին հայ զաղթականներու ճակատագիրն ու «լքեալ գոյքերու» հարցը չեն իյնար իր պայմանադրուած պարտականութեանց սահմաններուն մէջ, որովհետեւ հայ փախստականները չեն կրնար հաւասարապէս ձուլուիլ այն փոքրամասնութեանց մէջ, որոնք այժմ կ'ապրին իր հողերուն վրայ եւ, հետեւաբար, անոնք չեն կրնար օգտուիլ

4) Ի· Ձ· Միրզ, «Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation 1918-1923», էջ 63:

5) Ժիտէլ, Լափարտէլ, յիշեալ աղբիւրը, էջ 20:

դաշնագրին փոխրամասնութեանց վերաբերեալ յօդուածներէն (6):

Անշուշտ՝ հայ «փախստականներ»ու չարքին կը դասուէին նաեւ անոնք որ պարտադրաբար տարագրուած էին, եւ անոնք որ 1914ի պատերազմէն առաջ կամ 1918ի զինադադարէն ետք Թրքական կամ Դաշնակից իշխանութեանց անցագրերով երկրէն դուրս կը ղրկուէին դործով:

Օդոստոս 1926ին, Թրքական կառավարութիւնը հրապարակեց իր այն որոշումը, որուն համաձայն Լօզանի Դաշնագրին գործադրութեան Թուականէն՝ 6 Օդոստոս 1924էն առաջ բռնադրաւուած գոյքերը եւս պիտի չվարձնէ, ընդգծելով որ պիտի վերադարձնէ միայն այն ինչքերը որոնք բռնադրաւուած են այդ Թուականէն ետք, եթէ կառավարութիւնը տեղեակ չէ եղած անոնց գոյութենէն մինչեւ այդ Թուականը: Այս վերջին պայմանը Թրքական յայտարարութիւնը փաստօրէն կը դրկէր գործնական արժէքէ, որովհետեւ Թրքական կառավարութիւնը միշտ կրնայ ըսել թէ ինք լքեալ գոյքին մասին տեղեկութիւն ունէր նախքան այդ Թուականը (7):

Ամէն պարադայի տակ, 6 Օդոստոս 1924էն առաջ եւ անկէ ետք կատարուած բռնագրաւուածներուն մինչեւ ընդգծուած տարբերութիւնը անընդունելի է միջազգային օրէնքի մէջ, որովհետեւ պետութիւն մը չի կրնար, բարի կամեցողութեան եւ տրամաբանութեան հիման վրայ, իրեն վերապահել սեփական ստացուածքի պաշտպանութեան համար դաշնագրի մը առաջադրած երաշխիքները կործանելու իրաւունքը, դաշնագրին դործադրութեան Թուականէն առաջ իր ձեռք առած միջոցներուն պատճառաբանութեամբ:

6) Ցիշեալ աղբիւրը, էջ 21:

7) Ցիշեալ աղբիւրը, էջ 25–26:

Լօզանի դաշնագրին 38րդ Յօդուածին համաձայն, «Թրքական կառավարութիւնը կը պայմանաւորուի կեանքի ամբողջական պաշտպանութիւն եւ լրիւ ազատութիւն տալ Թուրքիոյ բնակիչներուն, առանց ծագումի, ազգութեան, լեզուի, ցեղի կամ կրօնի խտրութեան»: Թէեւ այս յօդուածը չի յիշատակեր սեփական ստացուածքը, այսուհանդերձ՝ փոքրամասնութեանց իրաւունքներուն մասին դրող հեղինակները կը պահեն ա՛յն համոզումը որ, փոքրամասնութիւններու դրութեան բնական մեկնաբանութեան հետ քայլ պահելով, կեանքի իրաւունքը կը պարունակէ նաեւ ինչքի իրաւունք: Աւելի՛ն. Լօզանի դաշնագրին 39րդ Յօդուածը կը յայտնէ Թէ «ոչ–մահմետական փոքրամասնութիւններու պատկանող Թրքահպատակները պիտի վայելեն մահմետականներու քաղաքացիական Թէ քաղաքական նոյն իրաւունքները»: Քաղաքացիական իրաւունքներու չարքին անկասկած որ առնուած է նաեւ սեփական ստացուածքի իրաւունքը: Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանը կիրարկած է այս մեկնաբանութիւնը Լեհաստանի գերման փոքրամասնութեանց գծով, Լեհաստանի գերման բնակչութեան (8) Ներհրդատուական կարծիքին մէջ, 10 Սեպտեմբեր 1923ին, հաստատելով Թէ «քաղաքացիական իրաւունքներ» բացատրութիւնը դաշնագրի մը մէջ անտարակուսելիօրէն կը վերաբերի նաեւ սեփական ստացուածքին, չարժուն Թէ անշարժ ըլլայ առիկա»:

Աւելի՛ն. միջազգային սովորութենական օրէնքը կը պարունակէ սեփական ստացուածքի հանդէպ յարգանքի սկզբունքը: Այսպէս, Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանը, վերին Սիլեզիոյ մէջ գերմանական որոշ չահերու վերաբերեալ 25 Մայիս 1926ի իր վճիռին մէջ, Վերին Սիլեզիոն գերման շահերու

8) P. C. I. J. B/6:

հարցին(9) կապակցութեամբ, կը հաստատէ սեփական ստացուածքի հանդէպ յարգանքի սկզբունքը: Նման հաստատողական մըն է Իրաւարարութեան Մնայուն Ատեանի 24 Սեպտեմբեր 1920ի իրաւարարական վճիռը կրօնական Ինչհերու Սեփականազրկման հարցին մէջ (10): Դարձեալ, իրաւարարը, Ռոպըրթ Ֆէյրի, Գերմանիոյ եւ Ռումանիոյ միջեւ իրաւարարութիւն կատարելով, 27 Սեպտեմբեր 1928ի իր վճիռին մէջ յայտարարեց թէ սեփական ստացուածքի հանդէպ յարգանքը եւ օտարներու ստացական իրաւունքները անկասկած որ մաս կը կազմեն Միջազգային Օրէնքի կողմէ ճանչցուած ընդհանուր սկզբունքներու օրէնքին (11): Եթէ օտարներու ստացուածքը պէտք է յարգուի Միջազգային Օրէնքի կողմէ ճանչցուած ընդհանուր սկզբունքներու օրէնքով, ապա ուրեմն, առաւել եւս փոքրամասնութեանց ստացուածքները պէտք է յարգուին Միջազգային Օրէնքով, որովհետեւ այս փոքրամասնութիւնները դեռեղուած են դաշնագրով երաշխաւորեալ պաշտպանութեան մը տակ, որ աւելի յստակ եւ որոշ է:

Ճիշդ է որ Միջազգային Օրէնքի, ինչպէս եւ Տեղական Օրէնքի մէջ, պետութիւն մը կրնայ սեփականազրկել անհատական ստացուածքները, պայման է սակայն որ նման սեփական ստացուածքներ առնուին հանրային չահի նպատակով, առանց զատորոշումի, եւ հատուցման հիման վրայ: 1929ի Ուոլթըր Ֆ. Սմիթի (12) եւ 1922ի Նորվեկեան Պահանջներու (13) պարագանեռն առնուած միջազգային ատեաններու որոշումները յստակ օրինակներ են, որ պետութեան մը սեփականազրկելու իրաւունքը ոչ միայն հիմնուած է հանրային չահի վրայ, այլեւ պայմանաւորուած է անով: Սեփականազրկումի իրաւունքը նկարագրուած էր վերջին պարագային, երբեւ «գերիշխան պետութեան մը սեփականազրկելու իրաւունքը՝ իր իշխանութեան ենթակայ որեւէ ստացուածք ձեռք ձգելու, հանրօգուտ եւ ընդհանուրի բարօրութեան նպատակով»:

Աւելին. կասկած չկայ որ հայերու դէմ կիրարկուած սեփականազրկման միջոցառումները օսմանեան կայսրութեան եւ, հետագային, Թուրքիոյ մէջ խորհրդանիշ էին, այն իմաստով որ բացառապէս հայերուն դէմ կատարուած էին:

Վերջապէս, նոյնիսկ եթէ սեփականազրկումի գերիշխան իրաւունքը ընդունուած է որոշ պարագաներու մէջ, նման իրաւունքի մը գործածութիւնը միշտ ենթակայ է հատուցումի պարտադրանքին: Սեփականազրկումներու պարագային արդար հատուցում վճարելու պարտաւորութիւնը չարունակական արտայայտութիւն ստացած է Իրաւական Սկզբունքներու եւ Օրէնքներու մէջ: Անիկա հիմնուած է անարդար հարըստացման եւ ձեռք բերուած իրաւունքներու հանդէպ յարգանքի զոյգ սկզբունքներուն վրայ: Անարդար հարըստացման ըմբռնումը հիմնական նշանակութիւն ունի Հռոմէական Օրէնքի, Ֆրանսական Օրէնքի եւ մինչեւ այսօր ի զօրու Անգլօ-ամերիկեան Օրէնքին մէջ: Անիկա մաս կը կազմէ Միջազգային Օրէնքին (14): Գործնապէս անիկա համազօր է ճանչցուած իրաւունքներու հանդէպ յարգանքի սկզբունքին, որուն Համաշխարհային Դատարանը չարունակաբար կուտայ իր հեղինակութիւնը: Տակաւին, միջազգային որոշումներու ամբողջութիւնը զօրավիգ կը կանգնի

9) P. C. I. J. A/7:

10) P. C. A. 16:

11) R. D. I., Ապրիլ – Մայիս – Յունիս 1929, էջ 558:

12) A. J. I. L., հատոր 24, 130:

13) Տես, «Hague Court Reports», հատոր բ., էջ 66:

14) Լեմա Կոլտֆիլտի իրաւարարութիւնը, 36 «Cornell Law Quarterly» 51:

ճանչցուած իրաւունքներու հանդէպ յարգանքի կանոնին եւ, այդ հիման վրայ ու հետեւաբար, ստացուածքի մը իրացման պարագային հատուցում վճարելու պարտականութեան: Այսպէս, Միացեալ Նահանգներու եւ վենեզուելլայի միջեւ Ափքընի հարցին պարագային, ատեանը վճռեց.

Անհրաժեշտութեան ստիպողականութեան ներքեւ սեփական ստացուածքներ հանրային գործածութեան համար սեփականացնելու պետութեան իրաւունքը անվիճելի է, բայց միշտ տիրոջ հանդէպ արդար հատուցում կատարելու համապատասխան պարտաւորութեամբ (15):

Նոյնպէս, անգլօ-ամերիկեան պահանջներու իրաւարարութեան (1910) — Eastern Extension Australia and China Telegraph Co. հարցի *պարագային*, *Ատեանը նկատեց թէ սեփականազրկումի, համայնացումի կամ բռնագրաւումի իրաւունքը «խորքին մէջ կարելի է միայն հատուցման նկատառումով, եւ իրրեւ իրաւունք չի կրնար գոյութիւն ունենալ առանց հատուցումի պարտաւորութեան»* (16): *Նոյնպէս, հատուցումի պարտաւորութիւնը վճռականապէս հիմնուած էր սեփական ստացուածքի հանդէպ յարգանքի վրայ, Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին կողմէ*, ընդվեկեան պահանջներու հարցի *պարագային, երբ Ատեանը կը հաստատէր թէ.*

Անկախ այն հարցէն թէ Միացեալ Նահանգներու առած ֆայլը իրաւացի էր կամ ոչ, պահանջատէրերուն հանդէպ արդար հատուցումը պայման է Միացեալ Նահանգներու Տեղական Օրէնքով, ինչպէս նաեւ Միջազգային Օրէնքով, հիմնուած՝ սեփական ստացուածքի հանդէպ յարգանքի վրայ (17):

15) Ven. Arbitr. 1903, էջ 194:

16) Նիլսէնի Տեղեկագիրը, էջ 76:

17) Սոթք, յիշեալ աղբիւրը, էջ 69:

ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ԵՒ ՄԻԱՑԱԳԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄՆԱՅՈՒՆ ԱՏԵԱՆԻ ԴԵՐԸ ՓՈՓՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԼՕԶԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ

Լօզանի Դաշնագրին 44րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

Թուրքիա կը համաձայնի թէ, այն չափով որ այս բաժնի նախորդ Յօդուածները կ'ադրադառնան Թուրքիոյ ոչ-մահմետական հպատակներուն վրայ, ներկայ տրամադրութիւնները միջազգային շահագրգռութիւն ստեղծող պարտաւորութիւններ պէտք է ըլլան եւ պէտք է գետեղուին Ազգերու Դաշնակցութեան երաշխաւորութեան ներքեւ: Անոնք պէտք չէ փոխուին առանց Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին մեծամասնութեան համաձայնութեան: Բրիտանական Կայսրութիւնը, Ֆրանսան, Իտալիան եւ Ճափոնը ստորեւ կը համաձայնին թէ պիտի չզլանան այս Յօդուածները փոխելու շուրջ իրենց համաձայնութիւնը, երբ անիկա կ'արտայայտէ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին մեծամասնութեան կարծիքը:

Թուրքիա կը համաձայնի թէ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդի ոեւէ անդամը իրաւունք պիտի ունենայ Խորհուրդի ուշադրութեան յանձնելու այս պարտաւորութիւններուն գծով որեւէ օրինազանցում կամ օրինազանցումի վտանգ, եւ թէ այդ հիման վրայ Խորհուրդը կրնայ առնել ա՛յնպիսի քայլեր եւ կրնայ տալ ա՛յնպիսի ցուցմունքներ, զորս անհրաժեշտ եւ ազդու կը նկատէ տուեալ պարագաներու տակ:

Թուրքիա կը համաձայնի նաեւ թէ իր եւ Ստորագիր Կողմերէն ուրիշի մը կամ Ազգերու Դաշնակցութեան ամդամ այլ երկրի մը միջեւ Օրէնքի վերաբերեալ թէ այս Յօդուածներէն բխած որեւէ հարցի գծով կարծիքներու տարբերութեան պարագային՝ Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրին 14րդ Յօդուածին

համաձայն պիտի ընկատուի միջազգային քնոյթով վէճ մը: Թրքական կառավարութիւնը այս Դաշնագրով համաձայն է որ նման որեւէ վէճ պէտք է, եթէ միւս կողմը պահանջէ, ներկայացուի Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին: Մնայուն Ատեանի որոշումը վերջնական պիտի ըլլայ եւ պիտի ունենայ դատավճիռի մը ուժն ու ազդեցութիւնը՝ Համաձայնագրին 13րդ Յօդուածին համաձայն:

Վերի յօդուածին բովանդակութենէն յստակ է որ Լօզանի Դաշնագրին փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերող յօդուածները (Յօդուած 37էն 45) կը հանդիսանան միջազգային պարտաւորութիւններ, հետեւաբար եւ այդ պարտաւորութիւնները զետեղուած էին Ազգերու Դաշնակցութեան եռաշխատութեան տակ:

Ասոր կողքին Թուրքիա համաձայնեցաւ որ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին որեւէ անդամը (այսինքն՝ Լօզանի Դաշնագրին ստորագիր կողմ ըլլայ թէ ոչ) իրաւունք պիտի ունենայ Խորհուրդի ուշադրութեան յանձնելու այս պարտաւորութեանց դէմ որեւէ օրինազանցութիւն կամ համապատասխան վտանգ, եթէ՝ այդ հիման վրայ Խորհուրդը կրնայ առնել այնպիսի քայլեր կամ տալ այնպիսի ցուցմունքներ, զորս անհրաժեշտ կը նկատէ տուեալ պայմաններուն մէջ: Այն իրողութիւնը որ Խորհուրդի որեւէ անդամը, ստորագիր ըլլայ կամ ոչ, իրաւունք ունէր փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի Դաշնագրին տրամադրութեանց որեւէ զանցառումը Խորհուրդին ուշադրութեան յանձնելու՝ յաւելեալ ապացոյց մըն է այն մասին, որ յիշեալ պաշտպանութիւնը երաշխաւորուած էր միջազգայնօրէն, եւ թէ՝ ատիկա միջազգային մտահոգութեան առարկայ հարց է:

Նոյնպէս, Դաշնագրին 44րդ Յօդուածը, ինչպէս տեսնուեցաւ արդէն, կը հաստատէ թէ «այս Յօդուածներէն բխած իրողութեանց կամ օրէնքի հարցերուն

գծով որեւէ կարծիքի տարբերութիւն» (այսինքն՝ փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերեալ յօդուածներ) պիտի ներկայացուի Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին: Դարձեալ, հետաքրքրական է նշել թէ այս յօդուածներուն գծով որեւէ տարակարծութիւն, մէկ կողմէ Թրքական կառավարութեան եւ միւս կողմէ ստորագիր Պետութեանց որեւէ մէկուն կամ որեւէ այլ պետութեան (Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդի անդամ) միջեւ՝ պէտք է ներկայացուէր Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին, եթէ ստորագիր պետութիւնը կամ Ազգերու Դաշնակցութեան անդամ պետութիւնը այդպէս պահանջէր: Այս տրամադրութիւնը համապատասխան է այն տրամադրութեանց, որոնք որդեգրուած էին Ա. Աշխարհամարտէն ետք կնքուած եւ փոքրամասնութեանց վերաբերեալ այլ դաշնագիրներու կողմէ:

Թրքական կառավարութիւնը պատճառաբանեց թէ Լօզանի Դաշնագիրը չէր կրնար ունենալ յետադարձ ազդեցութիւն եւ, հետեւաբար, Լօզանի Դաշնագրին գործադրութենէն առաջ կատարուած ինչքերու բռնագրաւումն ու փոքրամասնութեանց վերաբերեալ այլ յօդուածներու խախտումները՝ չէին կրնար ազդուիլ Դաշնագրին տրամադրութիւններէն: Այսուհանդերձ՝ Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանը, Mavrommatis Palestine Concessions (jurisdication) հարցի պարագային (18) հաստատեց թէ Ատեանը դատավճռումի իրաւասութիւն ունէր բրիտանական հոգատարական իշխանութեանց Մաւրոմմաթիսի Արտօնութեանց վաւերականութեան վերաբերեալ հարցին գծով, մինչեւ իսկ այն հարցերուն չուրջ որոնք ծագեցան Հոգատարութեան հաստատումէն առաջ: Նմանապէս, հարց չէր թէ Թրքական միջոցառումները ե՞րբ պատահած էին հայերուն եւ անոնց ինչքերուն դէմ:

18) P. C. I. J. A/7.

Այնքան ատեն որ այս միջոցառումներուն ազդեցութիւնը կը չարունակուէր զգալի դառնալ եւ անոնք կը հանդիսանային փոքրամասնութեան պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի Դաշնագրին տրամադրութիւններուն խախտումը՝ Ատեանը կրնար դատավճիռ արձակել եւ Խորհուրդը կրնար գործածել իր հսկողութիւնը:

Աւելի՛ն. Թրքական հողամասէն վրայ ստացուածք ունենալու համար թրքական կառավարութիւնը նախապայման պահանջի վերածեց բնակութիւնը եւ, միւս կողմէ, արգիլեց հայերուն Թուրքիա մուտքը: Առաւել այն իրողութեան որ նման բնակեցութեան նախապայման է «ex post facto» սեփականատիրութիւնը՝ նաեւ օրէնքի ընդհանուր սկզբունք է թէ համաձայնութեան մը մէկ կողմը չի կրնար միւս կողմին դէմ յարուցանել պարտաւորութիւններ ամբողջացուցած չըլլալու հարցը, եթէ առաջին կողմը ապօրէն արարքով մը արգելք հանդիսացած է նման պարտաւորութեան մը ամբողջացումին: Այս սկզբունքը բանաձեւուած էր Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին կողմէ, Պելճիֆայի եւ Չինաստանի միջեւ 1865ի Դաշնագիրը մերժելու հարցին պարագային (19):

Իսկ ինչ կը վերաբերի այն հարցին թէ ո՞վ այժմ պիտի ստանձնէ Խորհուրդի հսկողութեան առաքելութիւնը եւ Արդարութեան Մնայուն Ատեանի դատավճռումը, Միջազգային Օրէնքի խորաղնին ծանօթութիւնը ըստ երեւոյթին ցոյց կու տայ հետեւեալիք ուղին: Կան բազմաթիւ հեղինակաւոր նախընթացներ, որոնք ցոյց կու տան թէ, երբ դաշնագրի մը համաձայն՝ հսկողութեան գործողութիւններ պէտք է կատարուէին Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ, նման գործողութիւններ այժմ պէտք է ստանձնուին Միացեալ Ազգերու կողմէ: Եւ երբ դաշնագրի մը մէջ ակնարկութիւն եղած է Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին, այժմ այդ ակնարկութեամբ պէտք է հասկցուի Արդարութեան Միջազգային Ատեանը, որովհետեւ այս վերջինը ժառանգորդն է հին Ատեանին, իր առաջադրութեամբ թէ նպատակներով:

1950ի Հարաւ-արեւմտեան Ափրիկէի միջազգային դրութիւնը հարցի պարագային, Արդարութեան Միջազգային Ատեանի Խորհրդատուական կարծիքին մէջ, Հարաւ-արեւմտեան Ափրիկէի հոգատարական հողամասին վերաբերեալ դաշնագրին Հարաւային Ափրիկէի վերաբերեալ դրած պարտաւորութիւնները մեկնաբանելով, Ատեանը պատասխանեց Մակի Ընդհանուր ժողովին կողմէ իրեն ուղղուած հետեւեալ հարցումին. «Հարաւային Ափրիկէի Միութիւնը կը չարունակէ՞ Հարաւ-արեւմտեան Ափրիկէի հոգատարութեան չրջանէն մնացած միջազգային պարտաւորութիւնները եւ, եթէ այդպէս է, ի՞նչ են այդ պարտաւորութիւնները»: Ատեանին պատասխանն էր.

... Թէ Հարաւային Ափրիկէի Միութիւնը կը շարունակէ ունենալ Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրին 22րդ յօդուածով ճշդուած միջազգային պարտաւորութիւնները, որոնք ճշդուած են նաեւ Հարաւ-արեւմտեան Ափրիկէի հոգատարութեան կողմէ, ինչպէս նաեւ կը շարունակէ այդ հողամասի բնակիչներուն դիմումները փոխանցելու պարտաւորութիւնը: Հսկողութեան պաշտօնը պէտք է ստանձնուին Միացեալ Ազգերու կողմէ, որուն պէտք է ներկայացուին տարեկան տեղեկագիրներն ու յիշեալ դիմումները. իսկ Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին վերաբերեալ ակնարկութիւնը պէտք է փոխարինուի Արդարութեան Միջազգային Ատեանին ակնարկութեամբ, համաձայն հոգատարութեան 7րդ յօդուածին եւ Ատեանի Կանոնագրին 37րդ յօդուածին (20):

19) P. C. I. J. A/8:

20) I. C. J. Reports (1950), էջ 128:

Արդարութեան Միջազգային Ատեանի կանոնագրին 37րդ Յօդուածը յաւելեալ կը յստակացնէ.

> *Հոն ուր գործադրութեան յանձնուած դաշնագիր մը կամ համաձայնութիւն մը հարցի մը պարագային կը պարունակէ ակնարկութիւններ՝ Ազգերու Դաշնակցութեան կամ Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին կողմէ հաստատուած դատարաններու, խնդրոյ առարկայ հարցը պէտք է ներկայացուի Արդարութեան Միջազգային Ատեանին, ինչպէս որ կը պատահի ներկայ կանոնագրի անդամ կողմերուն միջեւ:*

Յստակ է, ուրեմն, որ փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի Դաշնագրին Յօդուածները այսօր եւս պարտաւորութիւններ կը դնեն Թուրքիոյ վրայ, ո՛չ միայն ատորագիր պետութեանց, այլեւ՝ հանդէպ Միացեալ Ազգերու, որ այժմ կրնայ ստանձնել այն հսկողութիւնը զոր սկիզբ ստանձնէր Ազգերու Դաշնակցութիւնը: Նմանապէս, Արդարութեան Միջազգային Ատեանը այժմ կրնայ դատավճիռ արձակել բոլոր այն հարցերուն կապակցութեամբ, որոնք Լօզանի Դաշնագրին 44րդ Յօդուածով կրնային ներկայացուիլ հին Ատեանին:

9

Միջազգային օրէնքի խախտումներ ազգայնական Թուրքիոյ կողմէ

կը Թուի Թէ դոյութիւն ունի տարածուած մտածողութիւն մը, նոյնիսկ գիտնական հեղինակներու մօտ, որուն համաձայն հայերուն Թէ այլ քրիստոնեաներուն դէմ գործուած հալածանքներն ու ջարդերը օսմանեան կայսրութեան վատ արարքներն էին, Սուլթանին (Ապտիւլ Համիտ) Թէ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան (երիտասարդ Թուրքեր) կողմէ գործուած, եւ Թէ՝ Ջեմալ Ափաթիւրքի ղեկավարութեամբ Ազգայնական Թուրքիոյ ստեղծումով վերջ գտաւ այդ այլասնելի վերաբերումը: Այս գլուխին մէջ փորձ մը կը կատարուի ցոյց տալու համար, որ մտածելու նման ձեւ մը սխալ է, եւ Թէ՝ հայ տարրէն ձերբազատուելու նախնական ծրագիրը եւ անոր հետեւող տեղահանութիւնները, ջարդերը, գրաւումները եւ հողային կցումները չարունակուեցան Ազգայնական ղեկավարներուն ձեռամբ:

Կ'առաջադրուի նկարագրել եւ վերլուծել վերաբերումը Ազգայնական (որ հետագային դարձաւ Հանրապետական) Թուրքիոյ՝ հետեւեալ ստորաբաժանումներով.

Ա) ԹՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒԽՏԸ

Թրքական Ազգային Ուխտը ձեւաւորուած էր Կարնոյ եւ Սեբաստիոյ համագումարներուն եւ, վերջապէս, վաւերացուած էր 1920ին, Պոլիս հաստատուած խորհրդարանին կողմէ: Ուխտը որդեգրուած էր Թուրք ազգի ինքնորոշման իրաւունքին անունով, բայց եթէ զայն ենթարկենք ուշադիր քննարկումի՝ դիւրին է տեսնել որ անիկա շատ անդին կ'անցնի Թուրքիոյ ինքնորոշման սահմաններէն եւ ամբողջովին կ'անտեսէ հայ ազգի ինքնորոշման իրաւունքը: Ազգային Ուխտին կողմէ նկատի առնուած նահանգներէն շատերուն մէջ Թուրքերը չէին ներկայացներ թուական մեծամասնութիւն, բացարձակ թէ համեմատական իմաստով: Այսպէ՛ս. հայկական նահանգներուն մէջ գոյութիւն ունէին առնուազն երկու գազաներ*, ուր հայերը կը կազմէին բացարձակ մեծամասնութիւն: Ասոնք Վանի եւ Մուշի* գազաներն *էին: Այս իրողութիւնը կ'ընդունին նոյնիսկ Թուրքերու կողմէ տրուած պաշտօնական թիւերը, որոնք մեծապէս խեղաթիւրած էին ճշմարտութիւնը ի նպաստ Թուրքերուն, եւ որոնք օգտագործուած էին բազմաթիւ հեղինակներու կողմէ, ինչպէս՝ Լինչ որ կու տայ հետեւեալ պատկերը* (1).

	Մահմետականներ	Հայեր
Վան – քաղաք	10·000	20·000
Վանի Մերքէզ–գազա	7·000	27·000
Մուշ – քաղաք եւ գազան	21·246	35·328

Ասոնք 1890–93*ի թիւերն են, հիմնուած՝ Թրքական պաշտօնական աղբիւրներու վրայ:*

1) Հ. Ֆ. Բ. Լինչ, «Armenia, Travels and Studies», 1965, հատոր Բ. էջ 412–413:

Միւս կողմէ՝ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի 1912*ի թիւերը ցոյց կու տան թէ հայերը կը կազմէին Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն բնակչութեան* 39%*ը, մինչ Թուրքերը կը հանդիսանային ընդհանուրին* 25%*ը, իսկ քիւրտերը՝ քըզըլպաշներու եւ գազաներու հետ* 24,5%*ը* (2):

Դարձեալ, ակնարկ մը նետելով Կարսի նահանգին վրայ, որ Ռուսահայաստանի մէկ մասն էր 1914*ին եւ որ հետագային մաս կազմեց Թրքական Ազգային Ուխտով նկատի առնուած հողամասերուն, կը տեսնենք թէ հայերը կրկին կը հանդիսանան համեմատական մեծամասնութիւն՝ շրջանի ընդհանուր բնակչութեան մէջ:* 1915*ի եւ* 1917*ի ռուսական պաշտօնական թիւերը շըրջանի բնակչութեան բաղադրութիւնը կը ներկայացնեն հետեւեալ կերպով.–* 123·170 *հայեր,* 73,321 *Թուրքեր, թաթարներ, թիւրքմէններ, ղարապալփաքներ եւայլն,* 44·867 *քիւրտեր,* 4095 *վրացիներ,* 49·292 *յոյներ, ռուսեր եւ նեստորականներ,* 36·465 *եզիտիներ եւ* 23·504 *ցիկաններ* (3):

Այժմ, եթէ վերադառնանք Կիլիկիա (Ատանայի նահանգը եւ Հալէպի նահանգին հիւսիսային բաժինը), կը գտնենք որ հոն կ'ապրէին 407 *հազար հայեր, կազմելով ընդհանուր բնակչութեան* 43·4%*ը, Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան* 1912*ի թիւերուն համաձայն:*

Հակառակ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին կատարուած ջարդերուն եւ տեղահանութիւններուն, Կիլիկիոյ իրենց տուները վերադարձած հայերը կը շարունակէին կազմել շրջանի համեմատական մեծամասնութիւնը: Այսպէ՛ս. Ֆրանսական Բարձր Կոմիսարու–

2) Մարսէլ Լէար, «La Question Arménienne à la Lumière des Documents», էջ 13–14:

3) Agenda Officiel, 1915 եւ 1917:

թեան Գրասենեակը կիլիկիոյ բնակչութեան մասին հետեւեալ պատկերը տուաւ 1920ին (4).

Հայեր	120 հազար
Արաբներ – Անասրիներ	100 հազար
Քիւրտեր եւ Գըզլպաշներ	30 հազար
Ճոյներ	28 հազար
Թուրքեր	20 հազար
Չէրքէզներ	15 հազար
Ասորիներ եւ Ղպտիներ	5 հազար

Վերոյիշեալ թիւերը կը վերաբերին միայն Ատանայի նահանգին եւ եթէ աւելցնելու ըլլանք Մարաշի Սանճաքը, հայերու թիւը կրնայ բարձրանալ 150 հազարի, իսկ թուրքերու թիւը՝ 100 հազարի:

Բոլոր այս պարագաներուն մէջ, բացառութիւններ նկատելով Վանի եւ Մուշի գաւառները ու կարս քաղաքը, եթէ հայ բնակչութեան թիւը բաղդատութեան դրուէր բոլոր մահմետականներուն հետ, հայերը թեթեւ չափով աննպաստ կացութեան կրնային մատնուիլ: Ճիշդ ա՛յս մեթոտն է որուն միշտ կը հետեւէին թուրքերը: Բայց բոլոր մահմետականները թուրքեր չէին: Թրքահայաստանի բնակչութեան զբաղուար երեք տարբերուն համար Գոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը կու տար հետեւեալ թիւերը.

Շրջան	Թուրքեր	Քիւրտեր	Հայեր
Կարին	240·000	75·000	215·000
Վան	47·000	72·000	185·000
Պիթլիս	40·000	77·000	180·000
Խարբերդ	102·000	95·000	168·000
Տիարպեքիր	45·000	55·000	105·000

4) Փոլ տիւ Վէռւ, «La Passion de la Cilicie», 1954, էջ 47:

Սեբաստիա	192·000	50·000	165·000
Ընդհանուր բնակչութեան առ հարիւր համեմատութիւն՝	25,4	16,3	38,9 (5)

Որոշ հեղինակներ կը խորհին թէ Գոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը թերագնահատած է այս նահանգներուն մէջ բնակող հայերու թիւը (6), մինչ միւս կողմէ՝ թրքական աղբիւրները զայն իօրէն կը թերագնահատեն հայերու թիւը, առնուազն 19րդ դարու երկրորդ կէսէն ասդին: 19րդ դարու կիսուն, վիճակագրագէտ եւ ճանապարհորդ Ուպիչինի եւ Հայագէտ Տիւլօրիէ կայսրութեան հայ բնակչութիւնը կը գնահատէին երկուքուկէս միլիոնի (7): Ուպիչինի կը չեշտէր թէ հայերը թուական համեմատութեամբ գերակշիռ էին նոյնիսկ մահմետականներէն՝ յատկապէս կարնոյ (ներառեալ կարս, Պայազիտ եւ Զըլտըր) եւ Քիւրտիստանի (ներառեալ Վան, Մուշ, Հեքքիարի եւ Տիարպեքիր) մէջ (8): 1882ին Գոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ հրատարակուած վիճակագրութիւններ ցոյց կու տան թէ կայսրութեան մէջ կ'ապ-

(5) «The Armenian Question before the Peace Conference (1919)», *Schedule* թիւ 1, հայկական արխիւ, 107/6 թղթածրար, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն (1919):

(6) Մարսէլ Լէարի յիշեալ գործը, նաեւ՝ տոք· Ս· Գարայեան, «An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915-1918», «ՏԸ ԱՐՄԻՆԻՆ ՌԻՎԻՈՒ», 1972 (Ամեռ):

(7) Օ· Ա· Սարգիսեան, «A History of the Armenian Question to 1885», 1968, էջ 30:

(8) Ա· Ուպիչինի, «Lettres sur la Turquie (1853-1854), Ա· հատոր, էջ 22, Բ· հատոր էջ 294-296:

ըէին 2·660·000 հայեր, որոնց 1·630·000ը՝ արեւելեան վեց նահանգներուն մէջ (9): Երեսուն տարի ետք, պատրիարքարանը կը յայտնէր թէ դռւրքիան ունին 2·100·000 օսմանցի հայեր: Աւելկա կէս միլիոն նուազում մը կ'արձանագրէր 1882ի հետ բաղդատաբար: Նուազումը կը բացատրուի 1894–96ի ջարդերով եւ զէյթի կովկաս, Եւրոպա ու Ամերիկա չարունակական գաղթով: Տակաւ'ին, երկար տարիներ մուհաճիր («գաղթական») մահմետականներ վերաբնակեցուած էին Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, հայերու մեծամասնութիւնը հաւասարակշռելու դիտումնաւոր ճիգով: Այս տարրերը ոչ միայն կը գազթէին կովկասէն, այլ հազարաւորներ աւոնցմէ պալքան մահմետականներն էին որոնք, 1878էն ասդին, կը հոսէին դէպի Անատոլու: 1917ին, Օսմանեան Գաղթի Գրասենեակին պետը՝ Համտի Պէյ կը տեղեկագրէր թէ աւելի քան 850 հազար մահմետականներ պատսպարան գտած են կայսրութեան մէջ, 1878էն 1904ի միջեւ: Բարձրաւանդակին վրայ այս մուհաճիրներու բնակեցումը արդիլող բարեկարգումի եւրոպական ծրագիրներուն ուսումնասիրութիւնը կը հաստատէ ա'յն համոզումը, որ օսմանեան կառավարութիւնը դիտակցաբար կը ղրկէր այդ գաղթականները դէպի Բարձրաւանդակ (10):

Այսուհանդերձ, հակառակ Թուրքան այս նուազումին, մենք կը տեսնենք թէ հայկական նահանգներու հայ բնակչութեան թիւը, առած իրրեւ ամբողջութիւն, կը հանդիսանար միատարր ամէնէն մեծ հաւաքականութիւնը, եւ թէ՝ Թուրքերը, ինչ թիւերու վրայ ալ հիմնուինք, փոքրամասնութիւն էին եւ Թուրքանօրէն հայերէն ետք կու գային:

(9) «Réponse au mémoire de la Sublime-Porte en date du 12 Février 1919 (1919)», Annex C., էջ 43.

(10) Réponse au mémoire, էջ 16.

Վերոյիշեալ փաստերու լոյսին տակ դժուար է տեսնել թէ Թրքական Ազգային Ուխտը իրնչպէս կրնայ խօսիլ այս նահանգներուն մէջ Թուրք ազգի ինքնորոշման իրաւունքին մասին: Եթէ առարկուի թէ ոչ մէկ հայ մնացած էր այս նահանգներուն մէջ պատերազմէն ետք՝ տեսանք արդէն որ Ուխտը նկատի ունի նաեւ կարսի եւ Կիլիկիոյ նման չրջաններ, ուր հայերու համեմատական մեծամասնութիւն մը դարձեալ կազմաւորած էր պատերազմէն ետք: Ազգային Ուխտի հետեւողութեամբ կատարուած այս հոդամասերուն բռնագրաւումը (կարսը՝ 1920ին եւ Կիլիկիան՝ 1921–1922ին) նոյն ինքն ինքնորոշման սկզբունքին խախտում մըն էր:

Որոշ Թուով հեղինակներ, դանազան պատճառներով, ըստ երեւոյթին կ'անտեսեն այս իրողութիւնները երբ կը դրեն Ազգայնական Թուրքիոյ եւ Մուսթաֆա Քեմալի մասին: Այսպէ'ս, Հարաւային Քալիֆորնիոյ համալսարանի Թրքերէնի դասախօս փրոֆ. Սթանֆըրտ Ճ. Շօ վերջերս կը ղրէր խմբագրական ծանօթութեան մը մէջ.

Աթաթիւրք յաջողեցաւ գրգռել թուրքերը որ կանգնին Սեւրի վրէժխնդիր կարգադրութեանց դէմ, որոնց հիման վրայ ան*ոնց* կը զատուէր իրենց հայրենիքին լայնատարած շրջաններուն վրայ ինքնորոշման իրաւունքը...

Իր սեփական հայրենիքին մէջ Աթաթիւրք թշնամի էր համայնավարութեան, այսուհանդերձ՝ Անկախութեան Պատերազմի մուր օրերուն, *երբ Արեւելեան Անատոլուի չրջանները կը փոխանցուէին փոքրամասնութիւն կազմող բնակչութեանց*, ան յաջողեցաւ Ռուսիոյ պոլշեւիկ ընր դեկավարներուն հետ ստեղծուած շահեկրու ժամանակաւոր ընյնութիւնը օգտագործել եւ ապահովել ան*ոնց* օժանդակութիւնը՝ այդ նահանգներուն վերատիրանալու համար:

Սեւրի դաշնագրին համաձայն, հայկական նահանգներուն երեքը միացուած էին Հայաստանի Հան-

բապետութեան: Այս նահանգներուն մէջ հայ փոքրամասնութեան մը գոյութեան եւ թուրքերու ինքնորոշման իրաւունքին մասին խօսիլ՝ պարզապէս չափազանցութիւն է եւ կը հանդիսանայ պատմական իրողութեանց անտեսում մը:

Այսպէս կոչուած Անկախութեան Պատերազմը եւ 1920էն 1922 բիրտ ուժով ղրաւումը տիրականօրէն հայաբնակ շրջաններու՝ չարունակութիւնն էին Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ նախապէս որդեգրուած ծաւալողապաչտութեան եւ ոչ-Թրքաբնակ շրջաններու սեփականացման:

2) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ՝ ԱԶԳԱՑՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՕՐՈՎ

Ծաւալողապաչտութեան եւ ժուլումի ծրագիրներուն մէջ անհրաժեշտօրէն նկատի առնուած էին կոտորածներ՝ պրաւեալ շրջաններու մէջ, որպէսզի անբաղձալի տարրերը սարսափի մատնուէին եւ երկիրը լքէին: Այսպէս. 1920ի հայեւթրքական պատերազմի ընթացքին, Թուրքերը՝ կարս քաղաքը պրաւելով, անոր հայ քաղաքային բնակչութեան աւելի քան վեց հազարը կոտորեցին եւ Անատոլուի մէջ ծանր աչխատանք տանելու համար պարտադիր պինուորագրեցին անոր այր բնակչութեան չորս հազարը: Այս պինուորագրեալներուն մեծամասնութիւնը անհետացաւ ցուրտին եւ ստեղծուած կեանքի պայմաններուն հետեւանքով: Նոյն պատերազմի ընթացքին, երբ Թուրքերը գրաւած էին Ալեքսանդրապոլը, տեղւոյն հայ բնակչութեան աւելի քան 60 հազարը կոտորեան մատնուած էր ջարդի եւ մասամբ ալ քաղցի պատճառով, երեք ամսուան ժամանակի մը ընթացքին: 20 Դեկտեմբեր 1920ի Թուականիր Ալեքսանդրապոլի Շրջանի Ծանձնախումբին տեղեկագրին մէջ կը հանդիպինք հետեւեալին.

Ցարդ չտեսնուած եւ չլսուած ոճիրներ կը գործուին գիւղական շրջաններուն մէջ... բոլորը գիւղերը աւարի ենթարկուած են. ո՛չ արջառ, ո՛չ պարէն, ո՛չ հագուստեղէն եւ ոչ ալ վառելանիւթ մնացած են: Գիւղի փողոցները լեցուած են դիակներով եւ, որպէսզի պատկերը աւելի ամբողջական ըլլայ, անօթութիւն ու ցուրտը կու գան իրարու ետեւէ՝ աւելի եւ աւելի զոհեր խլելու համար: Ասիկա տակաւին ոչինչ է. այս բոլորը աւելի անտանելի դարձան, երբ գինուորները սկսան նախատել իրենց գերիները եւ ժողովուրդը պատժել ամէնէն սարսափազդու միջոցներով: Այսքանով չբաւարարուած՝ անոնք յաւելեալ հաճոյք կը փնտռեն ժողովուրդը ենթարկելով այլազան տանջանքներու. անոնք կը պարտադրեն մայրերուն որ իրենց ութնամեայ դստերն ու բսանամեայ որդիները յանձնեն դահիճներու: Անոնք կը բռնաբարեն աղջիկները եւ կը սպաննեն տղաքը, ու այս բոլորը տեղի կ'ունենան ծնողներու աչքերուն առջեւ: Ա՛յս ձեւով անոնք կը վարուին բոլոր գիւղերուն մէջ. մինչեւ բառասուն տարիքի մէջ գտնուող կիներն ու աղջիկները կ'անհետացնեն անոնք, իսկ մինչեւ բառասունհինգ տարիք՝ այր մարդիկը կը սպաննեն: Այս գիւղերը այժմ անմարդաբնակ դարձած են: Ասիկա անկարագրելի կացութիւն մըն է, որ իր նախընթացը չունի (11):

Ազգերու Միութեան Արտաքին Նախարարութեան կողմէ հրատարակուած վաւերաթուղթերը կը պարունակեն բազմաթիւ ապացոյցներ, որոնք կը վերաբերին Թուրքերու գործած վայրագութիւններուն՝ կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, որոնք գրաւուած էին Թուրքերու կողմէ հայեւթրքական պատերազմին հետեւանքով: Այդ վաւերաթուղթերէն մէկը կը նկարագրէ կարսի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ գործուած

(11) Սարգիսեան եւ Սահակեան, «Հայոց արդի պատմութեան խնդիրները», 1963, էջ 60-61:

ջարդերը, որոնք տեւեցին 2 շաբաթ (12)։ Ուրիշ վաւերաթուղթ մը կը պատմէ Ալեքսանդրապոլի շրջանի ջարդերը եւ կ'ըսէ․

... Տեղական իշխանութիւններուն կողմէ նշանակուած Յանձնախումբին պատրաստած մօտաւոր պատկերներուն համաձայն՝ Քաղաքի եւ Ալեքսանդրապոլ նահանգի գրաւման շրջանին զոհերը կը պարզեն հետեւեալ թիւերը․ 30·000 այրեր՝ սպաննուած, 20·000 վիրաւոր, 16·000 բանտարկեալ, 10 հազար սովամահ, 15·000 կիներ՝ սպաննուած, 5000 վիրաւոր, 3000 բանտարկեալ, 1000 սովամահ, 5000 մանուկ՝ սպաննուած, 3000 վիրաւոր, 10·000 սովամահ (13)։

Խորհրդային Հայաստանի Նախագահ Միասնիկեանի կողմէ Խորհրդային Ռուսիոյ արտաքին յանձնակատար Չիչերինի ուղղուած հեռագիր մը, Յունիս 1921ի թուակիր, կը տեղեկացնէր թէ, Թրքական զօրքերու կողմէ Ալեքսանդրապոլի պարպումէն ետք, կիներու եւ մանուկներու հազարաւոր դիակներ երեւան եկած էին շրջանին մէջ։ Հեռագիրը կը յայտնէր նաեւ․

Քննիչ Յանձնախումբը աւարտած է իր աշխատանքը եւ, առ ի տեղեկութիւն, ձեզի կը հաղորդեմ արդիւնքները․ Ագպուլաղի եւ Ջաջուռի շրջաններուն մէջ Յանձնախումբը հաշուած է 12·050 դիակ, որուն 80%ը 5էն 12 տարեկան մանուկներու կը պատկանին։ Կա՛ն երիտասարդ կիներու եւ աղջիկներու բազմաթիւ դիակներ։

Հեռագիրը կ'եզրակացնէր այն հաստատումով թէ, Քննիչ Յանձնախումբին համաձայն, Թուրքերը ջարդած էին 60·000 հոգիներ, որոնց 30·000ը այրեր էին, 15·000ը կիներ, 5000ը մանուկներ եւ 10·000ը աղջիկներ։ Կային 38·000 վիրաւորներ, իսկ 18·000 այրեր

---

(12) Սարգիսեան եւ Սահակեան, յիշեալ աղբիւրը, էջ 58։

(13) Նոյնը՝ էջ 59–60։

տարուած էին իբրեւ բանտարկեալ եւ անոնց հազիւ 2000ը վերապրած էր (14)։

Ջարդեր տեղի ունեցան նաեւ Անկախութեան Պատերազմի ընթացքին․ 1921ին Ֆրանսայի դէմ Կիլիկիոյ մէջ Թուրք Ազգայնականներու մղած կռիւներուն պատճառով Մարաշի մէջ ջարդուեցան 12·000 Հայեր եւ Հաճընի մէջ՝ 6000․ իսկ յոյներու դէմ անոնց մղած պատերազմին, Զմիւռնիոյ գրաւումէն ետք, հազարաւորներ մահացան հրկիզումով եւ Թուրք զինուորներու ձեռքով (20 հազար Հայեր եւ աւելի մեծ թիւով յոյներ)։

Կան նաեւ արձանագրութիւններ, ոչ-Հայ տարրերու սպանդին մասին, ինչպէս՝ յոյներ, քիւրտեր եւ չէրքէզներ, որոնց անդրադառնալու դիտաւորութիւն չունինք հո՛ս։

3) ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ՈՃԻՐՆԵՐ

Անկախութեան Պատերազմի շրջանին, Թուրքերը չյարգեցին միջազգային օրէնքի հաստատած պատերազմական կանոնները ամբողջութեամբ անտեսելու։ Պատերազմական գերիները, եթէ զանոնք առնելու ըլլանք իբրեւ ամբողջութիւն, ենթարկուած էին ամէնէն ահաւոր վերաբերումին, ինչ որ պատճառ դարձաւ անոնց ֆիզիքական քայքայման։ Այսպէ՛ս․ քանի մը ճակատամարտներու պարագային, մենք ականատես կ'ըլլանք պատերազմական գերիներու սպանութեան։ Հոկտեմբեր 1920ի Կարսի գրաւման պարագային, Թուրքերը իբրեւ պատերազմական բանտարկեալ վերցուցին 3000 զինուորներ եւ բանակայիններ։ Ասոնք ղրկուած էին Կարին եւ Անատոլուի աւելի խոր շըր-

---

(14) Նոյնը՝ էջ 60։

ջանները՝ ձմրան ցուրտ եղանակին տակ ճամբաներու շինութեան ծանր աշխատանքը տանելու համար: Գրեթէ երկու տարի ետք, երբ Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ կնքուած խաղաղութեան դաշնագրով պատերազմական բանտարկեալները իրենց տուները պիտի վերադառնային, հազիւ 700 հոգի վերապրող կար:

4) ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թրքական զօրքերուն կողմէ 1921էն 1922 Կիլիկիոյ գրաւումէն ետք՝ Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի եւ այլ շրջաններու մնացեալ հայերուն իմաց տրուեցաւ, որ աւելի լաւ կ'ընէին եթէ հեռանային: Իրր հետեւանք՝ հազարաւորներ հեռացան:

Ա. Աշխարհամարտէն ետք, հայերու մնացորդացը (անոնք որ ջարդերէն ճողոպրած էին, եւ որբեր) կը պարզէր աւելի քան 60 հազարի թիւ մը, կեդրոնական եւ արեւելեան Անատոլուի մէջ:

1929ի աշնան եւ յաջորդ ամիսներուն, այդ թիւին աւելի քան 30 հազարին պարտադրուեցաւ գաղթել դէպի Սուրիա եւ այլ երկիրներ:

Այս անբախտ գաղթականները պարտադրուեցան լքել իրենց տուներն ու գործերը եւ ղրկուեցան, սահման կտրելով, դէպի Սուրիա՝ «Թուրքիա վերադարձը արտօնուած չէ» գրութիւնը կրող Թրքական անցագրերով: Անոնք սահման հասան, ոմանք չոգեկառքով, ուրիշներ քալելով (անօթի եւ կիսամերկ): Լոնտոնի Լորտ Մէյըրի Ֆոնտը 9 Յունուար 1930ին կոչ ուղղեց օգնելու 30 հազար հայ նոր գաղթականներուն (15): Մանրամասնուած տեղեկագիր մը կայ այս տեղահա-

(15) F. O., 371/14567:

նութեանց մասին, 14 Նոյեմբեր 1929ի թուակիր, որ Հալէպի բրիտանական հիւպատոսարանին կողմէ ներկայացուած է Բրիտանական Արտաքին Գրասենեակին (16): Մնացեալ հայերուն համար պայմանները ա՛յնպիսին էին, որ շատեր չարժեցան տարբեր ուղղութիւններով՝ Պոլիս եւ հոնկէ Քանատա ու Միացեալ Նահանգներ: Այդ հոսանքը տակաւին կը շարունակուի:

5) ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԼՕԶԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ԽԱԽՏՈՒՄՆԵՐԸ

Նախորդ գլուխով տեսանք թէ ի՛նչպէս հայկական ինչքերուն բռնատիրացումը Թրքական իշխանութիւններուն կողմէ ոչ միայն Միջազգային Օրէնքի ընդհանուր սկզբունքներուն խախտում մըն էր, այլեւ կը հանդիսանար փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի Դաշնագրին տրամադրութիւններուն դէմ մեղանչում մը:

Նմանապէս, նախորդ բաժինով նկարագրուած տեղահանութիւնները, մարդկային իրաւանց վերաբերեալ Միջազգային Օրէնքի տրամադրութիւնները խախտելէ զատ, նաեւ յստակօրէն կը խախտեն փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի Դաշնագրին յօդուածները, որոշակիօրէն՝ 38րդ Յօդուածը, որուն առաջին պարբերութիւնը կ'ըսէ.

> Թրքական կառավարութիւնը կը պարտաւորուի երաշխաւորել Թուրքիոյ բոլոր բնակիչներու կեանքին ու ազատութեան լրիւ եւ ամբողջական պաշտպանութիւնը, առանց սեռի, ազգութեան, լեզուի, ցեղի կամ կրօնի խտրութեան:

(16) F. O., 371/13827:

39րդ Յօդուածին Թիւ 1 եւ 2 պարբերութիւնները եւս կ'ընթանան նոյն ուղղութեամբ.

Ոչ-մահմետական փոքրամասնութեանց պատկանող թրքահպատակները կը վայելեն բաղաքացիական թէ բաղաքական նոյն իրաւունքները՝ մահմետականներուն նման:

Թուրքիոյ բոլոր բնակիչները, առանց կրօնի խտրութեան, հաւասար պիտի նկատուին օրէնքի առջեւ:

Թուրքիոյ ներքին նահանգներուն մէջ հայերու մնացորդացին հանդէպ Թրքական իշխանութիւններուն ցուցաբերած վերաբերումը չյարդեց փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան վերաբերեալ տրամադրութիւններուն նոյնիսկ նուազագոյնը: Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու վրայ դրուած սեղմումները հակառակ էին յիշեալ յօդուածներու ոգիին թէ տառին: Սըր Ճորճ Ֆլարք, Բրիտանական Բարձրապատուութեան Պոլսոյ Գործակալը, Արտաքին Գրասենեակին ուղղուած եւ 6 Մարտ 1930ի թուակիր տեղեկագրի մը մէջ, կը նկարագրէր Թուրքիոյ հայերուն դոյավիճակը եւ կը հաստատէր թէ կեանքը անկարելի էր անոնց համար. անոնք արտօնուած չէին չարժիլ տեղէ մը ուրիչ տեղ եւ դործ ընել: Անոնք արտօնուած չէին քաղաքը ձգելու: Անոնք չէին կրնար ունենալ իրենց դպրոցները, իրենց զաւակները դաստիարակելու համար: Ճաճախ եկեղեցի չունէին եւ աւելի յաճախակիօրէն հովիւ չունէին: Անոնք չէին կրնար վիրատիրանալ իրենց կորսնցուցած ինչքերուն(17):

Վերը նկարագրուած կացութիւնը, եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն վերաբերեալ, չարունակուած է ամբողջ Թուրքիոյ մէջ (բացառութեամբ՝ Պոլսոյ), ամբողջովին հակադրուելով Դաշնագրի յօդուածներուն տրամադրութեանց: Այսպէս, 38րդ Յօդուածի 2րդ պարբերութիւնը կ'ըսէ.

(17) F. O., 371/14567:

Թուրքիոյ բոլոր բնակիչները ազատութիւնը պիտի ունենան, հրապարակով թէ առանձնութեան մէջ, հետեւելու որեւէ դաւանանքի, կրօնի կամ հաւատքի, որուն յիշատակումը սակայն պէտք չէ խոտոր համեմատի հանրային կարգին եւ բարոյականին:

Իսկ 40րդ Յօդուածը կ'ըսէ.

Ոչ-մահմետական փոքրամասնութեանց պատկանող թրքահպատակները պիտի վայելեն նոյն վերաբերումն ու օրէնքի ապահովութիւնը, ունէ թրքահպատակի նըման: Մասնաւորաբար անոնք հաւասար իրաւունք պիտի ունենան հաստատելու, վարելու եւ հակակշռելու, իրենց միջոցներով, որեւէ բարեսիրական, կրօնական կամ ընկերային հաստատութիւն, ջամբելու որեւէ կրթութիւն՝ իրենց սեփական լեզուն եւ իրենց սեփական կրօնքը ազատօրէն գործածելու իրաւունքով:

41րդ Յօդուածը կը յայտնէ նաեւ թէ «ա'յն գիւղաքաղաքներուն եւ չրջաններուն մէջ, ուր ոչ-մահմետական քաղաքացիներու նկատառելի հատուած մը կ'ապրի, Թրքական կառավարութիւնը պիտի չնորհէ յարմար դիւրութիւններ՝ նախակրթարաններուն մէջ ապահովելու որ նման Թրքահպատակներու զաւակները դաստիարակուին իրենց սեփական լեզուի միջոցաւ»:

Վերոյիշեալ տրամադրութիւնները փոքրամասնութիւններուն կու տան իրենց սրբատեղիները ունենալու եւ իրենց զաւակները մայրենի լեզուով դաստիարակելու ամբողջական պաշտպանութիւն: Այսուհանդերձ, գործնապէս, այս իրաւունքները չատ հեռու էին յարգուելէ:

Պէտք է յիշել նաեւ որ Լոզանի դաշնագրով ոչ մէկ այն ամբողջական պաշտպանութիւն կը տրուի եկեղեցիներուն, այլեւ՝ նոր եկեղեցիներ կամ կրօնական հաստատութիւններ կրնան հիմնուիլ եւ Թրքական կառավարութիւնը պարտաւոր է չմերժել անհրաժեշտ դիւրութիւնները:

Վերջերս պատահած հարցի մը պարագային, երբ

հայկական եկեղեցի մը Պոլսոյ մէջ սեփականազրկուած էր կամուրջ մը կառուցանելու նպատակով, հայոց Պատրիարքը մեծ դժուարութիւններու մատնուեցաւ՝ արդէն իսկ իր ունեցած եկեղեցիին փոխարէն նորի մը չինութեան արտօնագիրը ստանալու համար: Կառավարութեան կողմէ յարուցուած նման դժուարութիւններ ցոյց կու տան ամբողջական անտեսում մը Դաշնագրի տրամադրութիւններուն հանդէպ: 42րդ Յօդուածի 3րդ պարբերութիւնը շատ յստակ է այս գծով ու կ'ըսէ.

Թրքական կառավարութիւնը կը պարտաւորուի ամբողջական պաշտպանութիւն շնորհել վերոյիշեալ փոքրամասնութեանց պատկանող եկեղեցիներուն, սինագոգներուն, գերեզմանատուներուն եւ կրօնական այլ հաստատութիւններուն: Բոլոր դիւրութիւնները ու արտօնութիւնները պիտի շնորհուին յիշեալ փոքրամասնութեանց Թուրքիոյ մէջ ներկայիս գտնուող համայնքային հիմնարկներուն, ինչպէս նաեւ կրօնական ու բարեսիրական հաստատութիւններուն, եւ թրքական կառավարութիւնը պիտի չմերժէ, կրօնական թէ բարեսիրական նոր հաստատութիւններու հիմնումին համար՝ տալ անհրաժեշտ որեւէ դիւրութիւն, որ երաշխաւորուած է նոյն բնոյթի անհատական հաստատութեանց պարագային:

Փոքրամասնութեանց համար «կեանքի ու ազատութեան ամբողջական եւ լրիւ պաշտպանութիւն», ինչպէս նաեւ «մահմետականներուն նման քաղաքացիական եւ քաղաքական նոյն իրաւունքները» երաշխաւորող տրամադրութեանց այլ խախտումներ են, օրինակ, հետեւեալները.

ա.) Հարստութեան տուրքը — վարլըք վերկիսի — որ Բ. Աշխարհամարտին պարտադրուեցաւ բացառապէս քրիստոնեաներուն եւ հրեաներուն: Բազմաթիւ պարագաներու մէջ, երբ անձ մը ի վիճակի չէր այդքան բարձր տուրք վճարելու, կը ղրկուէր հեռաւոր անկիւն մը ծանր աշխատանքի համար:

բ.) Սեպտեմբեր 1956ի խռովութիւնները, Թրքական իշխանութիւններու մեղսակցութեամբ, որոնց հետեւանքով մէկ միլիոն սթերլին արժողութեամբ վնաս կրեցին քրիստոնեաներու ինչքերը:

գ.) Թրքական իշխանութիւններուն յարուցած վերջին դժուարութիւնները, որոնք կը վերաբերին այսպէս կոչուած փոքրամասնական վարժարաններուն, բայց որոնք խորքին մէջ կը միտին հայկական դպրոցներու մէջ աշակերտներու արձանագրութեան սահմանափակումին:

Իսկ ինչ կը վերաբերի 44րդ Յօդուածի իմաստին, որ կը հաստատէ թէ փոքրամասնութեանց առընչուող յօդուածները կը հանդիսանան միջազգային առումով պարտաւորութիւններ եւ կը դրուին երաչխաւորութեանը տակ Ազգերու Դաշնակցութեան (այժմ՝ Միացեալ Ազգեր), կամ՝ ինչ կը վերաբերի փոքրամասնութեանց յօդուածներէն բխող տարակարծութեանց գծով Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանի (այժմ՝ Արդարութեան Միջազգային Ատեան) դատավճիռը ընդունելու Թուրքիոյ պարտաւորութեան՝ այս բոլորը լայնօրէն քննուեցան նախորդ գլուխին մէջ, հայկական ինչքերու բռնատիրացման կապակցութեամբ:

10

Հանրապետական Թուրքիան կը շարունակէ Օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութիւնը

Նախորդ գլուխներուն մէջ հաստատած ըլլալով օսմանեան կայսրութեան պատասխանատուութիւնը՝ հայերուն հանդէպ գործուած եւ Միջազգային Օրէնքի խախտում հանդիսացող թրքական արարքներուն, մանաւանդ 1915ին եւ յաջորդ տարիներուն Թուրքերու կատարած զանգուածային ջարդերուն, տեղահանութիւններուն եւ հայկական ինչքերու բռնատիրացման գծով, այժմ կարեւոր է քննել օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութեան հանրապետական Թուրքիոյ մէջ չարունակման հարցը, հաստատելու համար այս վերջինին միջազգային պատասխանատուութիւնը:

Ուրեմն՝ քննելի հարցը հետեւեալն է. Ա. Աչխարհամարտէն ետք կատարուած օսմանեան կայսրութեան անդամահատումը արդեօ՞ք Միջազգային Օրէնքի համաձայն վերջ կու տայ օսմանեան կայսրութեան միջազգային անձնաւորութեան: Եթէ այդպէս է, ապա

ուրեմն Միջազգային Օրէնքի մէջ գոյութիւն ունեցող պետական ցաջորդութեան կանոններուն համաձայն, օսմանեան կայսրութեան միջազգային պատասխանատուութիւնը կ՝անհետանայ իր միջազգային անձնաւորութեան անհետացումին հետ:

Հարց է, ուրեմն, ճշդորոշել հետեւեալը.

ա) Օսմանեան կայսրութեան անդամահատումով եւ անոր միջազգային անձնաւորութեան անհետացումով ստեղծուած էին նոր պետութիւններ, որոնց կարդին Թուրքիա, առանց որ անձնաւորութեան կապ մը գոյութիւն ունենայ այս վերջիններուն եւ օսմանեան կայսրութեան միջեւ:

Թէ՝

բ) Օսմանեան կայսրութեան անդամահատումով երեւան եկան քանի մը նոր պետութիւններ, ինչպէս՝ Իրաք, Սուրիա եւ Լիբանան, բայց ինչ կը վերաբերի Թուրքիոյ, անիկա նոր պետութիւն մը չէր, այլ պարզապէս կը չարունակէր օսմանեան նախորդ կայսրութեան անձնաւորութիւնը:

Վերի երկու հարցերուն տրուած պատասխանը պիտի վճռէ Թուրքիոյ այսօրուան պատասխանատուութիւնը՝ Միջազգային Օրէնքի համաձայն օսմանեան նախորդ կայսրութեան միջազգային յանցագործութեանց գծով:

Միջազգային Օրէնքի Թէ՛ հեղինակները եւ Թէ օրինական պարագաները իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած են ամրողջական կամ մասնակի յաջորդութեան այս հարցին վրայ՝ անդամահատումի, պետութեան մը բոնի կցումին կամ քանի մը պետութեանց մէկ նոր պետութեան մը մէջ միացումին պարագաներուն տակ: Այս հարցին գծով արտայայտուած կարծիքներուն, ինչպէս նաեւ համապատասխան պարագաներուն քննարկումը ցոյց կու տայ որ պէտք է ճշդել Թէ տուեալ կացութեան մը մէջ, ժառանգորդ պետութեանց չարքին կը գտնուի՞ մէկը որ, տարբեր իրողու-

թիւններու բերումով, կը չարունակէ հին պետութեան անձնաւորութիւնը: Այլ խօսքով՝ կո՞յ ամբողջութիւն մը, որ կը վերապրի անդամահատումէն, բռնի կցումէն կամ միացումէն, եւ որուն մէջ իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ կը պահեն իրենց չարունակականութիւնը: Եթէ կայ նման վերապրող ամբողջականութիւն մը, այդ պարագային հարցը կը վերաբերի հողային փոխանցումի վրայ հիմնուած մասնակի յաջորդութեան, բայց հին պետութիւնը կը պահէ իր անձնաւորութիւնը, հակառակ հողային փոփոխութիւններուն: Աւելին. Միջադդային Օրէնքին մէջ կան բաւարար ապացոյցներ, որոնք ցոյց կու տան թէ պետութեան մը չարունակականութիւնը չ'ապրուիր կառավարութեան մը կամ վարչաձեւի մը փոփոխութենէն, նոյնիսկ եթէ նման փոփոխութիւն մը սահմանադրական չէ եւ կամ հեռեւանք է յեղափոխութեան:

Ամերիկայի մէջ, Գերագոյն Ատեանին ներկայացուած հարցի մը՝ Գոլովրաֆ ընդդէմ Օրեկոնի (1) խնդրի պարագային, Ատեանին համար կարեւոր դարձաւ ճշդորոշել որ Եուկոսլաւիան կը չարունակէ՞ր Սերպիոյ իրաւական նոյն անձնաւորութիւնը, թէ ան ամբողջովին նոր միաւոր մըն էր, եւ ասիկա՝ անոր համար որ Ատեանը կ'ուզէր որոշել· թէ 1881ին Սերպիոյ կողմէ կնքուած դաշնագիր մը պարտադի՞ր էր Եուկոսլաւիոյ համար: Գերագոյն Ատեանին վճիռը հաստատական եղաւ, այն իմաստով որ Եուկոսլաւիա կը չարունակէ՛ր Սերպիոյ անձնաւորութիւնը եւ, հետեւաբար, 1881ի սերպիական դաշնագիրը պարտադիր էր Եուկոսլաւիոյ համար:

Ինչ կը վերաբերի բրիտանական Հնդկաստանի յաջորդութեան խնդրին, Միացեալ Ազգերու Քարտուղարութեան կողմէ տրուած իրաւական կարծիքը ա՛յն էր,

(1) 366 U· S· 187 (1961):

որ Հնդկաստան ունէր բրիտանական Հնդկաստանի նոյն անձնաւորութիւնը, եւ թէ Փաքիստան նոր պետութիւն մըն էր եւ, հետեւաբար, չէր ժառանգեր բրիտանական Հնդկաստանի ՄԱԿի անդամակցութեան իրաւունքը (2):

Պէտք է խոստովանիլ թէ որոշ պարագաներու մէջ դժուար է ճշդել եւ վիճելի կը մնայ՝ թէ պետութիւն մը կրցա՞ծ է վերապրիլ իր հողային անդամահատումէն եւ ուրիշ պետութիւններու հետ միաձուլումէն հեռ, թէ՝ անհետացած է եւ ամբողջովին փոխարինուած նորով մը (3): Եթէ վերապրող պետութիւնը կը պահպանէ, ընդհանուր առմամբ, հին պետութեան դէխաւոր յատկանիշերը՝ պատմական կապի, բնակչութեան, ցեղային ծագումի, լեզուի, կառավարութեան եւ այլ տեսանկիւններէ, այդ պարագային չատ հաւանական է որ ինքնութեան եւ անձնաւորութեան չարունակականութիւն մը դոյութիւն ունի հին եւ նոր պետութիւններուն միջեւ:

Նախկին օսմանեան կայսրութեան մէջ, իշխանութեան տեսանկիւնէն, Թուրքերը կը հանդիսանային տիրական ցեղը: Երկրի կառավարութիւնն ու դօրութիւնը անոնց կը պատկանէր, եւ Սուլթանին թէ անոր հետեւորդներուն իշխանութիւնը, ինչպէս նաեւ Ա· Աշ-

(2) Նախքէր, «The Development of International Law through the Legal Opinions of the U. N. Secretariat», B. Y. I. L. 25րդ հատոր (1948): Նոյնպէս՝ «The Succesion of States in relation to Membership in the United Nations», ՄԱԿի վաւերաթուղթ, A/CN, 4/149 (1962): Սուրիոյ հարցի պարագային տեսնել՝ նուսկ, «The State of Syria, Old or New?», A. J. I. L. 56րդ հատոր, 1962:

(3) Գուճզ, «Identity of States under International Law, A. J. I. L. 49րդ հատոր (1955)· Մաքէֆ, «Identity and Continuity of States» (1954):

խարհամարտի ընթացքին երիտասարդ Թուրքերու վարչաձեւը հիմնովին Թրքական բնոյթ ունէին: Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարներէն չատեր հետագային մասնակցեցան ազգայնական շարժումին եւ դարձան հանրապետութեան հիմնադիրները: Ամբողջ Թուրք ժողովուրդը մաս կազմած էր Թրքական հանրապետութեան, Թրքական Ազգային Ուխտի առաջադրութեամբ: Հետեւաբար, դիւրին է տեսնել Թէ ինչպէս կը նոյնացուին օսմանեան կայսրութեան եւ Թրքական հանրապետութեան անձնաւորութիւնները:

Թրքական հանրապետութեան եւ օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութեանց չարունակման այս հարցը հեղինակաւոր կերպով վճռուած է Լօզանի Դաշնագրով կատարուած իրաւարարութեան մը պարագային, որ ծանօթ է օսմանեան պարտքի իրաւարարութիւն (4) անունով: Թէեւ իրաւարարութիւնը հիմնականին մէջ կը վերաբերէր օսմանեան պարտքերու հաւասար բաչխումի հարցին, այսուհանդերձ՝ իրաւարարը կը ստիպուէր դիմել այն իրողութեան որ Թրքական հանրապետութիւնը կը չարունակէր օսմանեան նախկին կայսրութեան անձնաւորութիւնը, պատասխանելով՝ Թրքական ա՛յն հակաճառութեան, որուն համաձայն Թուրքիա չատ հեռու էր իրաւականօրէն օսմանեան կայսրութեան հետ նոյնանալէ, եւ Թէ՝ իր կարգին, ինք եւս նոր ստեղծուած էր այս վերջինին անդամահատումով, ինչպէս որ էր պարագան Լօզանի Դաշնագրին 5րդ Յօդուածի 2րդ պարբերութեան մէջ յիշատակուած ասիական պետութիւններուն: Հետեւաբար՝ Թրքական տրամաբանութեամբ, օսմանեան պարտքերուն հաւասար բաչխման հարցին մէջ կարելի չէր Թուրքիոյ հանդէպ մասնայատուկ վերաբե-

(4) (1925) 1 R. I. A. A., էջ 529:

րում մը ունենալ եւ տարբերութիւն մը դնել իրեն եւ յիշեալ միւս պետութիւններուն միջեւ, որոնք իրեն նման սկզբ է պարտական նկատուէին: Այս հակաճառութիւնը մերժելով, Իրաւարար գործէ, իր վճիռին մէջ, հաստատեց Թէ «Լօզանի Դաշնագիրը, այն գծով որ կը վերաբերի օսմանեան հանրային պարտքերու հաւասար բաչխումին, իրեն կը վերապահէ պետութիւններուն կրելիք պարտքի բաժնին ճչգրտումը՝ բացի Թուրքիայէն՝ որուն ուսերուն կը ծանրանայ պարտքերու բեռը օսմանեան նախկին կայսրութեան, որուն անձնաւորութիւնը իսկ կը շարունակէ» (5): Իրաւարարը յայտարարեց նաեւ Թէ Թուրքիոյ դատական դրութիւնը ոչ մէկ ձեւով կը նոյնանայ չահագրգիռ այլ պետութեանց դրութեան հետ: Ան վճռեց Թէ «Միջազգային Օրէնքի մէջ Թուրքիոյ հանրապետութիւնը պէտք է նկատուի օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութեան շարունակութիւնը»:

Վերոյիշեալ օրինական պարագաներուն եւ հեղինակաւոր կարծիքներուն լոյսին տակ, ինչպէս եւ պատմութեան իրողութիւններուն հետեւելով, յստակ է որ այսօրուան Թուրքիան կը չարունակէ օսմանեան նախկին կայսրութեան անձնաւորութիւնը եւ կը կրէ, Միջազգային Օրէնքով, կայսրութեան կողմէ գործուած սխալներուն միջազգային պատասխանատուութիւնը, ինչպէս նաեւ այս վերջինին ընկերացող հաստատման եւ վերահաստատումի պարտաւորութիւնը:

11

Պահանջատէրերը

Նախորդ գլուխներուն մէջ ճշդելէ ետք Միջազգային Օրէնքով հայ ազգին դէմ գործուած սխալները, ինչպէս նաեւ ա՛յն պետութիւնը կամ պետութիւնները, որոնց ուսերուն կը ծանրանան պատասխանատուութիւնները, ներկայ գլուխով փորձ մը կը կատարուի ճշդելու համար պահանջատէրերը, այսինքն՝ Միջազգային Օրէնքի կողմէ ճանչցուած իրաւատէրերն ու յիշեալ յանցագործութեանց դէմ պահանջ ներկայացնելու իրաւունք ունեցողները:

Հո՛ս, անմիջապէս իսկ կը կանգնինք դժուար հողի մը վրայ: Առաջին՝ ունինք «Միջազգային արդի Օրէնքի» կանոնները, որոնք զարգացած են Ա. Աշխարհամարտէն ասդին: Այս չրջանը կը յատկանշուի Ազգերու Դաշնակցութեան համաձայնագրով, Համաշխարհային Առեւտուրով, Միացեալ Ազգերու Ուխտով, Մարդկային Իրաւանց վերաբերեալ Տիեզերական զանազան Յայտարարութիւններով եւ Ցեղասպանութեան համաձայնագիրով: Այս չրջանը յատկանշական է նաեւ այն իրողութեամբ, որ անհատներն ու ազգերը ստացած են

Միջազգային Օրէնքով ճանաչում եւ, աստիճանաբար, Միջազգային Օրէնքին մէջ բարձրացած են պարզ առարկայի մակարդակէն դէպի իրաւատիրութիւն: Միջազգային Օրէնքի տյսպէս կոչուած «դրապաշտները» (positivists) պիտի չհամաձայնին այս հաստատումին հետ եւ անհատներուն թէ ազգերուն վերաբերեալ նման կանոնները պիտի նկատեն պետականութեան բնոյթէն եւ գերիչխան պետութեան մը կամքէն բխած երեւոյթներ, որոնք լաւագոյն պարագային կրնան նկատուիլ de lege feranda կանոններ: Այսուհանդերձ, միջազգային իրաւագէտներու աւելի կարեւոր խումբ մը միշտ մերժած է ընդունիլ որ գերիչխան պետութիւնը միայն ատակ է Միջազգային Օրէնքով իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ստանձնելու: Անոնք պիտի յիշատակեն 20րդ դարու ընթացքին պատահած դէպքերու հոլովոյթին ընթացքը, պիտի մատնանշեն պատահած կարեւոր փոփոխութիւնները, որոնք անհատն ու ազգը ի զօրու դարձուցին Միջազգային Օրէնքով իրաւունքներ կամ պարտաւորութիւններ ստանձնելու, գերիչխան պետութեան հետ կողք-կողքի եւ երբեմն ալ հակադրարար անոր:

Իմ կարծիքով, լաւագոյն տեսակէտը այն է, որ նկատի կ'առնէ վերջին հոլովոյթը: Վերջին հաչուով Միջազգային արդի Օրէնքին չատ մը տրամադրութիւնները անիմաստ կը դառնան, եթէ մենք կառչած մնանք գերիչխանութեան հին ըմբռնումին: Պէտք է խոստովանիլ որ գերիչխանութեան այդ ըմբռնումը ըզգալիօրէն սահմանափակուած ու նեղցած է այն նոր արժէքներով, որոնք այժմ մաս կազմած են Միջազգային Օրէնքին: Այլապէս դժուար պիտի ըլլար ըմբռնել գոյութիւնը այն տրամադրութեանց, որոնք կը վերաբերին ժողովուրդներու ինքնորոշման, մարդկային իրաւունքներուն եւ ոչ-ինքնավար հողամասերուն Մակի Ուխտին թէ՛ զանազան համաձայնագրերուն մէջ չիշատակուած, կամ՝ Ցեղասպանութեան Համաձայնագրի

տրամադրութեանց: Այս տրամադրութեանց խախտումը անհրաժեշտօրէն կ'ենթադրէ ուղակի թէ անուղղակի պատասխանատուութիւնը կարգ մը կերիչխան պետութեանց, որոնց կամքին դէմ պէտք է պարտադրուին այս տրամադրութիւնները, եթէ անոնք գործադրութեան պիտի դրուին: Հետեւաբար՝ ժողովուրդներն ու անհատները Միջազգային Օրէնքով կը կրեն իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ: Այս իրողութիւնը ի մտի ունենալով է, որ 1945ին Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ մէկտեղուած պետութիւնները Ուխտը սկսան հետեւեալ բառերով. «Մենք՝ Միացեալ Ազգերու ժողովուրդները...», այսպէսով մէկդի ձգելով մինչ այդ ընդունուած «Պայմանադիր Բարձր Կողմեր»ու դասական բանաձեւը:

Միացեալ Ազգերու գործնական ընթացքը նոյնիսկ աւելի անդին դացած է Ուխտով արտայայտուած տրամադրութիւններէն: Այսպէս, պետութեան մը ներքին իրաւասութեան ենթակայ հարցերու ծիրէն Միացեալ Ազգերու իրաւասութիւնը դուրս ձգող Ուխտի 2րդ Յօդուածին 7րդ պարբերութիւնը ստացած է չատ նեղ մեկնաբանութիւն եւ, հետեւաբար, արդելք չէ հանդիսացած որպէսզի Միացեալ Ազգերը միջամտեն ապագաղութարարման հարցերուն եւ ցեղային խտրականութեանց գծով:

ՀԱՑ ԱԶԳԸ ԻՐԲԵՒ ՊԱՀԱՆՋԱՏԷՐ

Վերոյիշեալ քննարկումին լոյսին տակ, ընդունուած է որ հայ ազգը կրնայ Միջազգային Օրէնքով ներկայանալ իրբեւ պահանջներու եւ իրաւունքներու տէր միաւոր: Անշուշտ, որ այս հաստատումը կատարելով մտադրութիւն չունինք աչք դոցելու ա՛յն իրողութեան վրայ, որ Միջազգային վարոյքը (procedure) ետ կը մնայ Միջազգային Էական Օրէնքէն, եւ թէ՝

անհատներու կամ ժողովուրդներու իրաւունքները պարտադրելու համար դեռ չէ գտնուած յարմար ատեանը: Ուստի, դոյութիւն չունի միջազգային ոչ մէկ ատեան՝ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրները պատժելու կամ մարդկային իրաւունքները պարտադրելու համար (բացառութիւն կը կազմէ Մարդկային Իրաւանց Եւրոպական Ատեանը), իսկ Արդարութեան Միջազգային Ատեանի ներկայ դրութեամբ միայն պետութիւնները կրնան հարց արծարծել: Այսուհանդերձ՝ յարմար ատեանի բացակայութիւնն ու Միջազգային Օրէնքի գործադրութեան ճեւին դժուարութիւնները պէտք չէ մղեն մեզ մերժելու յստակ իրաւունքներու դոյութիւնը: Աւելի'ն. Միջազգային Օրէնքով յստակ իրաւունքներ ունենալու կարողութիւնը անհատներուն կամ ժողովուրդներուն մերժելու ձգտումը պարզապէս մնացած է բացարձակ կերիչխանութեան եւ ուժի քաղաքականութեան հինցած չրջանէն եւ պէտք է սրբագրուի: Այս թերացումը կամ դժուարութիւնը մասամբ դարմանուած է այսօր գործակցութեամբը ա՛յն պետութիւններուն, որոնք օժտուած են միջազգային բարոյականի նոր զգայնութեամբ մը եւ միջազգային դրութեան նոր ըմբռնումով, եւ որոնք կ'ուզեն իրենց կարողութիւնը, իրրեւ դերիչխան պետութիւններ եւ միջազգային կազմակերպութեանց անդամներ, ի սպաս դնել անոնց որ յստակ իրաւունքներ ունին, բայց որոնց կը մերժուի միջազգային կազմակերպութեանց եւ Ատեանին դիմելով իրենց իրաւունքները պաշտպանելու կարելիութիւնը, որովհետեւ պրկուած են դերիչխանութենէ: Անշուշտ, հարցին երկուութիւնը կը կայանայ այն իրողութեան մէջ որ ինքնորոշման ձգտող ժողովուրդներուն սահմանումով իսկ կը պակսի դերիչխանութիւնը եւ, հետեւաբար, անոնց թոյլատրուած չէ գործածել Միջազգային Օրէնքի կառոյցը՝ Միջազգային Օրէնքով իսկ հաստատուած իրենց իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Միջազգային Օրէնքը ստիպողաբար կարիքը ունի վերանայումի եւ կատարելագործումի, որպէսզի կարենայ քայլ պահել եւ անհատներուն ու ժողովուրդներուն տրամադրել պաշտպան կառոյցը, զորս անոնք պէտք ունին Միջազգային Օրէնքով իսկ իրենց ձեռք ձգած իրաւունքները պաշտպանելու համար:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ՊԱՀԱՆՋԱՏԷՐ՝ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՈՂՈՎԱԿՈՎ

Նախ՝ 1918էն 1920ի Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ ապա՝ 1920էն 1922ի Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւնը ունէին միջազգային լրիւ անձնաւորութիւն եւ Միջազգային Օրէնքի կողմէ ճանչցուած էին: Իրրեւ անկախ հանրապետութիւններ, Միջազգային Օրէնքով անոնք ունէին օրինական լրիւ կարողականութիւն: Նկատի ունենալով որ վարչաձեւի փոփոխութիւն մը չ'պղտոր տուեալ պետութեան իրաւական անձնաւորութեան եւ չարունակականութեան վրայ, կարելի է անտեսել Հայաստանի Հանրապետութեան վարչաձեւի փոփոխութիւնը եւ խօսիլ 1918էն 1922 տեւած Հայկական Հանրապետութեան անունով: Այս հանրապետութեան պահանջները կրկնակ էին. առաջին՝ հայ ազգի պահանջները 1918ը կանխող ժամանակաշրջանին համար, նկատի ունենալով որ Հանրապետութիւնը կը մարմնաւորէր եւ կը ներկայացնէր հայ ազգը իրրեւ ամրողջութիւն. երկրորդ՝ Հանրապետութեան հանդէպ 1918էն 1922 գործուած սխալներէն բխեալ պահանջներ:

1922էն ասդին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւնը մաս կազմած է Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւններու Դաշնակցութեան. նախ՝ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան ընդմէջէն եւ ապա՝ 1936էն ասդին՝ ուղղակիօրէն:

Իրրեւ հետեւանք՝ Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական անձնաւորութիւնը ներմուծուած եւ մաս կազմած է Խորհրդային Միութեան իրաւական անձնաւորութեան, Միջազգային Օրէնքի տեսանկիւնէն:

Ուստի կարելի է ըսել որ, Միջազգային Օրէնքի պետութեանց յաջորդութեան կանոններով (առնուազն զերիչխան պետութեանց Միջազգային դասական Օրէնքով), Խորհրդային Միութիւնը ժառանգած է Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւունքները եւ պահանջատէրը է այն վնասներուն համար, որոնց ենթարկուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ իր ստեղծումէն իսկ սկսեալ:

Ուրեմն՝ Խորհրդային Միութիւնը եւս Միջազգային Օրէնքով կրնայ ներկայանալ իրրեւ պահանջատէր՝ այլ պետութեանց դէմ, ըլլալով ա'յն պետութիւնը որ կը մարմնաւորէ եւ կը ներկայացնէ Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական անձնաւորութիւնը:

Այսուհանդերձ՝ Միջազգային Օրէնքով դինք բաղկացնող պետութեանց կամքը ներկայացնելու դաշնակցային պետութեան մը իրաւական այս հանդամանքին պծով նոյն այդ Օրէնքը ունի կարեւոր բացառութիւն մը, եւ ասիկա կը պատահի ա'յն ատեն, երբ բաղկացուցիչ պետութիւն մը որոշէ գործածել ինքնորոշման իր իրաւունքը: Այդ պարագային բախում մը կը պատահի երկու կողմերուն միջեւ եւ ինքնորոշման իրաւունքը չի կրնար զոհուիլ պետական յաջորդութեան կանոններուն:

Եզրափակում

Այսօր գոյութիւն ունին պատմական եւ այլ հաբուստ ապացոյցներ, որոնք տրամաբանական ո՛չ մէկ կասկած կը ձգեն այն մասին, որ 1915ին եւ յաջորդ տարիներուն օսմանեան կայսրութեան վարիչներուն կողմէ ցեղասպանութիւն մը գործուած էր հայ ազգին դէմ, ծրագրելով եւ կազմակերպելով Թրքահայաստանի եւ կայսրութեան այլ շրջաններու հայութեան մէկուկէս միլիոնին սպանդը (կայսրութեան մէջ ապրող հայերուն գրեթէ կէսը), տարապրելով մնացեալ հայ բնակչութիւնը՝ հայկական Հարցը վերացնելու նպատակով: Աւելի՛ն. հայերու բոլոր ինչքերը անարդարօրէն բռնատիրացուած էին Թրքական իշխանութիւններու կողմէ:

Այս չարդերը, տեղահանութիւնները եւ ինչքերու բռնատիրացումները, առանց որ վերջ գտնեն Ա. Աշխարհամարտի աւարտով եւ օսմանեան կայսրութեան պարտութեամբ, չարունակուեցան Ազգայնական Շարժումին կողմէ այսպէս կոչուած «Անկախութեան Պատերազմի» ընթացքին եւ հետագային՝ Հանրապետական Թուրքիոյ օրով, Ազգայնականներուն կողմէ Թուրքիա նկատուած սահմաններէն հայ տարրին վերացումը ամբողջացնելու նոյն նախկին ծրագրին դարձադրութեան համար: Այս բոլորը պատահեցան յաղթական Դաշնակիցներու աչքին առջեւ եւ անոնց ոճրային անտարբերութեան քաջալերանքով:

Դաշնակիցներու խոստումները եւ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին հայերու յանձն առած մեծ զոհողութիւնները ատենուան մը համար երեւութապէս արդիւնաւորուեցան 10 Օգոստոս 1920ի Սեւրի Դաշնագրով, որ ընդունած էր հայերու ազգային տեսլականները իրականացնող, բռնատիրացուած ինչքերը վերահաստատող եւ չարդերու պատասխանատուները պատժող արդար բանաձեւ մը: Բայց Դաշնակիցներու ներքին մրցակցութիւնը եւ տնտեսական համաձայնութեանց հետամուտ անոնց արշաւը վերջ գտաւ Լօզանի մէջ պատահած առուտուրով, ուր Հայկական Հարցը մոռցուեցաւ:

Այս դրքին մէջ փորձ մը կատարուեցաւ ցոյց տալու որ Միջազգային Օրէնքի մէջ բանաձեւուած տրամադրութիւններ կան ցեղասպանութեան եւ ինչքերու ապօրինի բռնագրաւման դէմ. 1948ի Ցեղասպանութեան Ոճիրի Արգիլման եւ Պատժումի Համաձայնագիրը, որ ստորագրուած եւ վաւերացուած էր, այլոց չարքին, նաեւ Թուրքիոյ կողմէ. Միացեալ Ազգերու Ուխտին մարդկային իրաւանց վերաբերեալ բաժինը. 1948ի Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական Յայտարարութիւնը (որ պէտք է կարդացուի իբրեւ Ուխտի մէկ բաժինը), ինչպէս նաեւ՝ մարդկային իրաւանց վերաբերեալ դանազան Համաձայնագրերը:

Ցոյց տրուեցաւ որ իրաւական վերի քայլերը, թէկուզ ex post facto, խորքին մէջ միայն կը բանաձեւեն ցեղասպանութեան արարքին եւ ապօրինի բռնագրաւ-

ման գործադրութեան չրջանին Միջազգային Օրէնքի մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութենական կանոնները: Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովին բանաձեւը եւ անոր հետեւող 26 Նոյեմբեր 1968ի Համաձայնագիրը, մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն անժամանցելիութեան դծով, յաւելեալ ապացոյցն են այս մկկուն: Ամէն պարագայի տակ, ինչ որ ալ եղրակացնենք այս յօդուածներուն յետադարձ ազդեցութեան սահմաններուն մասին, ընդունուած է որ անոնք պէտք է կիրարկուին 1915ին սկսած հայերու ցեղասպանութեան առընչութեամբ, որովհետեւ գործուած վնասը կը չարունակուի այնքան ատեն որ հայերուն կը մերժուի իրենց հողերուն վերադառնալու իրաւունքը, եւ այնքան ատեն որ օտար հողերու վրայ անոնք կ'ենթարկուին իրենց ինքնութիւնը աստիճանաբար կորսնցնելու ընթացքի մը:

Նոյնպէս՝ տեսնուեցաւ որ դրաւումի եւ ժամանցումի հին սկզբունքները այժմ փոխարինուած են Միջազգային Օրէնքի ինքնորոշման սկզբունքով, որ երեւան եկաւ, տուաւորութեան այս դարաշրջանին, իբրեւ միջազգային նոր կարգուսարքի — jus cogens — կարեւոր մասերէն մէկը: Այս լոյսին տակ՝ Հայաստանին պարտադրուած այլեւայլ դաշնագրերը ժամանակավրէպ կը դառնան եւ, լաւագոյն պարագային, անոնք կը հանդիսանան չրջանցուած ժամանակի մը պատկանող ուժի քաղաքականութեան արտայայտութիւնները:

Աւելի'ն. ցոյց տրուեցաւ որ Դաշնակիցներու կողմէ կատարուած խոստումները, Ազգերու Դաշնակցութեան բանաձեւերը եւ վերջապէս Սեւրի Դաշնագիրը՝ Դաշնակիցներուն վրայ կը դնէին որոշ պարտաւորութիւններ, որոնք ոսկայն չկատարուեցան: Այդ պարտաւորութիւնները ունէին իրաւական հիմեր, զորս յայտնաբերելու ճիգը հանդիսացաւ այս դիրքին մղում տուող մեկնակէտը: Նման իրաւական պարտաւորութիւններ Օրէնքի մէջ կը ստանան պատասխանատու նչանակութիւն, ինչ որ կարելի չէ անտեսել՝ եթէ միջազգային կարգուսարքը պիտի պահպանուի:

Ցարդ հայերուն մերժուած են իրենց պատմական իրաւունքներն ու ինքնորոշման իրաւունքը՝ բիրտ ուժի ապօրինի գործածութեամբ եւ հակառակ իրենց կամքին:

Աւելի'ն. այսօրուան Թուրքիան, որ կը չարունակէ օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութիւնը, կը մերժէ, պատմական իրողութիւնները հերքելու խղճալի փորձով մը, վերցնել պատասխանատուութիւնը հայերուն դէմ գործուած յանցանքներուն, ինչպէս նաեւ՝ հայոց պատկանող հողերը վերադարձնելու եւ անոնց հատուցում կատարելու պարտաւորութիւնը. պարտականութիւն մը՝ որ Միջազգային Օրէնքով հաստատուած է:

Ներկայ դրութեան չարունակումը զօրաւոր ընդվզում կ'առաջացնէ աւելի քան 5 միլիոն հայերուն մօտ, որոնց դրեթէ կէսը հայրենազրկուած կեանք մը կ'ապրի օտար երկիրներու մէջ, անկախ ա'յն ընդվզումէն՝ զոր անիկա կ'առաջացնէ արդարութեան եւ լաւագոյն աչխարհի մը համար աչխատող խաղաղասէր ժողովուրդներուն մօտ՝ Միացեալ Ազգերու Նպատակներուն եւ Սկզբունքներուն հանդէպ յարգանք տածելու անոնց առաջադրանքին համբով:

Նման ընդվզում մը չի նպաստեր Միացեալ Ազգերու հանդէպ ապրելու հաւատքը ամրապնդելու գործին, որովհետեւ Միացեալ Ազգերու Նպատակներն ու Սկզբունքները կը պայմանաւորուին մարդկային հիմնական իրաւունքներուն հանդէպ յարգանքով, մեծ թէ փոքր ժողովուրդներուն համար հաւասար իրաւունքներ երաչխաւորելու առաջադրութեամբ, դաչնագրերէ եւ Միջազգային Օրէնքի այլ աղբիւրներէ բխած պարտաւորութեանց հանդէպ յարգանքով, ինչպէս նաեւ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքով:

ՑԱԽԵԼՈՒԱԾ

Ա. ԲԱԺԻՆ

Դաշնագրեր եւ Վաւերագրեր

1) Սան Ստեփանոյի դաշնագիր
2) Պերլինի դաշնագիր
3) Հայկական Բարենորոգումներու ռուս-հայկական համաձայնութիւն
4) Դաշնակիցներու Յայտարարութիւնը հայկական ջարդերու մասին
5) Ռուսաստանի, Անգլիոյ եւ Ֆանսայի միջեւ համաձայնութիւն
6) Ռուս Ժամանակաւոր կառավարութեան կարգադրութիւնը Թրքահայաստանի մասին
7) Խորհրդային Միութեան հրովարտակը Հայաստանի մասին
8) Նախագահ Ուիլսընի 14 կէտերը
9) Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիր
10) Հաշտութեան եւ բարեկամութեան պայմանագիր Օսմանեան կայսերական կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ
11) Մուդրոսի զինադադար
12) Հայաստանի Անկախութեան ճանաչումը
13) Սեւրի Դաշնագիր
14) Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ռ.ի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութիւն
15) Ալեքսանդրապոլի դաշնագիր
16) 1920 Դեկտեմբեր 2ի դաշնագիր Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ռ.ի եւ Հայաստանի միջեւ
17) Պայմանագիր Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ
18) Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Վրաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ պայմանագիր
19) Ֆրանքեւթուրք համաձայնութիւն
20) Լոզանի դաշնագիր

ՄԱՆՕԹ.— Հոն ուր ազբիւրներ չեն յիշատակուած, դաշնագրերը եւ վաւերագրերը առնուած են Գ. Լազեանի «Հայաստան եւ Հայ Դատը» հատորէն (բացի Սեւրէն եւ Լոզանէն, որոնք վերստին թարգմանուած են եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն, որուն թարգմանութիւնը կատարուեցաւ օսմաներէն բնագրէն):

1

ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Փետրուար 19)

Ռուս–թրքական հաշտութեան դաշնագիր՝ կնքուած 19 Փետրուար 1878ին Սան Սթեֆանոյի մէջ: Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իկնատիեւ եւ Նելիտով, Թուրքիոյ լիազօրներ՝ Սափվեթ եւ Սաատուլլահ.

ՅՕԴ· 16·— Նկատի ունենալով որ ռուսական զօրամասերու Հայաստանի մէջ գրաւած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք հողամասերուն ամրոց պարպումը կրնայ կռիւներու եւ երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւններուն վնասաբեր ներգործներու ծնունդ տալ, Բ· Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել հայաբնակ գաւառներու տեղական կարիքներուն պահանջած բարեկարգութիւնները, եւ երաշխաւորել ամրոց ապահովութիւնը բիւրտերուն եւ չերքէզներուն դէմ:

ՅՕԴ· 19·— Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Թուրքիոյ ֆինանսական դժուարութիւնները եւ համակերպելով Ն· Վ· Սուլթանին ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդուածի մէջ հաշուուած զումարներու մեծ մասին հատուցումը փոխարինուի հետեւեալ հողային զիջումներով··· Բ) Արտահանը, Կարսը, Պաթումը, Պայազիտը եւ մինչեւ Սոդանլուխ տարածուող հողամասը···

2

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Յուլիս 1/13)

Լիազօրներ *Ռուսաստանի* կողմէ՝ Կորչակով, Շուվալով եւ Ուրրի, *Գերմանիոյ*՝ Պիսմարք, Պիւլով, Հոհենլոհէ, *Աւստրեւհունգարիոյ*՝ Անդրաշի, Կարոլի եւ Հայմերլէ, *Ֆրանսայի*՝ Վադդինկտոն, Սէն-Վալիէ եւ Դեպրէ, *Մեծն Բրիտանիոյ*՝ Պիկոնսֆիլտ, Սալզպըրի և Ռոսսէլ, *Իտալիոյ*՝ Կորտի եւ Լոնէյ, *Թուրքիոյ*՝ Գարաթէոդորի փաշա, Մուհամմէտ Ալի փաշա եւ Սաատուլլահ պէյ:

(ՅՕԴ· 1 – 57·— կը վերաբերին Պուլկարիոյ, Արեւելեան Ռումելիին, Պոսնահերսէֆին, Գարատաղին, Իումանիոյ, եւայլն):

ՅՕԴ· 58·— Բ· Դուռը Ռուսաստանի կառավարութեան կը զիջի Ասիոյ մէջ՝ Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի հողամասերը, վերջինի ճաւահանգիստով, այլ եւ այն բոլոր հողամասերը, որ կը տարածուին ռուս-տաճկական նախկին սահմանի եւ հետեւեալ սահմանագծային հողաշերտի միջեւ (Ճորոխ–Բարդուս–Արաքս գիծ):

ՅՕԴ· 59·— Ն· Մեծ· Ռուսաստանի կայսրը կը յայտարարէ, թէ իր մտադրութիւնը՝ Պաթումը դարձնել ազատ ճաւահանգիստ՝ ըստ նախկինին առեւտրական է:

ՅՕԴ· 60·— Ալաշկերտի հովիտը եւ Պայազիտ քաղաքը, որ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 19րդ յօդուածով Ռուսաստանին զիջուած են, կը վերադարձուին Տաճկաստանին:

ՅՕԴ· 61·— Բ· Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղումի իրականացնել ա՛յն բարեփոխումները, զորս տեղական կարիքները անհրաժեշտ կը դարձընեն հայաբնակ գաւառներուն մէջ, եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը քիւրտերու եւ չերքէզներու դէմ: Այս նպատակով առած իր քայլերուն մասին պարբերաբար պէտք է տեղեակ պահէ Պետութիւնները, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան:

ՅՕԴ· 62·— Քանի որ Բ· Դուռը հաստատ մտադրութիւն յայտնած է պաշտպանելու կրօնական ազատութիւնը ամենալայն իմաստով, ուստի եւ դաշնադիր կողմերը այդ կամաւոր յայտարարութիւնը կ'առնեն ի տեղեկութիւն:

Օսմանեան կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ կարելի չէ դաւանական տարբերութիւնը առիթ տալ, որ ոեւէ մէկը զրկուի իրաւունք ունենալէ, եւ կամ չեղչցուի անոր այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներուն մէջ, որ կը վերաբերին հաղաքացիական ու հաղաքական իրաւունքներէն օգտուելուն, հանրային պաշտօններ ընդունելուն, պաշտօնական զբաղումներուն եւ վարձատրութեան եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենալուն...

ՅՕԴ· 63·— 1856 Մարտ 30ի Փարիզի դաշինքը եւ 1871 Մարտ 13ի դաշինքը կը պահեն իրենց ոյժը բոլոր այն որոշումներու սահմաններուն մէջ, որ չեն վերացուած եւ կամ չեն փոխուած վերոյիշեալ յօդուածներով...

3

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(Յունուար 26 – Փետրուար 8, 1914)

ՅՕԴ. 1.— Երկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուին Արեւելեան Անատոլիայի երկու մարզերի համար, պարոն Ա..., որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է *Էրզրումի*, *Տրապիզոնի* եւ *Սըվազի* վիլայէթներից, եւ պարոն Բ..., որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է *Վանի*, *Բիթլիսի*, *Խարբերդի* եւ *Դիարբեքիրի* վիլայէթներից:

ՅՕԴ. 2.— Ընդհանուր քննիչների գրագման առարկան կազմում է՝ վարչական, դատական, ոստիկանական մարմինների եւ ժանդարմերիայի հսկողութիւնը իրենց մարզերում:

ՅՕԴ. 3.— Հանրային ապահովութեան մարմինների ոյժը անբաւարար լինելու պարագային՝ զինուորական ոյժերը, եթէ այդ պահանջէ ընդհանուր քննիչը, նրա տրամադրութեան տակ են դրւում, ի կատար ածելու համար այն միջոցները, որ ձեռք է առել նա իր իրաւասութեան սահմաններում:

ՅՕԴ. 4.— Ընդհանուր քննիչները պաշտօնից հեռացնում են, նայած պարագաներին, բոլոր այն պետական պաշտօնեաներին, որ անպէտ են, եւ կամ որոնց վատ ընթացքը հաստատուած է նրանց կողմից: Միաժամանակ դատի կ'ենթարկուեն այդ պաշտօնեաներից նրանք, ովքեր կատարած են պատժական յանցանքներ: Ընդհանուր քննիչները հեռացուած կրտսեր պաշտօնեաներին փոխարինում են նորերով, որ կարող են գոհացում տալ ծառայութեան մէջ մտնելու պայմաններին, նախատեսուած կանոններով եւ օրէնքներով:

ՅՕԴ. 5.— Նրանք (ընդհանուր քննիչները)(*) իրաւունք ունին Ն. Մեծ. Սուլթանի կառավարութեանը առաջարկներ անելու պետական բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին:

ՅՕԴ. 6.— Պատնառաբանուած կարճ հեռագրով անոնք անմիջապէս կը տեղեկացնեն պատկան նախարարութեան ամէն մէկ պետական պաշտօնեայի արձակման մասին, իսկ մէկ շաբաթուայ ընթացքում էլ նախարարութեան կը յղեն այդ պաշտօնեաներից ամէն մէկի թղթածրարը մանրամասն պատճառաբանութեամբ:

ՅՕԴ. 7.— Կարեւոր դէպքերում, երբ պահանջւում է արագ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունեն պաշտօնից անմիջապէս հեռացնելու դատական տեսչութեան անփոխարինելի պաշտօնեաները, պայմանաւ որ դէպքի մասին անմիջապէս տեղեկութիւն տրուի դատական գլխաւոր վարչութեան:

ՅՕԴ. 8.— Եթէ վալիները կատարելու լինեն այնպիսի գործեր, որ կը պահանջեն ժամանակաւորապէս խիստ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները պարտաւոր են այդ մասին հեռագրական հաղորդագրութիւն անել Ներքին Գործոց նախարարութեան, որ եւ այդ դէպքը անմիջապէս ներկայացնում է նախարարների խորհուրդին: Վերջինս պարտաւոր է որոշում տալ ոչ ուշ քան ընդհանուր նահանգապետի հեռագիրը ստանալու օրից չորս օր յետոյ:

ՅՕԴ. 9.— Հողային վէճերը պիտի վճռուեն ընդհանուր նահանգապետների անմիջական հսկողութեան տակ:

ՅՕԴ. 10.— Ընդհանուր քննիչների իրաւունքներին եւ պարտականութիւններին վերաբերեալ աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի մշակուեն նրանց անուանումից յետոյ, իրենց գործակցութեամբ:

(*) Փակագիծերու բացատրութիւնները կը վերաբերին թարգմանութեան եւ մաս չեն կազմեր բնագրին:

Եթէ 10 օրուայ ընթացքում թափուր դառնալու լինեն ընդհանուր ճննիչների պաշտօնները, Բ. Դուռը յոյս ունի Մեծ Պետութեանց բարեհաճ աջակցութեանը՝ ընդհանուր ճննիչներ ընտրելու գործում:

ՅՕԴ. 11.— Օրէնքները, հրամանագիրները եւ կառավարական հաղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի տրուին իւրաքանչիւր մարզում՝ տեղական լեզուներով: Վարչութեան մէջ եւ դատարանում կողմերից ամէն մէկը իրաւունք պիտի ունենայ օգտուելու իր լեզուից, եթէ ընդհանուր ճահանգապետը հնարաւոր համարի այդ: Դատարանների որոշումները պիտի խմբագրուեն տանկերէն, որին եթէ հնարաւոր է, պիտի կցուի եւ թարգմանութիւնը՝ կողմերի լեզուներով:

ՅՕԴ. 12.— Ամէն մէկ վիլայէթի ժողովրդական կրթութեան նախահաշուում ցեղային տարրերի բաժինը սահմանուելու է ժողովրդական կրթութեան համար ընթացք վճարելիք տուրքի համեմատութեամբ: Կայսերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չպիտի յարուցանէ այն բանի դէմ, որ հաւատակիցները մասնակցութիւն ունենան համայնքային դպրոցների պահպանութեան գործում:

ՅՕԴ. 13.— Խաղաղ ժամանակ Օսմանեան ամէն մէկ բաղաքացի պարտաւոր է զինուորական ծառայութիւն կատարել իր բնակած զինուորական շրջանում: Եւ սակայն, կայսերական կառավարութիւնը եմէնի, Ասսիրի եւ Նէջդի հեռաւոր մասերը ցամաքային զօրքեր ղրկելիս՝ այդ զօրքերի կազմը պիտի լրացնէ կայսրութեան բոլոր մասերից, ընթացում ապրող բոլոր ժողովուրդների համեմատական բանակութեամբ: Բացի այդ, նա (Օսմանեան կառավարութիւնը) ծովային զօրամասերի մէջ կ'ընդունի նորակոչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերից:

ՅՕԴ. 14.— Համիտիէ զօրագունդերը պիտի վերակազմուեն, որպէս պահեստի հեծեալներ:

ՅՕԴ. 15.— Նրանց զէնքերը կը պահուեն զինամբեքանոցներում եւ կը տրուին միմիայն զօրահաւաքի եւ զօրախաղերի ժամանակ: Նրանք ենթակայ կը լինեն այն զօրաժիողների հրամանատարներին, որոնց շրջանում կը գտնուին: Խաղաղ ժամանակ, զօրագունդերի, հեծելավաշտերի եւ դասակների պետերը կ'ընտրուին օսմանեան գործող բանակի սպաների միջից: Այդ գունդերի զինուորները զինուորական ծառայութիւն կ'անեն մէկ տարի: Այդ գունդերը մտնել կարենալու համար՝ զինուորները սեփական հաշուով պարտաւոր են ձեռք բերել ձի, լրիւ հանդերձանքով միասին:

Տուեալ շրջանում ապրող ամէն ոք, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, որ կ'ենթարկուի այս պահանջներին, կարող է մտնել այդ գունդերը: Զօրահաւաքի եւ զօրախաղերի ժամանակ զուգարուած այդ գունդերը ենթակայ են կարգապահական նոյն այն միջոցներին, ինչ որ կանոնաւոր զօրքերը...

ՅՕԴ. 16.— Երկու մարզերում գոյութիւն ունեցող տարբեր կրօնների հետեւողների ճշգրիտ համեմատականութիւնը կ'որոշուի վերջնական մարդահամարով, որ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր ճննիչների հսկողութեան տակ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, հնարաւորութեան դէպքում՝ մէկ տարուց ոչ ուշ:

ՅՕԴ. 17.— Մինչ այն՝ ընդհանուր խորհուրդների եւ Վանի ու Բիթլիսի վիլայէթների կոմիտէների անդամները կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմետականներից եւ ոչ մահմետականներից:

ՅՕԴ. 18.— Եթէ Էրզրումի վիլայէթում վերջնական մարդահամարը չվերջանայ մէկ տարուայ ընթացքում, ընդհանուր խորհուրդի անդամները կ'ընտրուին հաւասարութեան նոյն այն սկզբունքով, ինչ որ է վերայիշեալ երկու վիլայէթներում:

ՅՕԴ. 19.— Սըվազի, Խարբերդի եւ Դիարբեքիրի վիլայէթներում ընդհանուր խորհուրդի անդամները կ'ընտրուին այժմ իսկ՝ համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ: Այդ բանի համար՝ մահմետական ընտ-

բողների (պատուիրակների) թիւը կ'որոշուի ընտրական այն ցուցակներով, որ հիմք են ծառայել վերջին ընտրութեան համար: Իսկ ոչ-մահմեդականների թիւը կը սահմանուի համաձայն այն ցուցակների, որ կը ներկայացուին նրանց համայնքների կողմից:

ՅՕԴ. 20.— Եւ, սակայն, եթէ գործնական այլ եւ այլ դժուարութիւններ անկարելի կը դարձնեն այդ ժամանակաւոր ընտրական եղանակը, այդ դէպքում, բաշխելու համար տեղերը երեք վիլայէթների — Սըվազ, Խարբերդ եւ Դիարբեքիր — ընդհանուր խորհուրդների միջեւ, ընդհանուր քննիչները իրաւունք կ'ունենան ուրիշ համեմատականութիւն առաջարկելու — աւելի համապատասխան վերոյիշեալ վիլայէթների ժամանակակից կարիքներին ու պահանջներին:

ՅՕԴ. 21.— Բոլոր այն վիլայէթներում, ուր ընդհանուր խորհուրդները կ'ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքներով, փոքրամասնութեան ներկայացուցչութիւնը կ'ապահովուի կոմիտէներում...

ՅՕԴ. 22.— Վարչական խորհուրդների անդամները առաջուան նման կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից:

ՅՕԴ. 23.— Եթէ ընդհանուր քննիչները անյարմար չգտնեն՝ մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների հաւասարութեան սկզբունքը կը կիրառուի նաեւ ոստիկանութեան ու ժանդարմերիայի կազմի համար երկու մարզերում, որ չափով որ ազատ տեղեր բացուին:

ՅՕԴ. 24.— Հաւասարութեան նոյն այդ սկզբունքը կը կիրառուի որչափ հնարաւոր է նաեւ երկու մնացեալ պաշտօնները բաշխելու ժամանակ:

4

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

(23 Մայիս 1915)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՐ ՓՈԽԱՆՑՈՒԱԾ ԷՐ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ 23 ՄԱՅԻՍ 1915ԻՆ, ՄԱՄԼՈՅ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ՄԸ

Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը, համաձայնաբար Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կառավարութեանց հետ, կը կատարէ հրապարակային հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Անցեալ ամսուան տեւողութեան Հայաստանի քիւրտերն ու թուրք բնակիչները ձեռնարկած են հայերու ջարդին, մեղսակցութեամբն ու յաճախ օժանդակութեամբը օսմանեան իշխանութիւններուն: Նման կոտորածներ տեղի ունեցան Ապրիլի կէսուն՝ Կարնոյ, Դերջանի, Ակնի, Պիթլիսի, Սասունի, Մշոյ, Զէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:

Վանի շրջակայ 100 գիւղերու բնակիչները սպաննըւած էին: Նոյն իսկ քաղաքամէջի հայկական թաղերը ենթարկուեցան թրքական ներխուժումի: Նոյն միջոցին՝ Կ. Պոլսոյ Օսմանեան կառավարութիւնը կրակ կը ժայթքէ հայ անպաշտպան բնակչութեան դէմ:

Թուրքիոյ կողմէ գործուած այս անմիջական ոճիրներուն դիմաց՝ Դաշնակից Կառավարութիւնները հրա-

պարակաւ կը յայտարարեն Բ. Դրան որ օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոնց գործակալներն ու մեղսակիցները, անհատապէս պատասխանատու պիտի նկատուին նման չարդերու համար:

(Անգլիական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան փաստաթուղթ, թիւ 371/2488)

5

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ, ԱՆԳԼԻՈՑ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱՑԻ ՄԻՋԵՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1916 Ապրիլ 13/26, Փեթրոկրատ,
19 Օգոստոս/1 Սեպտեմբեր, Լոնտոն)

Սազոնովի, ժորժ Բիգոյի եւ Կրէյի փոխանակած յուշագրերու համաձայն՝

1.— Ռուսաստան կը գրաւէ Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Բազէշի շրջանները՝ մինչեւ այն կէտը՝ Սեւ Ծովի ափին Տրապիզոնէն արեւմուտք՝ որ կ'որոշուի յետոյ:

2.— վանէն, Բազէշի հարաւ՝ Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի հոսանքին, Ճեզիրէ-Իպն-Օմարի եւ Ամադիայի եւ Մէրհեվէտի շրջանին վրայ իշխող լեռնագագաթներու գիծին միջեւ տարածուող Քիւրտիստանի շրջանը պիտի զիջուի Ռուսաստանին, որ ատոր փոխարէն Ֆրանսայի սեփականութիւն պիտի ճանչնայ Ալա-Տաղի, Կեսարիայի, Աղ Տաղի, Իգիտ Տաղի, Ջարայի, Ակնի, Խարբերդի միջեւ ինկող հողամասը: Բացի այդ, սկսած Մէրհեվէտի շրջանէն՝ արաբ պետութեան սահմանը պիտի անցնի այն լեռնագագաթներու գիծով, որ ներկայիս կը բաժնէ օսմանեան հողը Պարսկաստանէն...

*** Այս համաձայնութեան յարած է նաեւ Իտալիա Փեթրոկրատի իր դեսպան Գարլոնիի կողմէն՝ 1916 Նոյեմբեր 6-19ին ներկայացուած յուշագրով (*):

(*) Jean Pichon. «Le partage du Proche-Orient», 1938, Paris, էջ 95:

6

ՌՈՒՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժամանակաւոր կառավարութիւնը, համաձայն յօդ. 42 եւ 43ի Լահէյի Հոկտեմբեր 5–18 կոնվէնցիայի ցամաքային պատերազմի օրէնքների եւ սովորոյթների մասին, մինչեւ խաղաղութեան դաշնագրով *Թրքահայաստանի* վիճակի վերջնական որոշումը՝ կարգադրեց.

ՅՕԴ. 1.— *Թրքահայաստանի* հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերից գրաւուած՝ բաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերացում է կովկասեան իշխանութիւնների, այլեւ կովկասեան ռազմաճակատի զինուորական իշխանութիւնների տնօրինութիւնից եւ անմիջապէս ենթարկւում է ժամանակաւոր կառավարութեան:

ՅՕԴ. 2.— Առաջին յօդուածում յիշուած լիազօրութեանց, ինչպէս եւ Թրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքով՝ այս շրջանների բնդհանուր նահանգապետին յանձնուած իրաւունքների իրագործումը ժամանակաւոր կառավարութեան կողմից վստահւում է իր նշանակած Թրքահայաստանի բնդհանուր կոմիսարին:

ՅՕԴ. 3.— Թրքահայաստանի բնդհանուր կոմիսարի մօտ գտնւում է բաղաքացիական օգնականը:

ՅՕԴ. 4.— Բնդհ. կոմիսարը, իր բաղաքացիական մասի օգնականի զեկուցման համաձայն, անմիջապէս ներկայացնում է ժամ. կառավարութեան իր նկատումներ. Թրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքի ցանկալի լրացումների եւ փոփոխութիւնների մասին:

Ստորագրեցին՝ նախարարապետ Լվով
Արտաքին գործերի նախարար՝ Պ. Միլիւկով
ժամանակաւոր կառավարութեան գործերի վարիչ՝ Վլադ. Նաբոկով

25 Ապրիլ 1917 թ.

7

ԽՈՐՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(1917 Դեկտեմբեր 31)

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, որ Ռուսիոյ գիւղացիական եւ բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէն բռնագրաւուած թրքապատկան Հայաստանի վրայ, ազատ ինքնորոշման հիմունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն:

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը գըտնէ, որ այս իրաւունքի իրացումը հնարաւոր է այն պարագային միայն, երբ ստեղծուած են շարք մը նախնական երաշխիքներ, բացարձակօրէն անհրաժեշտ հայ ժողովուրդի ազատ հանրաքուէն արտայայտելու համար:

Այդ կարգի երաշխիքներէն են, ըստ ժող. Գործավարներու Խորհուրդի,—

1) Զօրքերու պարպումը «Թրքահայաստան»էն եւ հայկական ժողովրդական միլիցիայի անյապաղ կազմակերպումը՝ «Թրքահայաստան»ի բնակիչներու անձնական ու գոյքային անվտանգութիւնը ապահովելու նպատակով:

2) Տարբեր երկիրներու մէջ ցրուած գաղթականհայերու, ինչպէս նաեւ վտարանդի հայերու անարգել վերադարձը «Թրքահայաստան»ի սահմանները:

3) Պատերազմի ժամանակ թրքական իշխանութիւններու կողմէն բռնի կերպով Թուրքիոյ խորքերը արտաքսուած հայերու անարգել վերադարձը «Թրքահայաստան»ի սահմանները, որուն վրայ ժողովրդական կոմիսարներու Սովետը պէտք է պնդէ թրքական իշխանութիւններու հետ ունենալիք խաղաղ բանակցութիւններուն ժամանակ:

4) «Թրքահայաստան»ի ժամանակաւոր ժողովրդական կառավարութեան կազմակերպումը՝ ժողովրդավարական հիմունքով ընտրուած հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներու Սովետին ձեւով:

Կովկասի գործերուն Արտակարգ ժամանակաւոր կոմիսար Ստեփան Շահումեանին կը յանձնարարէ ամէն տեսակ օգնութիւն ցոյց տալ «Թրքահայաստան»ի բնակչութեանը 2րդ եւ 3րդ կէտերու իրականացման գործին մէջ, ինչպէս նաեւ ձեռնամուխ ըլլալ ստեղծելու խառն յանձնաժողով «Թրքահայաստան»ի սահմաններէն զօրքերը հանելու ժամկէտն ու եղանակները սահմանելու համար:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Թրքական Հայաստանի աշխարհագրական սահմանները պիտի ճշդուին հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներու կողմէ, ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, համաձայնաբար դրկից եւ վիճելի (միսիլման եւ ուրիշ) շրջաններու ներկայացուցիչներու հետ, դարձեալ ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, ինչպէս նաեւ կովկասեան գործերու Արտակարգ ժամանակաւոր գործավարի հետ:

ժողովրդական գործավարներու խորհուրդի
նախագահ՝ ՈՒԼԵԱՆՈՎ ԼԵՆԻՆ
Ազգութեանց գործերու ժողովրդական
գործավար՝ ՋՈՒՂԱՇՎԻԼԻ-ՍԹԱԼԻՆ

(Ք. Բորեան — «Հայաստան», Հատոր Ք., 1929, Մոսկուա, էջ. 259—260):

8

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒԻԼՍՐՆԻ 14 ԿԵՏԵՐԸ

(8 Յունուար 1918)

12.— *Օսմանեան կայսրութեան* տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս *Թուրքերի իշխանութեան տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան աներկբայ երաշխիք իրենց գոյութեան համար, այլ եւ բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ ինքնօրէն զարգացման*: Տարտանելը շարունակ բաց պիտի մնայ նաւերի ազատ անցքի ու բոլոր ազգերի առեւտուրի համար, միջազգային երաշխիքներով:

9

ԲՐԵՍՏ–ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն՝ կնքուած 1918 թ. Մարտ 3/17ին *Բրեստ–Լիտովսկում*, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան, եւ միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրօ–Հունգարիայի, Պուլկարիայի եւ Տաճկաստանի միջեւ:

Լիազօրներ.— Ռուսաստանի կողմից՝ *Սոկոլնիկով, կարախան, Զիչերին եւ Պետրովսկի*. Գերմանիայից՝ *Ֆիւլման, Ռոզենբերգ, Հոֆման եւ Հորն*. Աւստրօ–Հունգարիայի՝ *Չերնին, Մերէյ Ֆոն Կապոս, Մերէ եւ Զիչերիչ – Ֆոն – Բազանի*. Բուլկարիայի՝ *Տոչեւ, Գանչեւ եւ Անաստասով*. Տաճկաստանի՝ *Հաքքը փաշա եւ Զէքի փաշա*:

ՅՕԴ. 4.— ...Ռուսաստանը պիտի աճէ իր բոլոր կարելին, ապահովելու համար *չուտափոյթ պարպումը Արեւելեան Անատոլիայի նահանգներէն* եւ սրանց կանոնաւորեալ վերստին յանձնումը Տաճկաստանին:

Արտահանի, Կարսի եւ Բաթումի շրջանները նմանապէս անյապաղ պարպում են ռուս զօրքերի կողմից: Ռուսաստանը պիտի չխառնուի այդ շրջանների պետական–իրաւական եւ միջազգային–իրաւական յարաբերութեանց նոր կազմակերպութեան մէջ, այլ այդ շրջանների ազգաբնակութեան պիտի վերապահէ սահմանիներու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութիւնների եւ մասնաւորապէս Տաճկաստանի:

ՅՕԴ. 6.— Ռուսաստանը պարտաւորւում է անմիջապէս հաշտութիւն կնքել *Ուկրայնայի Ժողովրդական Հանրապետութեան* հետ, եւ ճանաչել այդ պետութեան եւ Գառեակ Համաձայնութեան երկիրների միջեւ կնքը-

ւած համաձայնութիւնը [18 Փետրուար 1918 թ· Բրեստ–Լիթովսկում]:

Ուկրայնայի հողը անյապաղ պիտի պարպեն ռուս զօրքերը եւ ռուս կարմիր գվարդիան: Ռուսաստանը դադարեցնում է ամէն բարոզութիւն Ուկրայնայի ժող· Հանրապետութեան կառավարութեան կամ հասարակական հիմնարկութիւնների դէմ:

Էստլանդիան եւ Լիֆլանդիան նմանապէս անյապաղ պարպուեն ռուս զօրքերի կողմից···

Ֆինլանդիան եւ Ալանդ կղզիները նմանապէս···

ՅՕԴ· 7·— *Պարսկաստանը եւ Աֆղանիստանը* ազատ եւ անկախ պետութիւններ լինելով՝ դաշնադիր կողմերը պարտաւորւում են յարգել նրանց քաղաքական եւ տնտեսական անկախութիւնը եւ հողային անձեռնմխելիութիւնը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ԲՐԵՍՏ–ԼԻՏՈՎՍԿԻ

Կնքուած 1918 թ· Մարտ 3ին Խորհ· Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի միջեւ:

Լիազօրներ·— Խորհ· Ռուսաստանի՝ *Սոկոլնիկով, Կարախան, Զիչերին եւ Պետրովսկի*· Տաճկաստանի՝ *Հաքքը փաշա եւ Զէքի փաշա*:

ՅՕԴ· 1·— Ընդունուած են հետեւեալ որոշումները, որ վերաբերում են մանրամասնութեանց այն շրջաններ [*Կարս, Արտահան, Բաթում*] պարպումը ի կատար ածելուն, որոնց մասին խօսւում է հաշտութեան հաւաքական դաշնագրի [Բրեստ–Լիթովսկի] յօդուած 4· պարբերութիւն 2ի մէջ:

ա) Այս նպատակի համար Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւորւում է ներկայ դաշնագիրը ըստորագրելուց յետոյ, 6–7 շաբթուայ ընթացքում հեռացրնել պատերազմից առաջ սահմանից այն կողմը գոյութիւն ունեցող եւ վերոյիշեալ շրջաններում գտնուող իր բոլոր ոյժերը, այլ եւ պաշտօնատար անձերը, թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ զինուորական:

բ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը սահմանի վրայ իւրաքանչիւր 150 կամ աւելի ֆիլոմետրի համար պահում է մէկ զօրաբաժին (դիվիզիա), ցրում է մնացեալ բանակը եւ ուղարկում է երկրի ներսերը:

գ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւորւում է զօրացրուել եւ բոլորովին արձակել տաճկահպատակ ՀԱՅ ՀՐՈՍԱԽՈՒՄԲԵՐԸ, որ գտնուում են ռուս հողի վրայ եւ գրաւուած տաճկական շրջանների մէջ:

դ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը, յառաջիկայում, մինչեւ ընդհանուր հաշտութիւն կնքելը, իր սահմանի վրայ եւ կամ *կովկասում* պիտի չկենտրոնացնէ մէկ զօրաբաժնից (դիվիզիա) աւելի զօրք, մինչեւ իսկ մարզանքի նպատակներով:

Եթէ ներքին ապահովութեան նկատումներով անհրաժեշտ համարուի այդպիսի կենտրոնացում, այդ դէպքում պահանջւում է, որ այդ մասին առաջուց նախազգուշացնեն Գառեակ Ձինակցութեան պետութիւնները:

Դրան հակառակ, Տաճկաստանը ստիպուած է, մըցացեալ ուրիշ թշնամիների դէմ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, պատերազմական վիճակի մէջ պահել իր բանակը:

ՅՕԴ· 2·— Դաշնադիր կողմերը··· կազմում են երկու խառն՝ ռուս–տաճկական Ցանձնախումբեր (Առաջին Ցանձնախումբը վերականգնում է նախապատերազմեան սահմանագիծը՝ պարսկական սահմանագլխից սկսած մինչեւ երեք սանճագծերը՝ *Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի* սահմանը):

Իսկ երկրորդ Ցանձնախումբը պիտի որոշէ սահմանագիծը Ռուսաստանի եւ Ռուսաստանի Հանրապետութեան կողմից պարպուելիք սանճագծերի միջեւ՝ համա-

պատասխան հաշտութեան հաւաքական Դաշնագրի [Բրբեստ–Լիտովսկի] յօդ· 4, պարբ· 2ի: Սահմանագիծը պիտի վերականգնուի այն կերպ, ինչ որ գոյութիւն ունէր 1877–78 թ· ռուս–տաճկական պատերազմից առաջ:

ՅՕԻ· 8·— [Վերաբերում է ռուս եւ տաճիկ զօրքերի կողմից *պարսկական* հողը պարպելուն]:

ՅՕԻ· 11·— Ռուսահպատակ մահմետականներին իրաւունք պիտի ունենան Տաճկաստան ներգաղթելու, հաշուեյարդարի ենթարկելով իրենց ստացուածքը եւ հետերնին տանելով իրենց ունեցածը:

10

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

(Պաքու՛մ, 4 Յունիս, 1918)

Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը մէկ կողմէ եւ իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ միւս կողմէ, փոխադարձաբար համաձայնելով երկու կողմերու միջեւ մշակել բարեկամական, բարի դրացիական յարաբերութիւններ՝ հաղամական, իրաւաբանական, տնտեսական եւ մտաւոր բնագաւառներու մէջ, իրենց լիազօրներ նշանակեցին հետեւեալ անձնաւորութիւնները:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երեսփոխան, արդարադատութեան նախարար եւ պետական խորհուրդի նախագահ, Նորին գերազանցութիւն Խալիլ Պէյին՝ առաջին պատուիրակ, եւ

Կովկասեան ռազմաճակատի օսմանեան զօրքերու գլխաւոր հրամանատար, Նորին գերազանցութիւն Զօրավար–Տեղակալ Վեհիպ Մեհմէտ փաշային՝ ռազմական պատուիրակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Պարոն Ալ· Խատիսովին՝ պատուիրակութեան նախագահ.

Պարոն Ռուբէն Քաջազնունիին՝ պատուիրակ.

Պարոն Միխայէլ Պապաջանովին՝ պատուիրակ:

Այս անձերը, ծանօթանալով երկու կողմերու լիազօրութիւններուն եւ գտնելով անոնք ըստ պատշաճի, համաձայնեցան հետեւեալ տրամադրութիւններու շուրջ:

ՅՕԴ· 1·— Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայկական Հանրապետութեան Կառավարութեան միջեւ հաշտութիւն եւ մշտական բարեկամութիւն կը հաստատուի:

ՅՕԴ· 2·— Ներքոյիշեալ ուղղութիւնը ունեցող սահմանագիծը Օսմանեան Կայսրութիւնը Վրաստանի Հանրապետութենէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ Ազրպէյճանի Հանրապետութենէն կը բաժնէ:

Սահմանը կը սկսի այն կէտէն, ուր Ճորոխ գետը Սեւ Ծով կը թափի, եւ մինչեւ Շաւնապատ սարը կը միաձուլուի հին սահմանին հետ, որ գոյութիւն ունէր Օսմանեան կայսրութեան եւ Ռուսաստանի միջեւ՝ մինչեւ 1877 թ· պատերազմը, անցնելով լեռնագագաթներու գիծով՝ կը հասնի Խալխամ եւ Մեպիսկար սարերը (1856 թուականի սահմանով), ապա կը թեքուի դէպի հարաւ, փիրսադադ սարի գագաթով կ'անցնի, Ապասթումանէն երկու ֆիլոմեթր հարաւ եւ, թեքուելով դէպի հիւսիս–արեւելք, կը հասնի Կարխուլ–Տաղի գագաթը, այստեղէն նախ հինգ ֆիլոմեթր դէպի հիւսիս–արեւելք երկարելով, կը հասնի Գուրկիլ վայրը, կ'անցնի Քուռ գետէն՝ Ածխուրիէն երկու ֆիլոմեթր հարաւ եւ, անցնելով Ղայաբաշի, Օրթաքափա, Ղարաղայա սարերու գագաթներու գիծով, կը հասնի Տարիցկուրի լիճը՝ Մոլխտի վանքէն անմիջականօրէն հարաւ: Սահմանը այդ լիճը կը կտրէ այնպէս, որ օսմանեան հողամասին կը մնայ լիճին մէկ մասը, որ ուղիղ գիծով հարաւ կը գըտնուի, որ Սոլխտի վանքի հարաւէն անմիջականօրէն կ'երթայ մինչեւ լիճին հիւսիսային վերջաւորութենէն մէկ ու կէս ֆիլոմեթր հարաւ–արեւելք՝ հակադիր ափին գտնուող կէտը, եւ Թաւկոտելի սարին կը հասնի:

Այնուհետեւ անոնք կ'իջնէ դէպի հարաւ, կ'անցնի Շաւճաքաթ, Կարագուզու, Սամսատ սարերու գագաթներէն եւ, թեքուելով դէպի արեւելք, կ'անցնի Դաւագիրան լեռնաշղթայի գագաթներէն, ապա կ'ուղղուի դէպի հարաւ, անցնելով Աչրիխար, Բաշգիրան, Նարոահման սարերու գագաթներէն: Նարոահման սարէն յետոյ կը շարունակէ հարաւային ուղղութեամբ երթալ եւ շարունակ անցնելով լեռնագագաթներու գիծէն, կը հանդիպի Ալեքսանդրապոլ — Թիֆլիս երկաթուղագիծին՝ Աղրուլոզ բնակավայրէն հինգ ֆիլոմեթր արեւմուտք. այստեղ ան կ'անցնի լեռնագագաթներով մինչեւ խաւսալի վայրը, ուրկէ գրեթէ ուղիղ գիծով կը հասնի Ալագեազ լերան ամենաբարձր գագաթը եւ, շարունակելով ուղիղ գիծով երթալ, էջմիածին–Սարդարապատ խճուղին կը կտրէ՝ էջմիածնէն եօթը ֆիլոմեթր արեւմուտք գտնուող կէտին վրայ, ապա էջմիածինը կը շրջանցէ 7 ֆիլոմեթր տարածութեան վրայ եւ կը շարունակէ Ալեքսանդրապոլ–Ճուլֆա երկաթուղագիծի զուգահեռ ուղղութեամբ, անկէ վեց ֆիլոմեթր, իսկ Բաշգիրանէն դէպի հարաւ–արեւմուտք տասնըվեց ֆիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ մնալով, այդ վայրէն դէպի երկաթուղի տանող ճանապարհը կը կտրէ, ապա կը թեքուի դէպի հարաւ–արեւելք, կ'անցնի Աշազի–Ղարաբաղլար գիւղին մօտէն, մէկ ֆիլոմեթր հարաւ եւ Շահաբլա, Ղարախաչի, Աշազի–Ջանախչի բնակավայրերէն կը հասնի էլփին–չայ գետը, որով կ'երթայ մինչեւ Արփա բնակավայրը, այս վերջին բնակավայրէն սկսելով կը մտնէ Արփաչայի հովիտը, կը հասնի Ղայալու բնակավայրը եւ Ղայիդ գետով կ'երթայ մինչեւ Ասթարաճ սարի գագաթը, ապա կ'անցնի Ղարադուրնա, Արազին, Ղարանլիխ սարերու գագաթներէն, կը հասնի Ռիանլա–չայ գառիթափը, կը շարունակէ այդ գետի հովիտէն Ազա բնակավայրի հարաւային կողմէն հասնելով Ալիչին բնակավայրը, որ նախկին ռուս–պարսկական սահմանագիծին վրայ կը գտնուի:

Սահմանագիծի վերջնական որոշումը կը կատարուի տեղւոյն վրայ, երկու կողմերու անդամներէն կազմուած յանձնաժողովի կողմէ:

ՅՕԹ· 3·— Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան եւ Ազրպէյճանի Հանրապետութեան կառավարութեան միջեւ կնքուած, փոխադարձ սահմաններու որոշման վերաբերող համաձայնագիրը Օսմանեան կայսերական կառավարութեան կը հաղորդուի:

ՅՕԹ· 4·— Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը պարտաւոր է զէնքի ոյժով օգնութիւն ցոյց տալ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան այն պարագային, եթէ վերջինս անոնցմէ օգնութիւն կը խնդրէ՝ երկրի մէջ կարգ ու հանգստութիւն ապահովելու համար:

ՅՕԹ· 5·— Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւոր է գործօն կերպով հակազդել, որպէսզի ոչ մէկ խմբակ չկազմաւորուի եւ չգիտնայ իր հողամասի սահմաններուն մէջ, ինչպէս եւ գինաթափել ու ցրել բոլոր խմբակները, որոնք կը փորձեն պահուիլ հոն:

ՅՕԹ· 6·— Հայկական Հանրապետութեան մէջ ապրող իսլամներու կրօնք ու սովորութիւնները կը յարգուին: Նորին կայսերական Մեծութեան Սուլթանի անունը կ'արտասանուի իսլամներու հանրային աղօթքներուն մէջ: Անոնք կ'օգտուին նոյն բազմացիական եւ բազմական իրաւունքներէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ կրօնքներու պատկանող բազմացիները: Մահմետականները կրնան ուսանիլ իրենց մայրենի լեզուով եւ իրենց կրօնի լեզուով:

Կրօնական պաշտամունքի եւ բարեգործութեան կատարումը ապահովելու նպատակով իսլամ համայնքներ

կրնան ստեղծել հաստատութիւններ, որոնք մզկիթներ, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, կրօնական ու բարեգործական հիմնարկներ կառուցելու լիազօրուած կ'ըլլան, եւ անոնց պահպանութեան համար ձեռք բերելու շարժական ու անշարժ կալուածներ: Անոնք յատուկ կառավարիչներու կողմէ կը կառավարուին:

Գլխաւոր Միւֆթին Երեւան, Հայկական Հանրապետութեան մայրաքաղաքին մէջ կը նստի, իսկ միւս միւֆթիները կը բնակին Հանրապետութեան այն վայրերուն մէջ, ուր իրենց գտնուիլը անհրաժեշտ կը նկատուի:

Այս միւֆթիներու փոխյարաբերութիւնները Շէյխ-ուլ-Իսլամթի հետ, ինչպէս եւ իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, սահմանուած են այս գրութեան կցուած համաձայնագրին մէջ:

ՅՕԹ· 7·— Նկատի ունենալով որ Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայկական Հանրապետութեան միջեւ կը բացակային ամէն տեսակի պայմանագրեր, դաշնագրեր, համաձայնագրեր, ատեր, հրահանգներ եւ այլ միջազգային փաստաթուղթեր, երկու պայմանաւորուող կողմերը համաձայնեցան կնքել հիւպատոսական համաձայնութիւն մը, առեւտրական պայմանագրեր եւ այլ ատեր, զորս անոնք անհրաժեշտ կը համարեն իրենց իրաւական եւ տնտեսական յարաբերութիւնները կարգաւորելու համար: Հիւպատոսական համաձայնութիւնը երկու տարուան ընթացքին կը կնքուի, այս գրութեան վաւերացումէն եւ փոխանակումէն անմիջապէս յետոյ:

Մինչ այդ, գլխաւոր հիւպատոսները, հիւպատոսները եւ փոխ-հիւպատոսները համապատասխանաբար կ'օգտուին իրենց իրաւասութիւններու եւ պաշտօններու նկատմամբ «առաւելագոյն նպաստաւորուող ազգի» դրութենէն, ընդհանուր միջազգային իրաւունքի հիման վրայ, փոխադարձութեան սկզբունքներով:

Ընդհանուր միջազգային իրաւունքի հիման վրայ

առեւտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցութիւնները կը սկսին անմիջապէս որ ընդհանուր հաշտութիւն կնքուի, մէկ կողմէ Թուրքիոյ եւ միւս կողմէ անոր հետ պատերազմի վիճակի մէջ գտնուող պետութիւններու միջեւ: Մինչ այդ, յամենայն դէպս մինչեւ 1919 թ· Դեկտեմբեր 31ը, այս պայմանագիրի յաւելուածով սահմանուած ժամանակաւոր դրութիւնը երկու կողմերն ալ կը կիրարկեն: Կարելի է զայն չեղեալ յայտարարել՝ սկսած 1919 թ· Յունիս 30էն եւ ի զօրու կ'ըլլայ վեց ամիս յետոյ:

Յամաձայնագրի վաւերացումէն եւ փոխանակումէն յետոյ:

ՅՕԴ· 8·— Պայմանաւորուող կողմերը կը պարտաւորուին փոխադարձաբար թոյլ տալու ամէն հնարաւոր թեթեւացում երկաթուղային փոխադրութեան կատարմամբ, սահմանելով ու կիրարկելով տուրբերը: Մասնաւորապէս երկաթուղիներու կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամէն տեսակի հասարակական աշխատանքներու համար անհրաժեշտ նիւթերու տեղափոխութեան կատմամբ յատուկ զեղչեալ տուրբեր կը կիրարկուին:

Պայմանաւորուող կողմերու միջեւ երկաթուղային գիծերու շարժակազմի փոխանակումը կը կատարուի այդ հարցի վերաբերեալ սահմանուած միջազգային ըսկզբունքներով:

Պայմանաւորուող կողմերը բանակցութիւններու մէջ կը մտնեն անյապաղ՝ նախորդ տրամադրութիւններու մանրամասնութիւնները որոշելու համար:

ՅՕԴ· 9·— Մինչեւ Հայկական Հանրապետութեան Միջազգային Փոստ-հեռագրական Միութեան մէջ մտնելը, Օսմանեան Կայսրութեան եւ Հայկական Հանրապետութեան միջեւ փոստային եւ հեռագրական կապերը կը վերականգնուին նոյն պայմանագիրի վաւերացումէն ու փոխանակումէն յետոյ, Միջազգային Միութեան փոստային ու հեռագրական համաձայնութիւններու եւ պահանջներու կանոնագրութիւններով:

ՅՕԴ· 10·— Պայմանագրեալ կողմերէն որեւէ մէկուն հողամասին վրայ գտնուող բնակիչները եւ հաւաքականութիւնները, եթէ սեփականատէր են եւ իրաւունքներ ունին Պայմանագրեալ միւս կողմին հողամասերուն մէջ գտնուող ինչքերու գործածութեան առընչութեամբ, կրնան գործածել, շահարկել, վարձու տալ կամ ծախել զանոնք՝ անմիջապէս թէ միջնորդներու միջոցաւ:

Ոչ ոք չի կրնար զրկուիլ այդ անշարժ գոյքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականութեան իրաւունքէն այլ կերպ, բաց նկատի ունենալով հասարակական շահը, եւ միշտ փոխհատուցումով:

Ոչ մէկ արգելք պէտք է յարուցուի բնակիչներուն կամ նշուած համայնքներու ներկայացուցիչներուն, երբ անոնք սահմանը կ'անցնին, ներկայացնելով ճամբորդութեան թերթիկները, որոնք կը տրուին ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանութիւններու կողմէ եւ որոնք կ'օրինականացուին միւս կողմի իշխանութիւններու կողմէն:

Թեթեւացումներ ու յատուկ արտօնութիւններ կը տրուին սահմանը անցնելու եւ սահմանային բնակավայրերու մէջ առեւտուր ընելու համար:

Նախորդ տրամադրութիւններու մանրամասնութիւնները կը կարգաւորուին ըստ այս պայմանագրի 11րդ հատուածին:

ՅՕԴ· 11·— Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւոր է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպէսզի այս պայմանագրի ստորագրութենէն յետոյ Պաքու հաղաքէն անյապաղ պարպուին այնտեղ գտնուող բոլոր հայկական զինուորական ուժերը, ինչպէս եւ ա-

պահովել, որ այդ պարպումը առիթ չտայ որեւէ ընդհարման:

ՅՕԴ· 12·— Բրեստ–Լիթովսկիի մէջ Օսմանեան կայսրութեան ու անոր դաշնակիցներու եւ Ռուսաստանի միջեւ կնքուած հաշտութեան ընդհանուր եւ լրացուցիչ պայմանագրերու տրամադրութիւնները, որքանով որ ներկայ պայմանագրին չեն հակասեր, ոյժի մէջ են պայմանաւորուող կողմերուն համար:

ՅՕԴ· 13·— Այս պայմանագրով որոշուող հողամասերու սահմաններէն դուրս գտնուող զօրքերը կը պարպուին պայմանագրի կնքումէն յետոյ:

ՅՕԴ· 14·— Ներկայ դաշնագիրը պէտք է վաւերացուի եւ վաւերացումը պէտք է փոխանակուի Պոլսոյ մէջ մէկ ամսուան ընթացքին կամ աւելի կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ: Անիկա գործադրութեան պիտի յանձնուի այդ փոխանակման օրը:

Հաստատելու համար լիազօրուած անձեր ստորագրեցին հաշտութեան եւ բարեկամութեան այս պայմանագիրը եւ իրենց կնիքները դրին:

Ստորագրեցին՝ ԽԱԼԻԼ, Ա· ԽԱՏԻՍՈՎ,
ՎԱՀԻԴ,
Ռ· ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ,
Մ· ՊԱՊԱԶԱՆՈՎ

ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, Ֆ· 68/200, գ· 11, թ·թ· 99–100 (Տես Խ· Բադալեանի Գերմանա–թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թուականին, Երեւան, 1962, էջ 179–185):

11

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Զինադադար՝ Դաշնակիցների եւ Տաճկաստանի միջեւ, կնքուած 1918 թ· Հոկտ· 30ին բրիտանական «Ագամեմնոն» նաւի վրայ, Մուդրոս նաւահանգիստում՝ Լեմնոս կղզիում:

(Լիազօրներ·— Դաշնակիցներէ՝ Կալտորպ, Տաճկստանի՝ Րէուֆ, Հիմմէթ եւ Սաատուլլա):

ՅՕԴ· 1·— Դարդանէլի եւ Բոսփորի բացումն եւ ազատ մուտք դէպի Սեւ Ծով:

ՅՕԴ· 4·— Դաշնակից բոլոր պատերազմական գերիները, բոլոր *հայ գերիները եւ բանտարկեալները* պէտք է կ· Պոլիս հաւաքուին եւ Դաշնակիցներուն յանձնուին առանց որեւէ պայմանի:

ՅՕԴ· 5·— Անյապաղ զօրացրումն տաճկական բանակի, բացառութեամբ այն զօրքերուն, որ անհրաժեշտ են սահմանները պաշտպանութեան եւ ներքին կարգը պահպանելու համար:

ՅՕԴ· 11·— ··· Տաճկական զօրքերը արդէն ստացել են հրաման՝ *պարպելու Անդրկովկասի մէկ մասը*: Ըստ որում՝ (այնտեղ, Անդրկովկասում) *մնացած զօրքերը պիտի հեռացուին*, եթէ տեղւոյն վրայ դրութիւնը ուսումնասիրելուց յետոյ *Դաշնակիցները պահանջելու լինեն այդ*:

ՅՕԴ· 15·— Դաշնակից սպաներ կը նշանակուին՝ հսկելու համար *բոլոր երկաթուղագծերի վրայ*, մէջը

հաշուելով եւ *Անդրկովկասեան* գծերի այն մասերը, որ ներկայիս Տաճկաստանի վերհսկողութեան տակ են գըտնըւում: Դաշնակից պետութիւնների լիակատար տնօրէնութեան տակ պիտի դրուին դրամի· հաշուի կ'առնուին եւ ազգաբնակութեան կարիքները: Այս որոշումից հետեւում է, որ Դաշնակիցները իրաւունք ունին գրաւելու *բաթումը*: Տաճկաստանը որեւէ առարկութիւն պիտի չանէ *Բագուն* Դաշնակիցների կողմից գրաւուելուն դէմ:

ՅՕԴ· 16·— Հինգի, Ասիրի եւ Եմէնի, Սուրիայի եւ Միջագետքի բոլոր կայազօրներու յանձնումը դաշնակցային հրամանատարութեանը··· Թուրքական զօրքերու դուրս բերումը Կիլիկիայէն:

ՅՕԴ· 24·— Եթէ հայկական վիլայէթներից մէկում անկարգութիւններ ծագեն, Դաշնակիցները վերապահում են իրենց իրաւունք՝ գրաւելու նրա մէկ մասը:

ՅՕԴ· 25·— Թշնամական գործողութիւնները Դաշնակիցների եւ Տաճկաստանի միջեւ դադարում են Հինգշաբթի, 1918 թ· Հոկտ· 31ի կէսօրին, տեղական ժամանակով:

12

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ

1920 Յունուար 27ին, խաղաղութեան վեհաժողովի քարտուղարութիւնը հաղորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին, թէ 1920 Յունուար 19ի նիստին Գերագոյն խորհուրդը տուած է հետեւեալ երկու որոշումները.

1) «Որ Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը ճանչցուած է իբրեւ de fait (փաստական) կառավարութիւն:

2) «Որ այս ճանաչումը չի նախորոշեր այդ պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը նոյնպէս կ'աւելցընէ, թէ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը Յունուար 26ին հաղորդեր է, «որ ամերիկեան կառավարութիւնը կը միանայ այդ որոշման»:

1920 Յունուար 28ին վեհաժողովի քարտուղարութիւնը տեղեկագրեց Հ· Հ· Պատուիրակութեան, որ Գերագոյն խորհուրդի որոշման նման, որոշում հաստած են նաեւ Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ ու Իտալիոյ կառավարութեանց պետերը: Դարձեալ վեհաժողովի քարտուղարութիւնը 1920 Մարտ 7ին հաղորդագրեց թէ՝ «Ճափոնական կառավարութիւնը կը միանայ այն որոշման, որով Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ կառավարութիւնները ճանչցեր են Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իբրեւ de fait կառավարութիւն»:

13

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(10 Օգոստոս 1920)

ՅՕԴՈՒԱԾ 88.— Թուրքիա, համաձայն դաշնակից պետութիւններուն կողմէ արդէն իսկ առնուած խայլերուն, այսուհետեւ կը ճանչնայ Հայաստանը իրրեւ ազատ եւ անկախ պետութիւն մը:

ՅՕԴՈՒԱԾ 89.— Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանագիր բարձր կողմերը կր հաւանին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանին ճշդորոշման խնդիրը եւ ընդունիլ նախագահին որոշումը այդ գծով, ինչպէս նաեւ իր քեւադրած ա՛յն պայմանները, որոնք կրնան Հայաստանին հնարաւորութիւն տալ ծովային ելք ունենալու, եւ որոնք կրնան պահանջել յիշեալ սահմանին յարակից բերրի հողամասերէն որեւէ մէկ բաժնին ապազինումը:

ՅՕԴՈՒԱԾ 90.— Այն պարագային երբ 89րդ յօդուածին համաձայն սահմանը վճռուի, յիշեալ նահանգներու հողերուն ամբողջութիւնը կամ մէկ մասը Հայաստանին փոխանցելով՝ Թուրքիա այժմէն իսկ կր յայտնէ թէ նման որոշման մր թուականէն սկսեալ կր հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն եւ սեփականատիրութեւնէն փոխանցուած այդ հողամասին կապակցութեամբ: Ներկայ դաշնագրին այն տրամադրութիւնները, որոնք կիրարկելի են Թուրքիայէն անջատուած որեւէ հողամասի, այնուհետեւ կիրարկելի պիտի ըլլան յիշեալ հողամասին համար:

Թուրքիոյ ելեւմտական պարտաւորութիւններուն

ա՛յն համեմատութիւնն ու բնոյթը զորս Հայաստան պիտի ստիպուի ստանձնել, կամ՝ այն իրաւունքները որ պիտի փոխանցուին իրեն յիշեալ հողամասի փոխանցման պատճառով, պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 3րդ բաժնի (ելեւմտական տրամադրութիւններ) թիւ 241 եւ 244 յօդուածներուն համաձայն:

Ի հարկին՝ լրացուցիչ համաձայնութիւններ պիտի որոշեն այն բոլոր հարցերը որ որոշուած չեն ներկայ դաշնագրով, եւ որ կրնան երեւան գալ յիշեալ հողամասի փոխանցման հետեւանքով:

ՅՕԴՈՒԱԾ 91.— Այն պարագային երբ 89րդ յօդուածին մէջ անդրադարձուած հողամասին որեւէ բաժինը փոխանցուի Հայաստանին՝ Սահմանագծման Յանձնաժողով մը, որուն կազմութեան եղանակը պիտի վճռուի հետագային, պիտի կազմուի յիշեալ յօդուածով նախատեսուած որոշումի իրագործումին յաջորդող երեք ամսուան ժամանակամիջոցի մը ընթացքին, որպէսզի տեղւոյն վրայ գծէ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանը, տրուած որոշումին համաձայն:

ՅՕԴՈՒԱԾ 92.— Յաջորդաբար Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի հետ՝ Հայաստանի սահմանները պիտի վրձնուին ուղղակի համաձայնութեամբ, շահագրգռուող կողմերուն միջեւ:

Եթէ, որեւէ կերպով, շահագրգռուող պետութիւնները ձախողին համաձայնաբար վճռել իրենց սահմանները մինչեւ 89րդ յօդուածին մէջ անդրադարձուած որոշումին թուականը, խնդրոյ առարկայ սահմանագիծը պիտի վճռուի դաշնակից գլխաւոր պետութեանց կողմէ, որոնք յանձն կ'առնեն նաեւ տեղւոյն վրայ գծել զայն:

ՅՕԴՈՒԱԾ 93.— Հայաստան կ'ընդունի եւ կը հաւանի Դաշնակից Գլխաւոր Պետութեանց հետ կնքուած դաշնագրի մը մէջ ներմուծել այնպիսի՛ տրամա-

դրութիւններ, որոնք կրնան անհրաժեշտ նկատուիլ այդ պետութեանց կողմէ՝ պաշտպանելու համար իրաւունքները Հայաստանի այն բնակիչներուն, որոնք կը տարբերին բնակչութեան մեծամասնութենէն ցեղային ծագումով, լեզուով եւ կրօնքով:

Հայաստան նոյնպէս կ'ընդունի եւ կը հաւանի Դաշնակից Գլխաւոր Պետութեանց հետ կնքուած դաշնագրի մը մէջ ներմուծել այնպիսի՛ տրամադրութիւններ, որոնք կրնան անհրաժեշտ նկատուիլ այդ պետութեանց կողմէ՝ պաշտպանելու համար տարաձգումի ազատութիւնը եւ այլ ժողովուրդներու հետ առեւտուրի մէջ հաւասար վերաբերում»:

ՅՕՒ. 144.— Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընդունի անարդարութիւնը լրեալ գոյներու վերաբերեալ 1913ի օրէնքին, ինչպէս նաեւ այդ օրէնքի յաւելումներուն, եւ զանոնք կը յայտարարէ չեղեալ եւ անվաւեր, թէ՛ անցեալին եւ թէ ապագային համար:

Օսմանեան կառավարութիւնը հանդիսաւորապէս կը պատրաստուի իր հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ նպաստել, որպէսզի իրենց օնախները վերադառնան եւ իրենց գործերը վերսկսին օսմանեան ոչ-թուրք ա՛յն խաղաքացիները, որոնք 1 Յունուար 1914էն ետք գաղթած են իրենց տուներէն՝ չարդերու հանդէպ իրենց վախին պատճառով թէ այլ ձեւի բռնադատումի ներքեւ: Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընդունի թէ օսմանեան յիշեալ խաղաքացիներուն կամ անոնց համայնքներուն պատկանող անշարժ թէ շարժուն ա՛յն գոյքերը, զորս կարելի է փնտռելով գտնել, որու ձեռքին մէջ ալ գըտնուին, որքան հնարաւոր է պէտք է շուտ վերադարձուին [իրենց տէրերուն]: Վերադարձուող գոյքերը պէտք է ազատ կացուցուին տուրքերէ եւ տուգանքներէ, եւ պէտք է վերադարձուին առանց որեւէ հատուցումի իրենց այժմեան սեփականատէրերուն եւ գործածողներուն, բայց այն պայմանաւ որ այս վերջինները իրա-

ւունք ունենան դատ բանալու անոնց դէմ որոնցմէ ըստացեր էին իրենց սեփականատիրութիւնը:

Օսմանեան կառավարութիւնը կը համաձայնի որ Ազգերու Դաշնակցութեան խորհուրդը իրաւարար յանձնաժողովներ նշանակէ անհրաժեշտ նկատուած բոլոր վայրերուն մէջ: Այս յանձնաժողովներէն իւրաքանչիւրին մաս պէտք է կազմեն օսմանեան կառավարութենէն մէկ ներկայացուցիչ, ներկայացուցիչ մը այն համայնքէն՝ որ իմքնին վնասուած կամ իր անդամները վնասուած կը համարէ, եւ Ազգերու Դաշնակցութեան խորհուրդի նախագահը: Իրաւարար յանձնաժողովները կը վարեն այն բոլոր հարցերը, որոնք նշուած են ներկայ ցօդուածին մէջ, եւ կը լուծեն զանոնք արագընթաց վարոյթի (summary procedure) կարգով:

Իրաւարար յանձնաժողովները ուժը պիտի ունենան հրահանգելու՝

1) Անհրաժեշտ վերակառուցումներու եւ վերականգնումներու համար՝ օսմանեան կառավարութեան կողմէ բանուորական ուժի մատակարարման: Բանուորական այդ ուժը կը կազմուի այլազգի բնակիչներէն այն վայրերուն, ուր իրաւարար յանձնաժողովը անհրաժեշտ կը նկատէ յիշեալ աշխատանքներու ձեռնարկումը:

2) Մեկուսացումը այն բոլոր անձերուն, որոնք յետ բնութեան կը նախչցուին իբրեւ չարդերու կամ տեղահանութիւններու գործօն մասնակիցներ, կամ զանոնք յարուցանողներ· յանձնաժողովը ի՛նք կը հրահանգէ այդ անձերու ստացուածքներուն նկատմամբ անհրաժեշտ միջոցառումները:

3) Համայնքի մը 1 Յունուար 1914էն ետք մահացած կամ կորսուած անդամներուն ինչքերը, երբ ժառանգորդներ չունին, կրնան վերադարձուիլ համայնքին՝ փոխանակ պետական սեփականութիւն դառնալու:

4) 1 Յունուար 1914էն ետք անշարժ սեփականութեան վաճառման կամ անոր նկատմամբ սեփականատիրական իրաւունքներու հատուցման ափսերուն ջնջումը·

այդ անշարժ գոյքերու (այժմեան) տէրերուն վարձահատոյց ըլլալու պարտականութիւնը կ'իյնայ օսմանեան կառավարութեան վրայ, բայց ասիկա պէտք չէ պատըրուակ ծառայէ իրաւունքներու վերականգնումը ուշացնելու համար: Այսուհանդերձ՝ իրաւարար յանձնաժողովը իրաւունք կ'ունենայ շահագրգռուած կողմերու միջև արդարացի համաձայնութիւններ հաստատելու, եթէ խընդրոյ առարկայ սեփականութեան այժմեան տէրը վճարած է որեւէ գումար:

Օսմանեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուի, իր հնարաւորութեան սահմանները մէջ, դիւրացնել յանձնաժողովի աշխատանքը եւ ապահովել անոր որոշումները իրագործումը, որոշումներ՝ որոնք վերջնական պիտի ըլլան: Այդ որոշումներուն չի կրնար հակադրուիլ օսմանեան դատական կամ վարչական իշխանութիւններու ոչ մէկ որոշում:

ՅՕԴ. 288.— Դաշնակից երկրի մը կամ նոր պետութեան մը հպատակութեան ipso facto տիրացած նախկին թրքահպատակներուն Թուրքիոյ մէջ ձեռնած ստացուածքը, իրաւունքները եւ շահերը, ներկայ դաշնագրին թէ Թուրքիայէն անջատուած հողամասերուն վերաբերեալ որեւէ դաշնագրի համաձայն, պէտք է վերադարձուին անոնց՝ իրենց ներկայ վիճակին մէջ:

14

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՖԵՏԵՐԱՏԻՒ ՍԻՒՆԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԵԶՐԱՓԱԿԻՉ ՈՐՈՇՈՒՄԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուսերէնէ թարգմանութիւն
28 Հոկտեմբեր, 1920

ՌՍՖՍՀ–ան կառավարութեան լիազօր Պորիս Վասիլեւիչ Լեկրանը եւ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրներ Լեւոն Շանթը, Համբարձում Տէրտէրեանը եւ Լեւոն Զարաֆեանը, 1920ի Հոկտեմբեր 28ին իրենց լիազօրագրերը փոխանակելով եւ զանոնք պատշաճ ու սահմանուած ձեւի մէջ գտնելով, հետեւեալ շուրջ համաձայնութեան եկան.

Ա. Մէկ կողմէ ՌՍՖՍՀ–ան կառավարութիւնը եւ միւս կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը սոյն արձանագրութեան ընկերացող հաշտութեան պայմանագրին նախագիծը եւ անոր վերաբերող բոլոր լրացումները ստորագրելու պարտաւորութիւնը կը սահմանեն, պայմանաւ՝

1.— Որ ՌՍՖՍՀ–ան եւ Ազրպէյճանի ՍՍՀ–ան կառավարութիւնները Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի վիճելի մարզերու նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան հողային անաստան իրաւունքը կը ճանչնան եւ այդ գաւառներու սահմաններէն դուրս կը բերեն բոլոր այն

զօրամասերը, որոնք ՌՍՖՍՀ եւ ԱՍՍՀ հրամանատարութեան ենթակայութեան տակ կը գտնուին:

2.— Որ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, իր կարգին, անվերապահօրէն կը հրաժարի այսպէս կոչուած Ղարաբաղի նկատմամբ բոլոր պահանջներէն, բացի այն անկիւնի նկատմամբ որ կը յառաջանայ Նոր Բայազէտի գաւառի արեւելեան սահմանագծի եւ Շարուր-Դարալագեազի գաւառի արեւելեան սահմանագծի եւ Զանգեզուրի գաւառի հիւսիսային սահմանագիծին մէկ մասը՝ Գիկարտաղ սարէն դէպի Զիչախլի սարը գացող պայմանական գիծով (Կարսէսի աստիճանաչափ՝ 1 մատնաչափ=10 վերստ):

3.— Որ ՌՍՖՍՀ-ը նկատի առնելով Հայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդի ազիտալի դրութիւնը, ոսկիով երկու ու կէս միլիոն ռուբլի կու տայ որպէս անվերադարձ փոխատուութիւն:

Բ. Հայաստանի Հանրապետութիւնը, հրաժարելով Թրքական Հայաստանի մարզերու վիճարկելի հողային հարցերը Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան հետ բարեկամաբար լուծելու դիտաւորութիւնները, պատրաստ է այդ հարցերու լուծման համար ՌՍՖՍՀ-ան կառավարութեան օժանդակութիւնը ընդունիլ այն բանէն յետոյ, երբ՝

1.— Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը իր զօրքերը ետ կը քաշէ մինչեւ 1914 թուականի ռուս-թրքական նախկին սահմանագիծը:

2.— Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը կը հրաժարի Պրեստ-Լիթովսկիի պայմանագրէն եւ Պաթումի համաձայնութենէն:

3.— Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը անվերապահօրէն կը ճանչնայ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը այն սահմաններու մէջ, որոնք որոշուած են ՌՍՖՍՀ-ան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ կնքուած հաշտութեան պայմանագրով:

Վերոյիշեալ պայմաններու գործադրութենէն յետոյ, ՌՍՖՍՀ-ան բարեկամական օժանդակութեամբ, վիճելի հողային հարցերու խաղաղ լուծման հիմունքները լրացուցիչ կերպով կը մշակուին:

Վաւերացնելու համար երկու կողմերու լիազօրները սեփական ձեռքերով ստորագրեցին եւ իրենց կնիքներով հաստատեցին այս արձանագրութիւնը:

Բնագիրը կազմուած եւ ստորագրուած է երկու օրինակով:

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ
ԼԵՒՈՆ ԶԱՐԱՖԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

ՀՊԿՊԱ. փ. 200, ցուց. 1. գ. 12, էջ 29.
վաւերացուած պատճէն. մեքենագրուած:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԻՋԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՄԷՋ ԿՆՔՈՒԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

(2 Դեկտեմբեր, 1920)

Բնագիրն է դաշնագրին, որ ստորագրուեցաւ Կիւմրիի – Ալեքսանդրապոլի մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ:

Մէկ կողմէ Թուրքիոյ կառավարութեան եւ միւս կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող պատերազմական վիճակին վերջ տալու եւ մնայուն խաղաղութիւն մը հաստատելու համար հետեւեալ անձերուն բանակցելու պաշտօն տրուած է.

Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէ՝

Արեւելեան ճակատի բնդհանուր հրամանատար զօրաբաժնի զօրավար ՔԵԱԶԻՄ ԴԱՐԱՊԵԿԻՐ ՓԱՇԱ:

Երզրումի կառավակալ ՀԱՄԻԴ ՊԷՅ:

Երզրումի երեսփոխան ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ՆԷՋԱԹԻ ՊԷՅ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ՝

Նախկին վարչապետ ՊՐ. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Ելեւմտ. նախարար ՊՐ. ԱՎՐԱՄ ԳԻՒԼԽԱՆԴԵԱՆ

Ներքին գործերու նախարարի օգնական

ՊՐ. ՍՏԵՓԱՆ ԼՈՐԼԱՆԵԱՆ:

Վերոյիշեալ պատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւններուն համար Կիւմրիի մէջ հաւաքուելով, իրարու ներկայացնելէ յետոյ իրենց կատարեալ իրաւասութիւններուն փաստաթուղթերը, որոնց օրինական ըլլալը տեսնուեցաւ, որոշում տուին հետեւեալ յօդուածներու մասին.

1.— Թուրքիոյ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ պատերազմական վիճակին վերջ տրուած է:

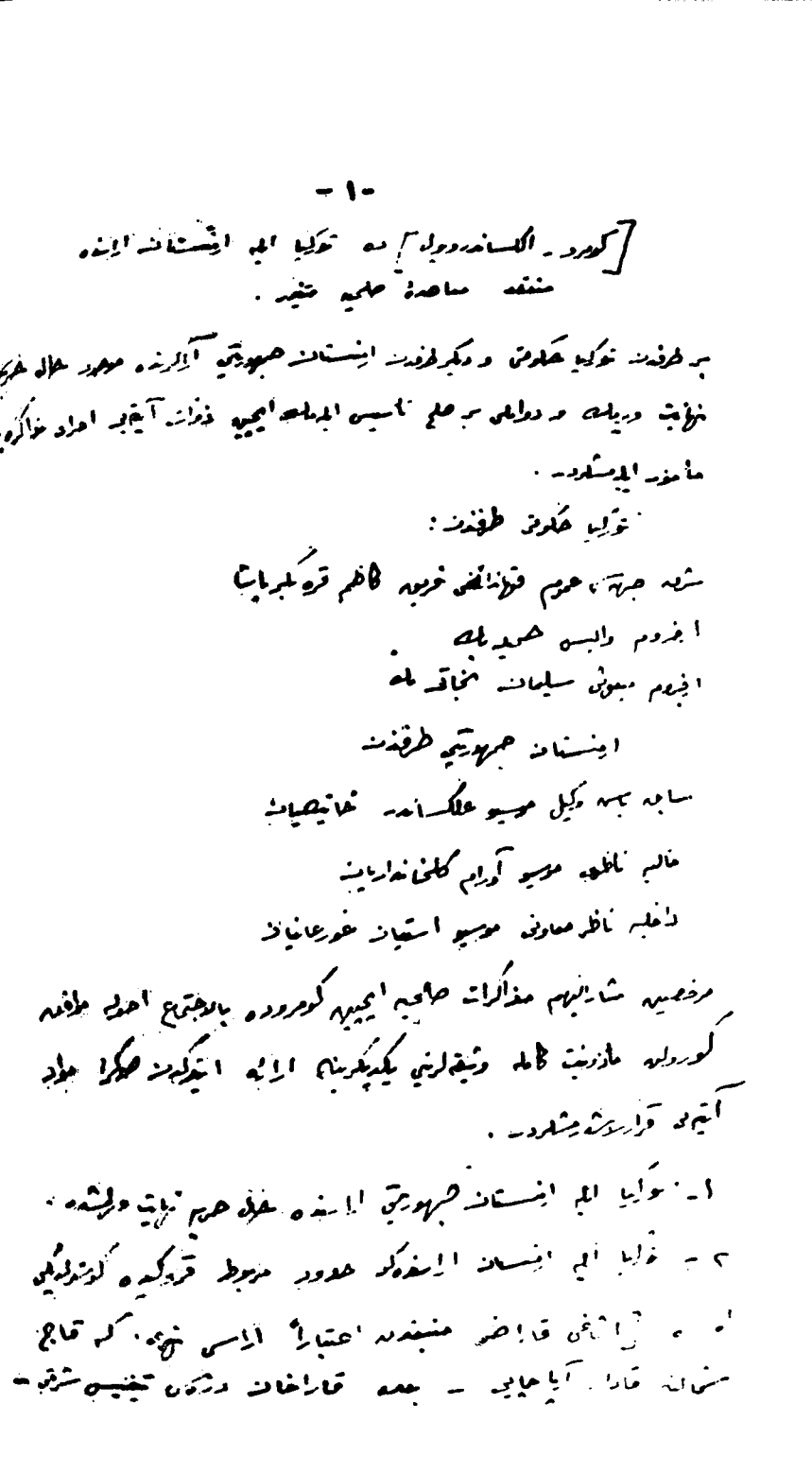

2.— Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ, ինչպէս կից քարտիին վրայ, — Վարի Գարա Սուի ակէն սկսեալ Ախազ գետը, մինչեւ Տիքնիսի հիւսիսը Արփա չայ — յետոյ Գարախան ձորի արեւելքը — Մեծ Կէմոյէն դէպի արեւելք — Քզգլքաշ — Պիւյիւք Ագպապա լեռը — գիծը կը կազմէ:

Սահմանին վերջնական ձեւով որոշումը տեղի պիտի ունենայ ստորագրութենէն երկու շաբաթ յետոյ տեղին վրայ, խառն երկու յանձնախումբի կողմէ:

Քէօխի Տաղը 10282 – 8022, Գամասու Տաղը 8160, Գուր Գուլագ Քէօյիւ — Սազաք Տաղը 7868, Արփա չայի վրայ 3080 — Կէլորամ Տաղը 6930 — Սարայ Պուլագ 8070 — Արարատ կայարան — Ախազ գետին վրայ Վարի Գարասուի ակը — գծին հարաւը գտնուող — Նախիջեւան – Շահթախ – Շարուր — շրջանին մէջ հետագային ընդհանուր քուէով որոշուելիք վարչական ձեւին եւ այս վարչաձեւին ընդգրկելիք հողին Հայաստան պիտի չմիջամտէ եւ այդ շրջանը հիմակուհիմա Թուրքիոյ հովանաւորութեան ներքեւ տեղական վարչութիւն մը պիտի հաստատուի:

3.— Շրդ յօդուածին մէջ մատնանշուած նախկին եւ ներկայ սահմաններուն միջեւ ինկած շրջանները, այսինքն՝ ներկայ պայմանագրով Թուրքիոյ գիջուած շրջանները, որոնք անվիճելի, պատմական, ցեղային եւ իրաւական կապ ունին Թուրքիոյ հետ, Թուրքիոյ կառավարութիւնը իրաւունքը կը վերապահէ հանրաքուէ կատարել այն դէպքի ընթացքին, եթէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ցանկայ այդպիսին կատարել:

Հանրաքուէի ձեւը կ'որոշուի յանձնախումբի մը կողմէ:

4.— Անկեղծօրէն ձգտելով վերցնել դաշնակից կայսերապաշտական կառավարութիւններու հետագայ մեքենայութիւնները, որոնք երկրին անդորրութիւնը կրնան խախտել, Հայաստանի կառավարութիւնը կը համաձայնի, բացի թեթեւ եւ երկրի կարգն ու անվտանգութիւնը

— 2 —

պաշտպանելու համար բաւարար հանգամանքներէն, սահմաններու պահպանութեան համար չունենալ այլ ռազմական ուժ, բացի 1500 զինուորներէ բաղկացած ջոկատէ՝ 8 լեռնային կամ դաշտային հրանօթով եւ 20 գնդացիրով: Զինապարտութիւնը Հայաստանի մէջ պարտադիր չ'ըլլար... Հայաստանի իրաւունք կը վերապահուի բերդեր (ամրութիւններ) կառուցել եւ այնտեղ դնել ծանր հրանօթներ... այնպիսի հանգամանքեամբ, որ ան հարկաւոր կը համարէ, պայմանաւ որ 15 սանթիմեթրոնց տրամաչափի եւ հեռահար հրանօթներ չդնէ, որոնք կը գործածուին ինչպէս հայկական, այնպէս ալ ուրիշ բանակներու մէջ:

5.— Հայաստանի կառավարութիւնը ասով կը համաձայնի Թուրքիոյ բազմական ներկայացուցիչներուն կամ դեսպանին, որ հաշտութիւն կնքելէ յետոյ երեսուն կը գտնուի, թոյլ տալ ըստ իր ցանկութեան տեսչութիւն եւ հետեւողութիւն կատարել վերոյիշեալ պայմաններուն վերաբերող հարցերու գծով: Իր կողմէ Թուրքիոյ... կառավարութիւնը կը պարտաւորուի իր զինական օգնութիւնը տրամադրել Հայաստանին, երբ այդ պահանջէ արտաքին կամ ներքին վտանգը եւ երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը դիմէ իրեն մատնանշուած խնդիրով:

6.— Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են նախկին սահմանի հողամասերուն մէջ իրենց տեղերը վերադարձնել բոլոր գաղթականները, ի բաց առեալ անոնցմէ, որոնք համաշխարհային պատերազմի ընթացքին թշնամիներուն միանալով զէնք գործածած են իրենց կառավարութեան դէմ, կամ գրաւուող հողերէն ներս տեղի ունեցող ջարդերուն մասնակցած են: Պայմանաւորուող կողմերը պարտաւոր են հայրենիք վերադարձող գաղթականներուն տալ այն իրաւունքները, որ փոխադարձութիւններուն կը տրուին բաղաքակիրթ երկիրներու մէջ:

7.— Երդ յօդուածին մէջ յիշուած գաղթականներէն

անոնք, որոնք ներկայ դաշնագրին վաւերացումի եւ փոխանակութեան թուականէն սկսեալ մէկ տարի սահմանուած ժամանակամիջոցին իրենց երկիրները չեն վերադառնար, ոչ միայն պիտի չկրնան օգտուիլ յիշեալ յօդուածին ընձայած արտօնութիւններէն, այլ նաեւ լսելի պիտի չըլլան ասոնց պահանջները սեփականութեան իրաւունքի մասին:

8.— Յեղուելով մարդկութեան սկզբունքներուն վրայ··· Թուրքիոյ կառավարութիւնը կը հրաժարի ներկայ պատերազմի հետ կապուած ծախսերու հատուցումէն, պատերազմ, որ ան ստիպուած էր մեղադրել Հայաստանի դէմ: Պայմանաւորուող երկու կողմերը կը հրաժարին նաեւ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցանելու ամէն տեսակի պահանջներէն:

9.— Թուրքիոյ··· կառավարութիւնը կը հաւաստիացնէ, որ անկեղծօրէն կը ձգտի օգնութիւն եւ աջակցութիւն ցոյց տալ Հայաստանի կառավարութեան, անոր հեղինակութեան զարգացման եւ ամրապնդման գործին մէջ, երկրորդ յօդուածի մէջ նշանակուած սահմաններով:

10.— Երեւանի կառավարութիւնը չեղեալ կը նկատէ եւ կը յայտարարէ — ՍԵՒՐԻ — դաշնագիրը, զոր Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան կողմէ բացարձակ կերպով մերժուած է: Յանձն կ'առնէ, երկու երկիրներու միջեւ այսուհետեւ ամէն տեսակ սերտ հասկացողութիւն ջնջելու անկեղծ մտադրութեամբ, եւ կանչել Ամերիկայի եւ Եւրոպայի իր ներկայացուցչական մարմիններր, որոնք կարգ մը կայսերապաշտական պետութիւններու եւ բազմախական շրջանակներու ձեռքր գրգռութեան գործիք են:

Որպէս հաշտ ապրելու իր ցանկութեան եւ Թուրքիոյ հարեւանական իրաւունքներր յարգելու ապացոյց, Հայաստանի կառավարութիւնը կը պարտաւորուի պետական կառավարումէն հեռացնել այն բոլոր անձերը,

ان مدنی محکمه‌لری اقتیده مستقیل ولمقله، حقوقده تمامیله استقلالی
مناسبتله تعهد ایدر.

۷ - آلتنجی ماده‌ده ذکر ایدیلن مراجعتدن اسبق معاهده‌نامه‌نك تصدیقیله تبادلندن اعتباراً برسنه ظرفنده تسویه ایدیلمه‌مش اولان ارضی مسئله‌لرینك حلی ایچون مادهٔ مزبوره‌ده بحث ایدیلمیان مساعدتلرك استعمالی ایده‌جکلرینی جولای شهرینك تعریفیله حائز اولدقلری ده مسرح اولیاجقدر.

۸ - ترکیا جمهوریتی حکومتی ایله سنه‌ده برده محافظه‌سنه مجبور اولدقلری اوروپالی معاهده خطیرلرینه نظراً اوستانه قاریشمیان اجنبیلرك محاکمه‌لرده دوسیه طالبلرینك حقلری جولندوغی تحقیقاتدن، قبول و اعتراف ایدیلن انسانی و حقوقی اساسلر فوقنده بولنمق حسیله عرف ایدیلمکده اولان حقوقك حائز اولدقلری ضمانتلر و حقوقه تعریفیله وقوعبولمیان تجاوزاتك استلزام ایدیلدیکی تحقیقاتدن صوکره طرفیندن بیلدیریلیر.

۹ - ترکیا جمهوریتی حکومتی ایرادی جریان ایتمکده اولان جمله دعوی دائره‌لرینك انکشاف و تأمینه حائز اولدقلری اهمیتی نظر دقته آلارق معاونت و مساعدتی تعهد ایدر.

۱۰ - بونه ایرادی حکومتی ترکیا جمهوریتی حکومتی طرفندن عهدهٔ تعهده دخی ایدیلمش اولدیغی کبی، جولای شهرینك کانون اول و اعتبار ایدیلمیان معاهدهٔ حکومت و محافظه سیاسیه الده بولنان ترکیه اوجاقلرینك تقویه و تشویقنه نظراً ایدیلمیان اجنبی حکومتلرك هر ایکی حکومتك ایرادنده اولدقلری تحقیقاتدن صوکره ایدیلمیان تعهدلرك تعهد ایتدیکی بیان ایدر. ایشبو

որոնք կայսերապաշտական խնդիրներ կը հրահրեն եւ կը հետապնդեն՝ երկու երկիրներու միջեւ խաղաղութիւնը խախտելու նպատակով:

11.— Հայաստանի Հանրապետութեան պատկանող հողի վրայ ապրող մահմետական ժողովուրդին իրաւունքներուն պահպանումն ու անձեռնմխելիութիւնը ապահովելու եւ, կրօնական մասնայատկութեան եւ ազատութեան մէջ բարգաւաճումն ու բարօրութիւնը դիւրացընելու համար, համայնքային կազմակերպութիւն ընտեղծելը եւ միւֆթիներուն ուղղակի մահմետական համայնքին կողմէ ընտրուիլը, տեղական միւֆթիներուն կողմէ ընտրուելիք գլխաւոր միւֆթիին պաշտօնը Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կրօնական գործերու նախարարութեան կողմէ վաւերացուիլը Հայաստանի Հանրապետութիւնը կ'ընդունի եւ յանձն կ'առնէ ապահովել:

12.— Պայմանագրող պետութիւններէն իւրաքանչիւրը յանձն կ'առնէ միւս կողմին պատկանող անձերուն եւ իրերուն համար բրանգիքի ազատութիւնը ապահովել, իր երկաթուղագծերուն եւ առհասարակ հաղորդակցութեան բոլոր նամբաներուն վրայ, Թուրքիոյ, Շարուր Նախիջեւանի, Շահթախթի, Ջուլֆայի, Իրանի եւ Մակուի միջեւ: Ազատ անցքի եւ որեւէ երկրի հետ բրանգիքի արգելք չընելը յանձն կ'առնեն կողմերը:

Հայաստանի կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ տուրքի չենթարկել Ազրպէյճանի, Իրանի, Վրաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ իրերու, կառքերու, վակոններու եւ առհասարակ բոլոր բրանգիքի գործողութիւնները:

Թուրք պետութիւնը ստիպուած ըլլալով ընդդիմանալու իր կեանքին եւ գոյութեան դէմ կայսերապաշտներու կողմէ ըլլալիք ստոյգ ոճրագործութեան, մինչեւ ընդհանուր հաշտութեան կնքուիլը, ազատ փոխադրութիւնները չխանգարելու պայմանով, երեւանի Հանրապետութեան մէջ գտնուող երկաթուղագծերը եւ հաղորդակցութեան նամբաները ճննութեան եւ հսկողութեան տակ պիտի պահէ, արգիլելու համար որպէսզի Հրդ յոդ-

ուածին մէջ յիշուած բանակէն աւելի զէնք չներմուծուի:

Երկու կողմերն ալ արգելք պիտի ըլլան որպէսզի կայսերապաշտական — Համաձայնական — պետութիւններու պատկանող պաշտօնական կամ անպաշտօն անձեր եւ մարմիններ չմտնեն և չմնան Հանրապետութեան սահմաններէն ներս:

13_ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը, պետութեան անկախութեան եւ հողային ամբողջականութեան սպառնացող սպառնալիքներուն դէմ դնելու համար, կրնայ Հայաստանի մէջ ժամանակաւորապէս զինուորական արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել, պայմանով որ ներկայ դաշնագրով երեւանի Հանրապետութեան ապահովուած իրաւունքներուն վնաս չգան:

14·— Երեւանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ որեւէ պետութեան հետ կնքած բոլոր դաշնագրերուն Թուրքիոյ վերաբերեալ եւ կամ անոր շահերուն վնասակար եղող տրամադրութիւնները չեղեալ համարել:

15·— Պայմանադրող կողմերուն միջեւ, դաշնագրի ստորագրութենէն յետոյ, առեւտրական յարաբերութիւնները կը վերականգնին: Կողմերը պիտի կրնան հիւպատոս եւ դեսպան կարգել:

16·— Հեռագրի, սուրհանդակի, հեռաձայնի, հիւպատոսութեան եւ վաճառականութեան վերաբերեալ համաձայնագրեր երկրորդական յանձնախումբերու կողմէ պիտի պատրաստուին, ներկայ դաշնագրի տրամադրութիւններուն համաձայն: Այնուամենայնիւ, Հայաստանի եւ դրացի երկիրներու ու գրաւուած հողերու միջեւ երկաթուղիի, հեռախօսի եւ սուրհանդակի յարաբերութիւնները ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ ըսկըսելու համար Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէ արտօնութիւն պէտք է տրուի:

17·— Այս դաշնագրին համաձայն Հայաստանի պատկանող եւ թուրք բանակին գրաւման տակ եղող հողերուն պարպումը եւ գերիներուն վերադարձն ու փոխա-

նակութիւնը տեղի պիտի ունենան, դաշնագրին Հայաստանի կառավարութեան յանձնառութիւններուն վերաբերեալ տրամադրութիւններուն գործադրութենէն յետոյ: Վար դրուած բազաբացիները անմիջապէս պիտի վերադարձուին: Գերիներու փոխանակութիւնը տեղի պիտի ունենայ երկրորդական յանձնախումբի կողմէ:

18.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի մէկ ամսուան ընթացքին: Վաւերացուած օրինակները պիտի փոխանակուին Անգարայի մէջ: Ան ի հաստատութիւն պատուիրակները ստորագրած են խաղաղութեան եւ բարեկամութեան այս դաշնագիրը: Ներկայ դաշնագիրը երկու օրինակ ըլլալով պատրաստուած է 2 Դեկտեմբեր 1336 1920ին կիւմրի – Ալեքսանդրապոլի մէջ: Տարաձայնութիւն առաջ գալու պարագային, քրմերէն բնագրին դիմելով վէճը պիտի հարթուի:

2 Դեկտեմբեր 1920

Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակ
էրզրումի կուսակալ Համիտ

Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակ
էրզրումի երեսփոխան Սիւլէյման Նէճաթի

Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան հաշտութեան նախագահ եւ արեւելեան ճակատի ընդհանուր հրամանատար զօրաբաժնի զօրավար Քեազիմ

Կարապէքիր

Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակ. ներքին գործերու նախարարի օգնական Ս. Վորդանեան

Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակ. նախկին ելեւմտական նախարար Ա. Գիւլխանդեան

Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակութիւն. նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսեան

16

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ Ռ· Ս· Ֆ· Ս· Հ· ԼԻԱԶՕՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Մ Ի Ջ Ե Ւ

2 Դեկտ· 1920 թ·, մի կողմից Ռ·Ս·Ֆ·Ս·Հ· լիազօր ներկայացուցիչ ընկ· Լեգրանը Ռ·Կ·Կ·Կ·Կ·ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից Դրոն եւ Տէրտէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին·—

1·— Հայաստանը յայտարարում է անկախ սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետութիւն:

2·— Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը, կազմւում է ժամանակաւոր Ռազմա–յեղափոխական Կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում

3·— Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գաւառը եւ Ղազախ գաւառի մի մասը Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 թ· Սեպտեմբեր 28:

4·— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5·— Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների (Ս·Յ·, Ս·Դ·) անդամները ոչ մի հալածանքի պիտի ենթարկուեն կուսակցութեան պատկանելու եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներին մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարած գործերի համար:

6·— Ռազմա–Յեղափոխական Կոմիտէի մէջ մտնում են հինգ անդամներ Կոմունիստական Կուսակցութեան կողմից նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով Կոմունիստական Կուսակցութեան հետ:

7·— Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդ· Հանրապետութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8·— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հաշւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղափոխական Կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրոն: Ռ·Ս·Ֆ·Ս·Հ· կողմից Հայաստանի զօրա–

հրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ., լիազոր ներկայացուցիչ՝ ԼԵԳՐԱՆ:
Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրութեամբ՝ ԴԻՐՕ եւ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ(*):

Միաժամանակ Լեգրանի եւ կառավարութեան միջեւ համաձայնութիւն կայացաւ, որ Դեկտ. 2ի գիշերուայ ժամը 12ին իշխանութիւնը յանձնուի զին. նախարար Դրոյին եւ սա, խորհրդական ունենալով Լեգրանի ներկայացուցիչ Սելինին, կառավարէ երկիրը, մինչեւ Յեղկոմի ժամանումը:

(*) «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Ս. Վրացեան, էջ 501-502, Բ. տպագրութիւն 1958:

17

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

Ռուսերէնէ թարգմանութիւն
Մոսկուա, 16 Մարտ, 1921

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը և Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը, ազգերու եղբայրութեան եւ ժողովուրդներու ինքնորոշման սկզբունքները բաժնելով, կայսերապաշտութեան դէմ մղուած պայքարին իրենց միջեւ գոյութիւն ունեցող համերաշխութիւնը նշելով, ինչպէս նաեւ այն իրողութիւնը, թէ երկու ժողովուրդներէն մէկուն համար ստեղծուած ամէն տեսակի դժուարութիւնները միւսին դրութիւնը կը վատթարացնեն, եւ ամբողջովին խանդավառուած իրենց միջեւ մշտական սրտագին փոխյարաբերութիւններ եւ երկու կողմերու փոխադարձ շահերու վրայ հիմնուած անխզելի բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ, որոշեցին կնքել բարեկամութեան եւ եղբայրութեան պայմանագիր եւ այդ ուղղութեամբ որպէս իրենց լիազորներ նշանակեցին՝

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը.—

Արտաքին գործերու ժողովրդական կոմիսար եւ համառուսաստանեան կեդրոնական գործադիր կոմիտէի անդամ Գէորգի Չիչերինը եւ համառուսաստանեան կեդրոնական գործադիր կոմիտէի անդամ Ճելալ-էտտին Գորգմասովին, եւ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը՝

Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի՝ ժողովրդական Տնտեսութեան ժողովրդական կոմիսար, նոյն ժողովին

Քաստամոնիի երեսփոխան Նուսուֆ Քեմալ Պէյին, Թըրքական Ազգային մեծ ժողովին Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսար, նոյն ժողովի Սինոփի երեսփոխան Բժ. Ռիզա Նուր Պէյին, Անգարայի կողմէ Ազգային մեծ ժողովի անդամ Ալի Ֆուատ Փաշային, որոնք իրենց լիազօրագրերը փոխանակելով եւ գանոնք պատշաճ եւ օրինական ձեւի մէջ գտնելով ստորագրեցին հետեւեալ համաձայնագիրը:

ՅՕԴ. 1.— Պայմանաւորուող կողմերուն իրաւահաւասարութիւնը սկզբունքով համաձայն է չճանչնալու ոչ մէկ հաշտութեան պայմանագիր կամ միջազգային որեւէ այլ ակտեր, եթէ պայմանաւորուող կողմերէն միւսին կը հարկադրեն ոյժով ընդունիլ այդպիսիները: Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերատիւ Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայն է չճանչնալու Թուրքիոյ վերաբերող եւ այսօր Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովը ներկայացնող ազգային կառավարութեան կողմէ չճանչցուած միջազգային որեւէ ակտ:

Թուրքիա հասկացողութեան տակ այս պայմանագրին մէջ կը հասկցուին այն շրջանները, որոնք 1920/1336 թուականի Յունուար 28ի Թրքական Ազգային ուխտի մէջ մտցուած են, զոր կ. Պոլսոյ մէջ մշակած եւ հաչակած է օսմանեան երեսփոխաններու Պալատը եւ մամուլին ու բոլոր պետութիւններուն հաղորդած:

Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմանը կ'որոշուի այն գծով, որ Սեւ Ծովի ափին վրայ գտնուող Սարպ գիւղէն սկսելով, կ'անցնի խեդիւմբա լերան վրայէն, յետոյ յառաջանալով Շաւշետ լերան եւ Կանգի-տաղ լերան ջրբաժան գիծի ուղղութեամբ, անկէ ետք կ'անցնի Արտահանի եւ Կարսի սանճագներու հիւսիսային վարչական սահմանագիծի երկարութեամբ՝ Արփաչայ եւ Աբախս գետերու հունով՝ մինչեւ Ստորին Դարասուլի գետաբերանը (սահմանագծի մանրամասն նկարագրութիւնը եւ անոր վերաբերող հարցերը պարզաբանուած

են 1 (Ա) եւ 1 (Բ) յաւելուածներուն մէջ եւ երկու Պայմանաւորուող տէրութիւններու կողմէ ստորագրուած կցուած քարտէսի վրայ):

ՅՕԴ. 2.— Թուրքիան համաձայն է վրաստանի գիջիլ Պաթում նաւահանգիստի ու քաղաքի եւ այս Պայմանագրի առաջին յօդուածին մէջ նշուած սահմանագիծէն դէպի հիւսիս իջնող եւ Պաթումի մարզին բաղադրիչ մասը կազմող շրջանին տիրապետութիւնը, պայմանաւ, որ

1) Այս յօդուածին մէջ նշուած բնակչութիւնը վարչական առումով կ'օգտուի տեղական լայն ինքնավարութիւնով մը, զոր իրաւահաւասարութիւնը համայնքը մշակութային եւ կրօնական իրաւունքներով կ'ապահովէ, եւ բնակչութիւնը իր ցանկութիւններուն համապատասխանող հոդային օրէնք սահմանելու հնարաւորութիւնը կ'ունենայ:

2) Թուրքիոյ կը տրուի Պաթումի նաւահանգիստի միջոցաւ Թուրքիա կամ այնտեղէն ուղարկուող ամէն տեսակ ապրանքներու անմաքս, ազատ անցողութեան իրաւունքը, խափանումներ չեն պատահիր, ապրանքներուն վրայ ոչ մէկ տեսակի տուրք կը դրուի: Թուրքիոյ իրաւունք կը տրուի օգտուելու Պաթումի նաւահանգիստէն եւ անոր համար իրմէ յատուկ տուրքեր չեն գանձուիր:

ՅՕԴ. 3.— Երկու Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջեւանի մարզը՝ այս Պայմանագրի 1ին (Գ) յաւելուածի մէջ նշուած սահմաններով կազմէ ինքնավար շրջան՝ Ազրպէյճանի խնամակալութեան տակ, պայմանով որ Ազրպէյճան այս խնամակալութիւնը երրորդ պետութեան մը չի գիջիր:

Թուրքիոյ, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի պատուիրակութիւններէն կազմուած յանձնաժողովը կը նշդէ Նախիջեւանի հողամասի հաւանկիւնը կազմող գոտիի՝ արեւելէն Արաքսի հունի եւ արեւմուտքէն Դազնա

(3829) — Վելի–տաղ (4121) — Բագարգիֆ (6587) — Քիոմուրլու–տաղ (6930) լեռներու վրայէն անցնող գիծի մէջ պարփակուած հողամասին սահմանագիծը, որ կը սկսի Քիոմուրլու–տաղ (6930) լեռնէն, յետոյ կ'անցնի Սերայ Պուլաք լերան վրայէն դէպի Արարատ կայարանը եւ կը վերջանայ Քարասուլի եւ Արաքսի խաչաձեւման տեղը:

ՅՕԴ· 4·— Երկու Պայմանաւորուող կողմերը հաւաստելով Արեւելքի ժողովուրդներու ազգային ու ազատագրական շարժման եւ նոր հասարակակարգի համար Ռուսաստանի աշխատաւորութեան մղած պայքարի միջեւ եղած փոխադարձ շփումը, անվերապահօրէն կը ճանչնան այդ ժողովուրդներու ազատութեան եւ անկախութեան իրաւունքը, ինչպէս նաեւ իրենց ցանկութիւններու համեմատ կառավարման ձեւի ընտրութեան եղանակը:

ՅՕԴ· 5·— Նեղուցներու բացումը եւ բոլոր ժողովուրդներու առեւտրական նաւերու անցնելու ազատութիւնը ապահովելու համար, երկու Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են Սեւ Ծովի եւ Նեղուցներու միջազգային գոյավիճակի վերջնական մշակումը յանձնել ափամերձ պետութիւններու պատգամաւորներուն ապագայ խորհրդաժողովին, պայմանաւորելով որ անոր ընդունած որոշումները Թուրքիոյ լիակատար տիրապետութեան, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ եւ անոր մայրաքաղաք Կ· Պոլսոյ անվտանգութեանը չեն վնասեր:

ՅՕԴ· 6·— Պայմանաւորուող երկու կողմերը կ'ընդունին որ երկու երկիրներու միջեւ ցարդ կնքուած բոլոր պայմանագրերը փոխադարձ շահերու չեն համապատասխաներ: Ուստի անոնք համաձայն են այդ պայմանագրերը վերցուած եւ անզօր համարելու:

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ, մասնաւորապէս, որ ինքը Թուրքիան ազատ կը համարէ անցեալին Թուրքիոյ եւ ցարական կառավարութեան միջեւ կնքուած միջազգային ամտերու վրայ հիմնուած դրամական կամ որեւէ այլ պարտաւորութիւններէ:

ՅՕԴ· 7·— Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը, առանձնաշնորհումներու վարչաձեւը անհամատեղելի համարելով իւրաքանչիւր երկրի ազատ զարգացումին, ինչպէս նաեւ անոր տիրապետական իրաւունքներու լրիւ իրագործման հետ, կը գտնէ որ իրենց զօրութիւնը կորսնցուցած են եւ այդ վարչաձեւին հետ որեւէ առընչութիւն ունեցող բոլոր գործողութիւններու իրաւունքները վերցուած են:

ՅՕԴ· 8·— Պայմանաւորուող երկու կողմերը պարտաւորուած են իրենց հողամասերուն մէջ արգիլել այնպիսի կազմակերպութիւններու եւ խումբերու յառաջացումն ու գոյութիւնը, որոնք միւս հողամասի մէկ մասին կառավարութեան դերը ստանձնելու յաւակնութիւնը ունին, ինչպէս նաեւ պարտաւորուած են իրենց հողամասին մէջ արգիլել այնպիսի խումբերու գոյութիւնը, որոնց նպատակը միւս երկրի դէմ պայքարն է: Ռուսաստանն ու Թուրքիան փոխադարձաբար, նմանօրինակ պարտաւորութիւն կը ստանձնեն նաեւ Կովկասի Սովետական Հանրապետութիւններու վերաբերմամբ:

Որոշուած է, որ այս յօդուածին մէջ յիշուած Բերֆական հողամասի տակ կը հասկցուի այն հողամասը, որ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան գիւղատնտեսական եւ բաղաքացիական անմիջական կառավարման տակ կը գտնուի:

ՅՕԴ· 9·— Երկու երկիրներու միջեւ հաղորդակցու-

թիւններու շարունակականութիւնը ապահովելու համար Պայմանաւորուող կողմերը փոխադարձ համաձայնութեամբ պարտաւորուած են երկաթուղային, հեռագրային եւ հաղորդակցութեան այլ միջոցները պահպանելու եւ հնարաւոր եղածին չափ արագ զարգացնելու, ինչպէս նաեւ առանց որեւէ խափանումներու երկու երկիրներու միջեւ մարդկային ու ապրանքներու ազատ փոխադրութիւնը ապահովելու նպատակով բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնելու:

Սակայն ընդունուած է, որ ինչպէս նաւապարհորդներու, նոյնպէս եւ ապրանքներու փոխադրութեան, մուտքի եւ ելքի նկատմամբ իւրաքանչիւր երկրի մէջ այդ մասին սահմանուած կանոնները լիովին կը կիրարկուին:

ՅՕԴ· 10·— Միւս կողմին հողամասին վրայ գըտնուող Պայմանաւորուող երկու կողմերու բաղաքացիներուն վրայ կը տարածուին այն բոլոր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, որոնք այդ երկրի օրէնքներէն կը բխին, ուր իրենք կը գտնուին, բացի ազգային պաշտպանութեան հետ կապուած պարտականութիւններէն, որոնցմէ անկախ կը մնան անոնք:

Երկու կողմերու բաղաքացիներու ընտանեկան իրաւունքին, ժառանգութեան իրաւունքին եւ գործունակութեան վերաբերող հարցերը նոյնպէս անկախ կը մնան այս յօդուածի որոշումներէն: Անոնք յատուկ համաձայնութեամբ կ'որոշուին:

ՅՕԴ· 11·— Երկու Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են Պայմանաւորուող կողմերու իւրաքանչիւրի հողամասին մէջ գտնուող միւս կողմի բաղաքացիներու նկատմամբ կիրարկել առաւելագոյն բարենպաստ սկըզբունքը:

Այս յօդուածը Ռուսաստանին դաշնակից Սովետական Հանրապետութիւններու բաղաքացիներու իրա-

ւունքներուն եւ Թուրքիոյ դաշնակից իսլամական պետութիւններու բաղաքացիներու նկատմամբ չի կիրարկուիր:

ՅՕԴ· 12·— Մինչեւ 1918 թուականը Ռուսաստանի կազմին մէջ մտնող այն հողամասերու բոլոր բնակիչները, որոնց այս Պայմանագրին հիման վրայ Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Կառավարութիւնը այսօր կ'ընդունի որպէս Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հողամասեր, իրենց ինչքերը կամ անոնց արժէքը իրենց հետ առնելով Թուրքիայէն ազատ հեռանալու իրաւունք ունին: Միեւնոյն իրաւունքը կը տարածուի նաեւ Պաթումի հողամասի բնակիչներու վրայ, հողամաս մը, որու տիրապետութիւնը Թուրքիան այս Պայմանագրով վրաստանի կը զիջի:

ՅՕԴ· 13·— Այս Պայմանագրի ստորագրման օրէն սկսելով Եւրոպական Ռուսաստանի եւ Կովկասի համար եռամսեայ եւ Ասիական Ռուսաստանի համար վեցամսեայ ժամկէտի ընթացքին Ռուսաստանը պարտաւոր է, իր հաշոյն, հայրենիք վերադարձնել մինչեւ Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմանը Ռուսաստանի մէջ գտնուող բոլոր զինուորական եւ բաղաքացիական գերի Թուրքերը:

Թուրքիան նոյն պարտաւորութիւնը կը ստանձնէ տակաւին Թուրքիոյ մէջ գտնուող ռուս զինուորական եւ բաղաքացիական գերիներու նկատմամբ:

Այս հայրենադարձութեան մանրամասնութիւնները կը սահմանուին յատուկ խորհրդաժողովով մը, որ պէտք է մշակուի այս պայմանագրութեան ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ:

ՅՕԴ· 14·— Երկու Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են ամենամօտիկ ժամանակի ընթացքին հիւպատոսային համաձայնութիւն մը, ինչպէս նաեւ բոլոր

տնտեսական, ելեւմտական եւ երկու երկիրներու միջեւ այս Պայմանագրի ներածականին մէջ նշուած բարեկամական յարաբերութիւններու հաստատումին համար անհրաժեշտ միւս հարցերը կարգաւորող համաձայնագիր մը կնքել:

ՅՕԴ· 15·— Ռուսաստանը պարտաւոր է Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու նկատմամբ բայլեր առնել, որպէսզի այդ Հանրապետութիւններու կողմէ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք պայմանագիրներու մէջ անպատեհ ճանչցուին այս Պայմանագրի այն յօդուածները, որոնք անմիջապէս իրենց կը վերաբերին:

ՅՕԴ· 16·— Այս Պայմանագիրը վաւերացումի ենթակայ է: Վաւերագրերու փոխանակումը, հնարաւոր ամենակարճ ժամանակամիջոցին Կարսի մէջ կը կատարուի:

Այս Պայմանագիրը, բացի 13րդ յօդուածէն, վաւերագրերու փոխանակման րնթացքին ի զօրու կ'ըլլայ:

Շարադրուածը վաւերացնելու համար վերոյիշեալ լիազօրները այս Պայմանագիրը ստորագրեցին եւ իրենց կնիքներով կնքեցին:

Մոսկուայի մէջ կազմուած երկու օրինակով տասնըվեց Մարտ հազար իննը հարիւր քսանըմէկ (հազար ենթ հարիւր երեսունեօթը) թուականին:

ԳԷՈՐԳԻ ՉԻՉԵՐԻՆ
ՃԷՎԱԼ ԳՈՐԳՄԱՍՈՎ

ԵՈՒՍՈՒՖ ԿԵՄԱԼ
ԲԺ· ՌԻԶԱ ՆՈՒՐ
ԱԼԻ ՖՈՒԱԴ

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ 1 (Ա)

Թուրքիոյ հիւսիս–արեւելեան սահմանագիծը որոշուած է հետեւեալ կերպով (ըստ ռուսական հրամանատարութեան քարտէսին, աստիճանաչափ 1/210000, 1 մատնաչափ=5 վերստ):

Սեւ Ծովու ափին Սարպ գիւղը — Ղարա Շալվար լեռը (5014) — Վ· Մարատիտի գիւղէն դէպի հիւսիս ճորոխը կը տրամախաչէ — կ'անցնի Սաբուար գիւղէն դէպի հիւսիս ինկած տեղով — Նեդիսմբա (7052) լեռը — Կվաֆիբէ լեռը — Քաւթարեթի գիւղը — Միհիպնա լերան ջրբաժան գիծը — Գերաբ Քսիուն լեռը (6168) — Քորդա լերան (7910) ջրբաժան գիծէն դէպի աւազ երթալով — Շաւշեթի լեռնաշղթայի արեւմտեան մասի երկարութեամբ յառաջանալով, կը յարի Արտահանի հիւսիսային սահմանագծին — անցնելով Շաւշեթի լերան ջրբաժան գիծով, կը հասնի Սարիչայ (Ղարա Խալ) լերան (8478) — Քուիրալի լեռնանցք — այնտեղէն Քանձի տաղ լերան մօտ կը միանայ Արտահանի հիւսիսային սահմանագծին — այնտեղէն, դէպի հիւսիս երթալով, կը հասնի Թլիլ (Դրմանի) լեռը (8357) — յառաջ երթալով Արտահանի հիւսիսային սահմանագծով, Քադել գիւղէն դէպի հիւսիս–արեւելք ինկած տեղէն կը յարի Փոսխով–չայ գետին եւ այդ գետի երկարութեամբ՝ հարաւային ուղղութեամբ կը յառաջանայ մինչեւ այն կէտը, որ Ջանչախ գիւղէն դէպի հիւսիս կ'իջնայ — այնտեղ կը ձգէ այդ գետը, եւ ջրբաժանի երկարութեամբ յառաջանալով, կը հասնի Այրիլիան — Բաշի լեռը (8512) — կ'անցնի Քէլլէ Թափա (8163) եւ Հարման Թափա (9709) լեռներու վրայէն — կը հասնի Քասրիս–սերի լեռը (9681) — այստեղէն Քարգամէրչայ գետի հոսանքով կը յառաջանայ մինչեւ Քուռ գետը — այնտեղէն Քուռ գետի հունով կը յառաջանայ դէպի այն կէտը, որ Քարքանաֆով գիւղէն դէպի արեւելք ինկած տեղն է, այդտեղէն Քուռէն կը հեռանայ, կ'անցնի Ղարա–օղլի լերան (7259) ջրբաժան գիծին երկարութեամբ — այնտեղէն խազանին լիճը բաժնելով երկու մասի, կը հասնի 7580 բարձունքին եւ այնտեղէն կը յառաջանայ դէպի Գեֆտաղ լեռը (9152) — Ուչ–Թափալիար

(9783) — Թայս–ֆալա (9716) — 9065 գագաթը, ուրտեղ կը ձգէ Արտահանի մարզին նախկին սահմանը եւ կը յառաջանայ Մեծ Ախ–Բաբա (9973) — 8828 (8827) — 7602 լեռներով — անցնելով Իրիշ գետի դէպի արեւելք ինկած տեղը, կը հասնի 7518 բարձունքին եւ յետոյ Ղզըլ–տաշ լեռը (7439) (7490) — Նոր Ղզըլ–տաշ (Ղզըլ–տաշ) գիւղը — Ղարա–Մահմետէն անցնելով դէպի արեւմուտք, կը հասնի Ջամուշբա–չայ գետին (կը գտնուի Դելավիր, Մեծ Քմլի եւ Թիֆլիս գիւղերուն դէպի արեւելք) — վարդանլի եւ Բաշ–Շուրագել գիւղերու վրայէն, երթալով յիշեալ գետի երկարութեամբ, Քալալիէն դէպի հիւսիս կը հասնի Արփա–չայ գետին — այնտեղէն շարունակ յառաջ երթալով Արփա–չայի հնահունին մօտէն, կը հասնի Արաքս գետին — կը յառաջանայ Արաքի հնահունով մինչեւ այն տեղը, ուրտեղ Արաքսի մէջ կը թափի Ստորին Քարասուն:

(Ե. Գ.— Հասկնալի է որ, սահմանագիծը կ'անցնի վերոյիշեալ բարձունքներու ջրբաժան գիծի երկարութեամբ):

ԳԷՈՐԳԻ ՉԻՉԵՐԻՆ
ՃԷՀԱՆ ԳՈՐԳՄԱՍՈՎ

ՅՈՒՍՈՒՓ ՔԵՄԱԼ
Բ.Ժ. ՌԻՉԱ ՆՈՒՐ
ԱԼԻ ՖՈՒԱՏ

ՑԱԻԵԼՈՒԱԾ 1 (Բ)

Ուշադրութեան առնելով, որ, ինչպէս 1 (Ա) յաւելուածի մէջ յիշուած է, Արփա–չայի եւ Արաքսի հնահունները սահմանագիծ կը հանդիսանան, Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը պարտաւոր է ամրոցիկներու գիծը ետ տանիլ այնպէս, որ այդ գիծը Ալեքսանդրապոլ–Երեւան երկաթուղիի՝ Արփա–չայի շրջանին մէջ այժմու ուրուագիծէն ուղիղ վերստ հեռաւորութեան վրայ եւ Արաքսի շրջանին մէջ վերոյիշեալ երկաթուղիէն 4 վերստ

հեռաւորութեան վրայ գտնուի: Վերոյիշեալ շրջանները սահմանափակող գիծերը ստորեւ նշուած են՝ Արփաչայի գօտիի համար — 1ին պարբերութեան Ա եւ Բ կէտերուն մէջ եւ Արաքսի գօտիին համար — 2րդ պարբերութեան մէջ:

1. ԱՐՓԱ–ՉԱՅԻ ԳՕՏԻՆ

Ա) Վարդանլիէն դէպի հարաւ–արեւելք — Ուզուն — Քիլիսէն դէպի արեւելք — Պոզիատ (5096) — 5082 — 5047 լերան վրայէն — կարմիր վանքէն դէպի արեւելք — Անիէն դէպի արեւելք — Ենիբեյէն դէպի արեւմուտք կը հասնի Արփա–չային:

Բ) Արփա–չայէն դէպի արեւելք կը հեռանայ 5019 բարձունքէն — կ'երթայ ուղղակի դէպի 5481 բարձունքը — Ղըզըլ–կոզէն կ'երթայ դէպի արեւելք $4^1/_2$ վերստ հեռաւորութեան վրայ ինկած կէտը — Բոչալիէն կը յառաջանայ դէպի արեւելք երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ ինկած կէտը — յետոյ Դիգոր–չայ գետը — կը շարժի այդ գետի երկարութեամբ մինչեւ Տուզ–Քեչուր գիւղը եւ կարաբաղ աւերակներէն կ'ընթանայ դէպի հիւսիս եւ կը հասնի Արփա–չային:

2. ԱՐԱՔՍԻ ԳՕՏԻՆ

Ուղիղ գիծ Խարապա Ալիջանի եւ Սուլէյման (Տիգա) գիւղին միջեւ:

Մէկ կողմէն Ալեքսանդրապոլ – Երեւան երկաթուղիի գիծով եւ միւս կողմէն վերոյիշեալ երկաթուղիէն ութ վերստ եւ չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ ինկած գիծերով սահմանափակուած գօտիներով, Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը պարտաւոր է չկառուցել որեւէ ամրացուած կառուցուածքներ (հեռաւորութեան այս գիծերը վերոնշեալ գօտիէն դուրս կը գըտ–

ևուին) եւ ամոնց մէջ չպահել կամոնաւոր զօրքեր: Սակայն Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը վերոնշեալ զօտիներուն մէջ զօրք ունենալու իրաւունքը կը պահէ, որոնք անհրաժեշտ են կարգի պահպանութեան, անվտանգութեան եւ վարչական կարիքներու համար:

ԳԵՈՐԳԻ ՉԻՉԵՐԻՆ
ՃԷՎԱԼ ԳՈՐԳՄԱՍՈՎ

ԵՈՒՍՈՒՖ ՔԵՄԱԼ
Բժ. ՌԻԶԱ ՆՈՒՐ
ԱԼԻ ՖՈՒԱԴ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 1 (Գ)

ՆԱԽԻՉԵՒԱՆԻ ՀՈՂԱՄԱՍԸ

Արարատ կայարանը — Սարայ-Բուլաղ լեռը (8071) — Փիւմուրլու-տաղ (6839), (6930) — 3080 — Սայաք-տաղ — Գուրդ-մուլաղ (Գիւրտ-մուլաղ) գիւղը — Գամեռւթ-տաղ (8166) — 8022 բարձունքը — Գիւֆի-տաղ (10282) եւ նախկին Նախիչեւանի գաւառի սրբելեան վարչական սահմանագիծը:

ԳԵՈՐԳԻ ՉԻՉԵՐԻՆ
ՃԷՎԱԼ ԳՈՐԳՄԱՍՈՎ

ԵՈՒՍՈՒՖ ՔԵՄԱԼ
Բժ. ՌԻԶԱ ՆՈՒՐ
ԱԼԻ ՖՈՒԱԴ

Պայմանագիրը վաւերացուած է ՀՀԳԿի կողմէ 1921 թ. Յուլիս 20ին, Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կողմէ՝ 1921 թ. Յուլիս 31ին: Վաւերագրերու փոխանակումը տեղի ունեցած է Կարսի մէջ 1921 թ. Սեպտեմբեր 22ին:

«Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ Սովետական հաղաքականութեան փաստաթղթերում», Հ. Ս. Կիրակոսեան, 499–507:

18

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-Ի, ԱԶՐՊԷՅՃԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀ-Ի ԵՒ ՎՐԱՍՏԱԿԱՆ ՍՍՀ-Ի ՄԻՋԵՒ ՄԷԿ ԿՈՂՄԷՆ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԻՋԵՒ՝ ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԷՆ, ՌՍՖՍՀ-Ի ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ ԿՆՔՈՒԱԾ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ռուսերէնէ թարգմանութիւն
13 Հոկտեմբեր, 1921

Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան, Ազրպէյճանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան եւ Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնները մէկ կողմէ եւ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը միւս կողմէ, ազգերու եղբայրութեան եւ ժողովուրդներու ինքնորոշման սկզբունքները բաժնելով, իրենց միջեւ մշտական սրտագին փոխյարաբերութիւններ եւ, երկու կողմերու փոխադարձ շահերու վրայ հիմնուած անխախտ ու անկեղծ բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ խանդավառուած, որոշեցին բարեկամութեան պայմանագիր կնքելու նպատակով Հայաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիւ Սովետական Հանրապետութեան մասնակցութեամբ բանակցութիւններ սկսիլ եւ անոր համար որպէս իրենց լիազօրներ նշանակեցին՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը — Արտաքին գործերու ժողովրդական կոմիսար Ասքանազ Մռաւեանին, Ներքին գործերու ժողովրդական կոմիսար Պօղոս Մակինցեանին:

Ազրպէյճանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը — Պետական վերահսկողութեան ժողովրդական կոմիսար Պէհպուդ Շահբախթիճսկիին:

Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը — Ռազմական եւ Ծովային գործերու ժողովրդական կոմիսար Շալուա Էլիաւային, Արտաքին գործերու ժողովրդական կոմիսար եւ փիւնանսներու ժողովրդային կոմիսար Ալեքսանտր Սվանիձէին:

Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը՝ Ատրիանապոլսոյ կողմէ Ազգային մեծ ժողովի երեսփոխան, Արեւելեան ռազմաճակատի հրամանատար Քեազվիմ Գարապէքիր փաշան, Պուրդուրի կողմէ Ազգային մեծ ժողովի երեսփոխան Վէլի Պէյին, Հանրային աշխատանքներու պետական քարտուղարի նախկին օգնական Մուխթար Պէյին, Ազրպէյճանի Թուրքիոյ լիազօր ներկայացուցիչ Մեմտուհ Շեւքէք Պէյին:

Իւսսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Սովետական Հանրապետութիւնը՝ Լադիժայի լիազօր ներկայացուցիչ Եաֆով Գանեցկիին, որոնք իրենց լիազօրագրերը փոխանակելով, զանոնք գտան պատշաճ եւ օրինական ձեւի եւ համաձայնեցան ստորեւ յիշուածին շուրջ·

ՅՕԴ· 1·— Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը եւ Հայաստանի, Ազրպէյճանի ու Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութիւններու կառավարութիւնները վերցուած եւ ոյժէ զուրկ կը համարեն այն պայմանագրերը, որոնք կնքուած են ներկայիս Պայմանաւորուող կողմերու հողամասի կազմին մէջ մտնող հաղամասին անցեալին իրենց իշխանապետական իրաւունքները կենսագործող պետութիւններու(*) միջեւ, եւ որոնք կը վերաբերին վերոյիշեալ հո-

(*) Բնագրին մէջ··· (կառավարութիւններու միջեւ):

ղամասերուն, վերցուած եւ ոյժէ զուրկ կը համարուին նաեւ երրորդ տէրութիւններու կողմէ կնքուած եւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու վերաբերող պայմանագրերը:

Որոշուած կը համարուի, որ այս յօդուածը չի վերաբերիր 1921 (1337) թ· Մարտ 16ին Մոսկուայի մէջ կնքուած ռուս-բրբական պայմանագրին:

ՅՕԴ· 2·— Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են չճանչնալու ոչ մէկ հաշտութեան պայմանագիր կամ միջազգային որեւէ այլ ակտ, եթէ կողմերէն մէկուն այդ բնելը ոյժով կը պարտադրեն: Այդ պատճառով Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութիւններու կառավարութիւնները համաձայն են չճանչնալու որեւէ միջազգային ակտ, որ կը վերաբերի Թուրքիոյ եւ այսօր չէ ճանչցուած Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովը ներկայացնող Ազգային կառավարութեան կողմէ:

(Այս պայմանագրին մէջ Թուրքիան կը հասկցուի այն հողամասերով, որոնք մտցուած են 1920 (1336 թ·) Յունուար 28ի թրբական Ազգային ուխտին մէջ, զոր կ· Պոլսոյ մէջ մշակած եւ հռչակած է օսմանեան երեսփոխանութեան պալատը եւ հաղորդած է մամուլին ու բոլոր պետութիւններուն):

Իր կողմէ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը համաձայն է չճանչնալու որեւէ միջազգային ակտ, որ կը վերաբերի Հայաստանին, Ազրպէյճանին ու Վրաստանին եւ ճանչցուած չէ այդ երկիրներու համապատասխան կառավարութիւններու կողմէ, որոնք այսօր Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Վրաստանի Սովետները կը ներկայացնեն:

ՅՕԴ· 3·— Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութիւններու կառավարութիւնները, ընդունելով, որ ա-

ռանձնաշնորհումներու վարչակարգը համատեղելի չէ որեւէ երկրի ազգային ազատ զարգացման, ինչպէս նաեւ անոր իշխանապետական իրաւունքներու լիակատար իրագործման հետ, կը գտնեն որ այդ վարչակարգին հետ առընչութիւն ունեցող բոլոր գործունէութիւնները ու իրաւունքները իրենց ոյժը կորսնցուցած են եւ վերցըւած կը համարուին:

ՅՕԴ. 4.— Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմանը (ըստ ռուսական գլխաւոր հրամանատարութեան քարտէսին — աստիճանաչափը 1/210000 — 1 մատնաչափ= 5 վերստ) կ'որոշուի այն գիծով, որ կը սկսի Սեւ Ծովու ափամերձ Սար գիւղի մօտէն, կ'անցնի Խեդիսմթասարի վրայէն, Շաւշետ լեռի — Կանիտաղ լեռի ջրբաժան գիծի երկարութեամբ, այնուհետեւ կը յառաջանայ Արտահանի եւ Կարսի սանճաքներու հին հիւսիսային վարչական սահմանագիծերու՝ Արփա-չայի եւ Արաքս գետերու հնահունի ուղղութեամբ մինչեւ Ստորին Գարասույի գետաբերանը: (Սահմաններու մանրամասն նկարագրութիւնը եւ անոնց վերաբերող հարցերը որոշուած են Ա եւ Բ յաւելուածներուն մէջ եւ ներկայացուած քարտէսի վրայ, զոր Պայմանաւորուող երկու կողմերը ստորագրած են: Պայմանագրին բովանդակութեան եւ քարտէսի միջեւ անհամապատասխանութիւն պատահելու պարագային, վճռական նշանակութիւնը բովանդակութեան կը տրուի):

Բնութեան մէջ պետական սահմանագծի մանրամասն որոշումը եւ անցուիլը, ինչպէս նաեւ սահմանանշաններու տեղադրումը կը կատարէ սահմանային խառն յանձնաժողովը՝ որուն կը մասնակցին Պայմանաւորուող կողմերէն հաւասար թիւով անդամներ եւ ՌՍՖՍՀի ներկայացուցիչը:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 4՝ ՔԱՐՏԷՍ

ՅՕԴ. 5.— Թուրքիոյ կառավարութիւնը եւ Սովետական Հայաստանի ու Ազրպէյճանի կառավարութիւնները համաձայն են որ այս պայմանագրի Գ յաւելուածի մէջ նշուած սահմաններուն մէջ Նախիջեւանի մարզը կազմէ ինքնավար հողամաս՝ Ազրպէյճանի խնամակալութեան տակ:

ՅՕԴ. 6.— Թուրքիան համաձայն է Վրաստանի զիջիլ Պաթում քաղաքի ու նաւահանգիստի եւ այս պայմանագրի 4րդ յօդուածին մէջ նշուած սահմանագիծէն դէպի հիւսիս ինկող եւ Պաթումի մարզի բաղադրիչ մաս եղող հողամասի իշխանապետութիւնը, պայմանաւ որ՝

1) Այս յօդուածին մէջ նշուած վայրերու բնակչութիւնը վարչական առումով կ'օգտուի տեղական լայն ինքնավարութեամբ, որ կ'ապահովէ իւրաքանչիւր համայնքի մշակութային եւ կրօնական իրաւունքները, եւ բնակչութիւնը հնարաւորութիւն կ'ունենայ յիշեալ վայրերուն մէջ սահմանելու իր ցանկութիւններուն համապատասխանող հողային օրէնք:

2) Թուրքիոյ կը տրուի Պաթումի նաւահանգիստի վրայէն Թուրքիա կամ այնտեղէն ուղարկուող ամէն տեսակ ապրանքներու ազատ, անմաքս փոխանցման իրաւունք, խափանումներ տեղի չեն ունենար, ապրանքներու վրայ ոչ մէկ տեսակի տուրք կը դրուի: Թուրքիոյ կը տրուի Պաթումի նաւահանգիստէն օգտուելու իրաւունք եւ անոր համար իրմէ յատուկ տուրքեր չեն գանձուիր:

Այս յօդուածը կեանքի ընթացքին կիրարկելու համար այս պայմանագրի ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ շահագրգռուած կողմերու ներկայացուցիչներէ յանձնաժողով մը կը կազմուի:

ՅՕԴՈՒԱԾ 7·— Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը եւ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը կը պայմանաւորուին սահմանամերձ գօտիի բնակիչներուն համար սահմանի անցնիլը դիւրացնել, պայմանով որ մաքսային, ոստիկանական եւ առողջապահական կանոնները կը մնան, որոնք այդ առիթով խառն յանձնաժողովի մը կողմէ կը սահմանուին:

ՅՕԴ· 8·— Վրաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան կառավարութիւնը եւ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը, նկատի առնելով երկու երկիրներու սահմանամերձ վայրերու բնակիչներու համար սահմանէն անդին գտնուող ամառնային եւ ձմեռնային արօտավայրերէն օգտուելու անհրաժեշտութիւնը, կը պայմանաւորուին այդ բնակիչներուն տալ իրենց նախիրներուն հետ սահմանի վրայէն անցնելու եւ սովորական արօտավայրերէն օգտուելու իրաւունքը:

Սահմանէն անցնելու համար մաքսային կանոնները, ինչպէս նաեւ ոստիկանական, առողջապահական եւ միւս միջոցառումները կը սահմանէ խառն յանձնաժողովը:

ՅՕԴ· 9·— Նեղուցներու բացումը եւ անոնց մէջէն բոլոր ժողովուրդներու առեւտրական նաւերու անցնելու ազատութիւնը ապահովելու համար, Թուրքիան եւ Վրաստանը կը պայմանաւորուին Սեւ Ծովի եւ Նեղուցներու միջազգային գոյավիճակի վերջնական մշակումը յանձնել ափամերձ պետութիւններու ներկայացուցիչներու խորհրդաժողովին, պայմանաւ որ անոր ընդունած որոշումները Թուրքիոյ լիակատար իշխանութեան, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ եւ անոր մայրաքաղաք Կ· Պոլսոյ ապահովութեան չվնասեն:

ՅՕԴ· 10·— Պայմանաւորուող կողմերը պարտաւոր են իրենց հողամասերուն մէջ արգիլել այնպիսի կազմակերպութիւններու եւ խումբերու յառաջացումն ու գոյութիւնը, որոնք ունին միւս երկրի, կամ անոր հողամասին մէկ մասին կառավարութեան դերը ստանձնելու յաւակնութիւնը, ինչպէս նաեւ կը պարտաւորուին իրենց հողամասին մէջ արգիլել այնպիսի խումբերու գոյութիւնը, որոնց նպատակը միւս երկրի դէմ պայքարն է:

Որոշուած կը համարուի, որ այս յօդուածի մէջ յիշատակուած թրքական հողամասի տակ կը հասկցուի այն հողամասը, որ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան զինուորական եւ քաղաքացիական անմիջական կառավարման տակ կը գտնուի:

ՅՕԴ· 11·— Երկու Պայմանաւորուող կողմերու այն քաղաքացիներուն վրայ, որոնք կը գտնուին միւս կողմի հողամասին մէջ, կը տարածուին հիւրընկալող երկրի օրէնքներէն բխող բոլոր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, բացառութեամբ ազգային պաշտպանութեան պարտականութիւններու, որոնցմէ անոնք կ'ազատուին:

Երկու կողմերու քաղաքացիներու ընտանեկան իրաւունքին, ժառանգութեան իրաւունքին եւ գործունակութեան վերաբերող բոլոր հարցերը նոյնպէս կը բացառուին այս յօդուածի որոշումներէն: Անոնք յատուկ համաձայնութեամբ կ'որոշուին:

ՅՕԴ· 12·— Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են պայմանաւորուող կողմերէն իւրաքանչիւրի հողամասին մէջ գտնուող միւս կողմի քաղաքացիներու նկատմամբ կիրարկել առաւելագոյն բարենպաստման ըսկըզբունքը:

ՅՕԴ· 13·— Մինչեւ 1918 թուականը Ռուսաստանի

մէկ մասը հանդիսացող եւ այժմ Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հողամասերու իրաւահաւիր բնակիչ, եթէ փափաքի, ունի բրքական հաղաքացիութենէն դուրս գալու, Թուրքիայէն ազատ հեռանալու եւ սեփական իրերը, գոյքը կամ անոնց արժէքը իր հետ վերցնելու իրաւունք:

Հաւասարապէս, բոլոր բնակիչները այն հողամասի, որու նկատմամբ Թուրքիան տիրապետութիւնը զիջեր է վրաստանին(*), ունին, եթէ փափաքին, վրացական հաղաքացիութենէն դուրս գալու, վրաստանի հողամասէն ազատ հեռանալու եւ սեփական իրերը, գոյքը կամ անոնց արժէքը իրենց հետ վերցնելու իրաւունք:

Վերոյիշեալ յօդուածի մէջ յիշատակուող բնակիչները, երբ պատշաճ ձեւով կը յայտարարեն յիշեալ հողամասերէն հեռանալու իրենց ցանկութեան մասին, այդ պահէն սկսեալ կը ստանան գինապարտութենէն ազատուելու միամսեայ իրաւունք:

ՅՕԴ· 14·— Պայմանաւորուող կողմերը պարտաւորուած են այս պայմանագրի ստորագրման օրէն հաշուած վեց ամսուան ընթացքին կնքել 1918–1920 բբ· պատերազմներու հետեւանքով գաղթողներուն վերաբերող յատուկ համաձայնագրեր:

ՅՕԴ· 15·— Պայմանաւորուող կողմերէն իւրաքանչիւրը պարտաւորուած է այս պայմանագրի ստորագրումէն անմիջապէս յետոյ յայտարարել միւս կողմի հաղաքացիներու լիակատար ներում ա'յն յանցանքներու եւ զանցառութիւններու համար, որոնք կովկասեան ռազմաճակատին մէջ տեղի ունեցած պատերազմական գործողութիւններէն բխած են:

(*) Նկատի առնուած է Պաթումի մարզը:

ՅՕԴ· 16·— Պայմանաւորուող կողմերը համաձայն են այս պայմանագրին օրէն հաշուած երկու ամսուան ընթացքին վերադարձնել Պայմանաւորուող կողմերէն մէկուն եւ միւսին հողամասին մէջ գտնուող նախկին ռազմագերիները եւ հաղաքացիական գերիները:

ՅՕԴ· 17·— Պայմանաւորուող կողմերը իրենց երկիրներու միջեւ հաղորդակցութիւններու շարունակականութիւնը ապահովելու նպատակով, պարտաւոր են փոխադարձ համաձայնութեամբ ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպէսզի պահպանուին եւ որքան հրաւարաւոր է արագ զարգանան երկաթուղային, հեռագրական եւ հաղորդակցութեան միւս միջոցները, ինչպէս նաեւ այն նպատակով, որպէսզի առանց որեւէ կանոնզումներու մարդոց եւ ապրանքներու ազատ փոխադրումները ապահովուին:

Կը համարուի սակայն, որ ճանապարհորդներու եւ ապրանքներու փոխադրման, մուտքի եւ ճանապարհման վերաբերմամբ լիովին կը գործադրուին պայմանաւորուող երկիրներու իրաւահաւիրին այդ մասին սահմանուած կանոնները:

ՅՕԴ· 18·— Առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատելու եւ բոլոր տնտեսական ու ելեւմտական կամ պայմանաւորուող երկիրներու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններու ամրապնդման համար անհրաժեշտ միւս հարցերը կարգաւորելու նպատակով, այս պայմանագրի ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ Թիֆլիսի մէջ կը ստեղծուի շահագրգռուած երկիրներու ներկայացուցիչներէն կազմուած յանձնաժողով:

ՅՕԴ· 19·— Պայմանաւորուող կողմերը պարտաւոր են այս պայմանագրի ստորագրման օրէն հաշուած երեք ամսուան ընթացքին կնքել հիւպատոսային համաձայնութիւններ:

ՅՕԴ· 20·— Այս պայմանագիրը, որ կնքուած է Հայաստանի, Ազրպէյճանի, Վրաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարութիւններու միջեւ, ենթակայ է վաւերացման:

Վաւերագրերու փոխանակումը տեղի կ'ունենայ Բեւանի մէջ, հնարաւոր եղածին չափ կարճ ժամանակի ընթացքին:

Այս պայմանագիրը ի զօրու կ'ըլլայ վաւերագրերու փոխանակման պահէն, բացառութեամբ 6, 14, 15. 16, 18 եւ 19 յօդուածներու, որոնք ոյժի մէջ կը մտնեն պայմանագրի ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ:

Վաւերացնելու համար վերոյիշեալ շարադրուածը լիազօր անձինք ստորագրեցին այս պայմանագիրը եւ հաստատեցին իրենց կնիքներով:

Կազմուած է հինգ օրինակով Կարսի մէջ 1921 (1337) թուականի Հոկտեմբեր 13ին:

Ա· ՄՐԱԻԵԱՆ	ՔԵԱԶԻՄ ԳԱՐԱՊԷՔԻՐ
Պ· ՄԱԿԻՆՅԵԱՆ	ՎԵԼԻ
Բ· ՇԱԽԹԱԽԹԻՆՍԿԻ	ՄՈՒԽԹԱՐ
Շ· ԷԼԻԱՒԱ	ՄԷՄՏՈՒՀ ՇԵՒՔԷԹ
Ա· ՍՎԱՆԻՉԷ	
ԳԱՆԵՑԿԻ	

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 1

Թուրքիոյ հիւսիս–արեւելեան սահմանագիծը որոշուած է հետեւեալ կերպով (ըստ ռուսական Գլխաւոր հրամանատարութեան քարտէսի, աստիճանաչափ 1/210000 — մէկ մատնաչափ=5 վերստ):

Սեւ Ծովի ափին Սարպ գիւղը — Ղարա–Շալվար լեռը (5014) — գետերու ջրբաժան գծով դէպի Վ· Մարատիտի գիւղի հիւսիսային կողմը գտնուող Ա·Ե·Ն·(*) — Վ· Մարատիտի գիւղէն դէպի հիւսիս կը տրամախա-

(*) Աւերակ եկեղեցի:

չէ ճորոխը եւ կը յառաջանայ՝ Սարուար գիւղը ձգելով հարաւը — Խեդիս–մբա լեռը (7052) — Քվա–ֆիբէ լեռը — Քավքարէբի գիւղը — Մեդզիբնա լեռներու ջրբաժան գիծը — Դերաք–ֆեսուն լեռը (6468) — Քորդա լերան (7910) ջրբաժան գիծով երթալով, Շաւշեթի լեռնաշղթայի արեւմտեան մասին վրայէն կը մօտենայ նախկին Արտվինի գաւառի վարչական սահմանին — անցնելով Շաւշեթի լերան ջրբաժան գիծով, կը հասնի Սարի–չայ (Ղարա–Իսալ) լերան (8478) ։ Քվերալի լեռնանցքը — այնտեղէն կը մօտենայ նախկին Արտահանի գաւառի վարչական սահմանին՝ Կանի–տաղ լերան — այնտեղէն, ուղղուելով դէպի հիւսիս, կը հասնի Թլիլ (Ղրմանի) (8357) լերան — երթալով Արտահանի գաւառի ճոյն սահմանագիծի երկարութեամբ, Պատել գիւղէն դէպի հիւսիս–արեւելք ինկած տեղը կը հասնի Փոսխով–չայ գետին եւ այդ ճոյն գետի հոսանքով կը յառաջանայ դէպի հարաւ մինչեւ այն սարը, որ կը գտնուի Ջանչախ գիւղի մօտ — այնտեղ կը հեռանայ այդ գետէն — երթալով ջրբաժան գիծի ուղղութեամբ, կը հասնի Հայրիլյան–Պաշի լերան (8512) — կ'անցնի Քելէ–Թափա (8463), Խարման–Թափա (9709) լեռներու վրայէն — կը հասնի Քասրիս–Սերի սարին (9681) — այստեղէն կ'րնթանայ Քարզամէք–չայ գետի հոսանքով մինչեւ Քուռ գետը — այնտեղէն Քուռ գետի հնահունով կ'երթայ մինչեւ այն կէտը, որ կը գտնուի Քարթանաֆէֆ գիւղէն դէպի արեւելք, ուրտեղ Քուռէն կը հեռանայ, անցնելով Քարա–օղլի լերան (7259) ջրբաժան գիծով — այնտեղէն, խազափին լիճը երկու մասի բաժնելով, կը հասնի 7580 (7560) բարձունքին, իսկ այնտեղէն կ'երթայ դէպի Գէֆ–տաղ լեռը (9152) — Ուլ Թափալիար (9783), ուրտեղ Վրաստանի հետ սահմանը կը վերջանայ եւ Հայաստանի հետ սահմանը կը սկսի՝ Թայա–քալա (9716) — 9065 գագաթը, ուրտեղ կը հեռանայ նախկին Արտահանի գաւառի սահմանէն եւ կ'անցնի Մեծ Ախ–Պապա լեռներուն վրայէն (9973 կամ 9963 — 8828 կամ

8827 — 7602) — այստեղէն ուղիղ գիծով կ'ընթանայ դէպի 7518 գագաթը — կ'անցնի Իրիշ գիւղէն դէպի արեւելք — այնուհետեւ կը մօտենայ Կիզիլ-տաղ (7439, կամ 7440, կամ 7490) սարին — Նոր Կիզիլ-տաղ գիւղը, այստեղէն, երթալով Նոր Կիզիլ-տաղի մէջէն հոսող գետի ուղղութեամբ, կը հասնի ամոր ոլորանին, որ կը գտնուի Ղարա-Մամիտէն դէպի հիւսիս արեւմուտք — կ'ընթանայ ջրբաժան գիծով եւ կը հասնի Ջամուշբու-չայ(*) գետին, որ կը գտնուի Տալավեր. Մեծ Քվի եւ Թիխնիս գիւղերէն դէպի արեւելք — վարդանլի եւ Բաշ-Շուրագէլ գիւղերու վրայէն — երթալով յիշեալ գետի հոսանքով, Քեալալայէն կամ Քալալայէն դէպի հիւսիս կը հասնի Արփա-չայ գետին — այնտեղէն շարունակ ընթանալով Արփա-չայի հունաւոնով, կը հասնի Արաքսին, Արաքսի հունաւոնով կը յառաջանայ մինչեւ Ուրմիա գիւղը, ուրտեղ Հայաստանի հետ սահմանը կը վերջանայ եւ Ազրպէյճանի հետ սահմանը կը սկսի, այնուհետեւ կը յառաջանայ Արաքսի հունաւոնով մինչեւ այնտեղ, ուր Արաքսի մէջ կը թափի Ստորին Քարա-սուն, ուրտեղ Ազրպէյճանի հետ սահմանը կը վերջանայ:

8. Գ.— Հասկնալի է, որ սահմանը կ'ընթանայ վերոյիշեալ բարձունքներուն ջրբաժան գիծերուն ուղղութեամբ:

Ա. ՄՈՒՀԵՆ	ՔԵԱՉԻՄ ԳԱՐԱՊԷՔԻՐ
Պ. ՄԱԿԻՆՑԵԱՆ	Վ. ԵԼԻ
Բ. ՇԱԽԹԱԽԹԻՆՍԿԻ	ՄՈՒԽԹԱՐ
Շ. ԷԼԻԱՒԱ	ՄԷՄՏՈՒՀ ՇԵՒՔԷԹ
Ա. ՍՎԱՆԻՁԷ	
ԳԱՆԵՑԿԻ	

(*) Ջամուշբու-չայ անունը չէ նշուած 1899 թ. հրատարակուած քարտէսի վրայ: (Թարգմ. վաւերագրի):

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 2

Նկատի առնելով, որ սահմանագիծը կ'ընթանայ Արփա-չայ եւ Արաքս գետերու հունաւոներով, ինչպէս յիշուած է յաւելուած 1ի մէջ, Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը պարտաւորուած է լոկ ամբողջներու գիծը հետացնել Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղիի՝ Արփա-չայի շրջանի մէջ ամոր ներկայ ուրուագիծէն 8 վերստ հեռաւորութեան վրայ եւ Արաքսի շրջանի վերոյիշեալ երկաթուղային գիծէն 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Վերոյիշեալ շրջանները սահմանափակող գիծերը ցոյց տրուած են ստորեւ՝ Արփա-չայի գօտիին համար թիւ 1ի Ա եւ Բ կէտերուն մէջ, եւ Արաքսի գօտիին համար՝ թիւ 2ին մէջ:

1. ԱՐՓԱ-ՉԱՅԻ ԳՕՏԻՆ

Ա) Վարդանլիէն դէպի հարաւ-արեւելք — Պոզեար (5096) — 5082 — 5047 լերան վրայէն Ուզուն Քիլիսէն դէպի արեւելք — Կարմիր-վանքէն դէպի արեւելք — Ուչ-Թափա (6578 կամ 5578) — Արազ-օղլուէն դէպի արեւելք, Անիէն դէպի արեւելք — կը հասնի Արփա-չայի ենիէէն դէպի արեւմուտք ինկած վայրին մէջ:

Բ) 5019 բարձունքէն դէպի արեւելք Արփա-չայէն նորէն կը հեռանայ — ուղիղ կ'երթայ դէպի 5181 բարձունքը — Կըզըլ-կոզէն դէպի արեւելք չորս ու կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ ինկած կէտը — Պոճալիէն դէպի արեւելք երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ ինկած կէտը — այնուհետեւ Դեգոր-չայ գետը — կը յառաջանայ այդ գետին երկարութեամբ մինչեւ Տուզ-Քեչուտ գիւղը, Ղարաբաղ աւերակներէն ուղղակի կ'երթայ դէպի հիւսիս եւ կը հասնի Արփա-չային:

2· ԱՐԱՔՍԻ ԳՕՏԻՆ

Ուղիղ գիծ Խարապա–Ալիջանի եւ Սուլէյման–Տիզ գիւղի միջեւ: Մէկ կողմէն Ալեքսանդրապոլ–Երեւան երկաթուղիի գիծով եւ միւս կողմէ վերոնշեալ երկաթուղիի գիծէն 8 եւ 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ գըտնուող գիծերով սահմանագծուած գօտիներուն մէջ Թուրքիոյ Ազգային մեծ ժողովի կառավարութիւնը պարտաւորուած է չկառուցել որեւէ ամրաշինական կառուցուածքներ (հեռաւորութեան այս գիծերը կը գըտնուին յիշեալ գօտիներէն դուրս) եւ անոնց մէջ չպահել կանոնաւոր զօրքեր· սակայն ան կը պահպանէ յիշեալ գօտիներուն մէջ այնպիսի զօրքեր ունենալու իրաւունք, որոնք անհրաժեշտ են կարգը, ապահովութիւնը պահպանելու եւ վարչական կարիքներու համար:

Ա· ՄՈՒՀԵԱՆ — ՔԵԱԶԻՄ ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ
Պ· ՄԱԿԻՆՑԵԱՆ — Վ. ԵԼԻ
Բ· ՇԱԽԹԱԽԹԻՆՍԿԻ — ՄՈՒԽԹԱՐ
Շ· ԷԼԻԱՒԱ — ՄԷՄՏՈՒՀ ՇԵՒՔԷԹ
Ա· ՍՎԱՆԻՁԷ
ԳԱՆԵՑԿԻ

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ 3

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀՈՂԱՄԱՍ

Ուրմիա գիւղը — այստեղէն ուղիղ գիծով — Արազդայեան կայարանը (ան թողելով Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութեան) — այնուհետեւ ուղիղ գիծով դէպի արեւմտեան Տաշ–Պուրուն լեռը (3142) — արեւելեան Տաշ–Պուրուն լերան (4108) ջրբաժան գիծը — Ճահճամ–տարասի գետին վրայէն կ'անցնի (Բուլաք) (հարաւ) մակագրէն դէպի հարաւ — կը յառաջանայ Բաղարսիխ լերան (6607 կամ 6587) ջրբաժան գիծերով եւ այստեղէն կ'ընթանայ նախկին Երեւանի նահանգի եւ Շարուր–Դարալագեազի գաւառի վարչական սահմանագիծին երկարութեամբ՝ 6629 բարձունքին վրայէն դէպի Քիւմուրլու–տաղ լեռը (6839 կամ 6930) եւ այստեղէն դէպի 3080 բարձունքները — Սաչաք–տաղ (7868) — Քուրդ–Գուլաղ (Քիւրտ–Գուլաղ) գիւղը — Կամեսուտ–տաղ (10282) եւ Նախիջեւանի օկրուգի նախկին արեւելեան վարչական սահմանագիծը:

Ա· ՄՈՒՀԵԱՆ — ՔԵԱԶԻՄ ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ
Պ· ՄԱԿԻՆՑԵԱՆ — Վ. ԵԼԻ
Բ· ՇԱԽԹԱԽԹԻՆՍԿԻ — ՄՈՒԽԹԱՐ
Շ· ԷԼԻԱՒԱ — ՄԷՄՏՈՒՀ ՇԵՒՔԷԹ
Ա· ՍՎԱՆԻՁԷ
ԳԱՆԵՑԿԻ

Վաւերագրերու փոխանակումը կատարուած է Երեւանի մէջ 1922 թ· Սեպտեմբեր 11ին:

«Հայաստանը միջազգային դիւանագիտական եւ Սովետական արտաքին հարաբերականութեան փաստաթղթերում»: Հ· Ս· կիբակոսեան, էջ 517–527:

19

ՖՐԱՆՔԵԽՈՒՐՔ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1921 Հոկտեմբեր 20ին Ենկիւրիի մէջ, Ֆրանսայի կողմէ ստորագրած Ը. Պ. Ֆրանքլին Պույեոն)

ՅՕԴ. Ա.— Անմիջական դադարում թշնամութիւններու, անմիջական եւ փոխադարձ արձակում բանտարկուած բոլոր անձերու, ֆրանսացի կամ թուրք, որեսն ալ ըլլան անոնց բանտարկութեան կամ ձերբակալութեան տեղն ու թուականը:

ՅՕԴ. Գ.— Ութերորդ յօդուածով որոշուած գիծին հիւսիսէն և հարաւէն փոխադարձաբար հաշուիլ առ առաւելն երկու ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, ըսկըսելով Նոյեմբեր 4էն:

ՅՕԴ. Զ.— Ազգ. ուխտով ճանչցուած փոքրամասնութեանց իրաւունքները պիտի հաստատուին Ենկիւրիի կառավարութեան կողմէ, հակառակորդներու եւ իրենց կարգ մը դաշնակիցներու միջեւ այս մասին կնքուած պայմանագրութեան միեւնոյն հիման վրայ:

ՅՕԴ. Է.— Ալեքսանտրէթի մասին՝ ըստ Լոնտոնի համաձայնութեան ժ.րդ հատուածին, որ հետեւեալն է. «Ֆրանսական կառավարութիւնը մասնաւոր վարչածեւ մը պիտի հաստատէ Ալեքսանտրէթի շրջանին համար, ուր բնակչութիւնները խառն հանգամանք ունին: Ան յանձնառու կ'ըլլայ թուրք ցեղի բնակիչներուն տալ ամէն դիւրութիւն, իրենց մշակոյթի զարգացումին եւ թուրք լեզուի գործածութեան, որ հոն պաշտօնական հանգամանք պիտի ունենայ համահաւասար արաբերէնին եւ ֆրանսերէնին»:

ՅՕԴ. Ը.— Պաղտատի գիծը մինչեւ Նիսիպին, Զօպան պէյէն սկսելով, կայանները կը մնան թուրք հոդամաս, ինչպէս նաեւ Նիսիպինէն մինչեւ Տիգրիս երկարող երկաթուղիի յարդարուած ճամբան, ձէզիրէ Իպն Օմարի հին ճամբան կը մնայ բրիտական, բայց օգտագործելի երկու կողմին ալ հաւասարապէս: Նիսիպին եւ ձէզիրէ պիտի ըլլան բրիտական:

ԼՕԶԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(24 Յուլիս, 1923)

ՅՕԳ· 38·— Թուրքիոյ բոլոր բնակիչները ազատութիւն պիտի ունենան, հրապարակով եւ առանձնութեան մէջ, հետեւելու որեւէ դաւանանքի, կրօնի կամ հաւատքի, որուն յիշատակումը սակայն պէտք չէ խոտոր համեմատի հանրային կարգին եւ բարոյականին:

ՅՕԳ· 40·— Ոչ–մահմետական փոքրամասնութեանց պատկանող բրեհպատակները պիտի վայելեն նոյն վերաբերումն ու օրէնքի ապահովութիւնը, ունէ բրեհպատակի նման: Մասնաւորաբար անոնք հաւասար իրաւունք պիտի ունենան հաստատելու, վարելու եւ հակակշռելու, իրենց միջոցներով, որեւէ բարեսիրական, կրօնական կամ ընկերային հաստատութիւն, ջամբելու որեւէ կրթութիւն՝ իրենց սեփական լեզուն եւ իրենց սեփական կրօնը ազատօրէն գործածելու իրաւունքով:

ՅՕԳ· 41·— Այն գիւղաքաղաքներուն եւ շրջաններուն մէջ, ուր ոչ–մահմետական հաղաքացիներու նկատելի հատուած մը կ'ապրի, բրեական կառավարութիւնը պիտի շնորհէ յարմար դիւրութիւններ՝ նախակրթարաններուն մէջ ապահովելու որ նման բրեհպատակներու զաւակները դաստիարակուին իրենց սեփական լեզուի միջոցաւ:

ՅՕԳ· 42·— Բրեական կառավարութիւնը կը պարտաւորուի երաշխաւորել Թուրքիոյ բոլոր բնակիչներու կեանքին ու ազատութեան լրիւ եւ ամբողջական պաշտպանութիւնը, առանց սեռի, ազգութեան, լեզուի, ցեղի կամ կրօնի խտրութեան:

Ոչ–մահմետական փոքրամասնութեանց պատկանող բրեհպատակները կը վայելեն հաղաքացիական եւ հաղաքական նոյն իրաւունքները՝ մահմետականներուն նման:

ՅՕԳ· 44·— Թուրքիա կը համաձայնի եւ, այն չափով որ այս բաժնի նախորդ Յօդուածները կ'անդրադառնան Թուրքիոյ ոչ–մահմետական հպատակներուն վրայ, ներկայ տրամադրութիւնները միջազգային շահագրգռութիւն առեղծող պարտաւորութիւններ պէտք է ըլլան եւ պէտք է գետեղուին Ազգերու Դաշնակցութեան երաշխաւորութեան ներքեւ: Անոնք պէտք չէ փոխուին առանց Ազգերու Դաշնակցութեան խորհուրդին մեծամասնութեան համաձայնութեան: Բրիտանական Կայսրութիւնը, Ֆրանսան, Իտալիան եւ Ճափոնը ստորեւ կը համաձայնին եւ պիտի չվետանան այս Յօդուածները փոխելու շուրջ իրենց համաձայնութիւնը, եթէ անիկա կ'արտայայտէ Ազգերու Դաշնակցութեան խորհուրդին մեծամասնութեան կարծիքը:

Թուրքիա կը համաձայնի եւ Ազգերու Դաշնակցութեան խորհուրդի ունէ անդամը իրաւունք պիտի ունենայ խորհուրդի ուշադրութեան յանձնելու այս պարտաւորութիւններուն գծով որեւէ օրինազանցում կամ օրինազանցումի վտանգ, եւ եթէ այդ հիման վրայ խորհուրդը կրնայ առնել այնպիսի քայլեր եւ կրնայ տալ այնպիսի ցուցմունքներ, զորս անհրաժեշտ եւ ազդու կը նկատէ տուեալ պարագաներու տակ:

Թուրքիա կը համաձայնի նաեւ եթէ իր եւ Ստորագիր Կողմերէն ուրիշի մը կամ Ազգերու Դաշնակցութեան անդամ այլ երկրի մը միջեւ Օրէնքի վերաբերեալ եթէ այս Յօդուածներէն բխած որեւէ հարցի գծով կարծիքներու տարբերութեան պարագային՝ Ազգերու Դաշնակցութեան Համաձայնագրին 14րդ Յօդուածին հա-

մաձայն պիտի ներկայացուի միջազգային բնոյթով վէճ մը: Թրքական կառավարութիւնը այս Դաշնագրով համաձայն է որ նման որեւէ վէճ պէտք է, եթէ միւս կողմը պահանջէ, ներկայացուի Միջազգային Արդարութեան Մնայուն Ատեանին: Մնայուն Ատեանի որոշումը վերջնական պիտի ըլլայ եւ պիտի ունենայ դատավճիռի մը ուժն ու ազդեցութիւնը՝ Համաձայնագրին 13րդ Յօդուածին համաձայն:

Բ. ԲԱԺԻՆ

Միջազգային օրէնքի տրամադրութիւններ

1) Ազգերու Դաշնակցութեան որոշում-բանաձեւեր
2) Մարդկային Իրաւանց Յայտարարութիւն
3) Ցեղասպանութեան Օրէնք
4) Պատերազմական եւ մարդկութեան դէմ ոճիրներու ածժամանցելիութիւն

1

ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄ–ԲԱՆԱՁԵՒԵՐԸ

Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովը, 21 Սեպտեմբեր 1921ին, միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

Մինչ առաջին Ընդհ. ժողովը, 18 Նոյեմբեր 1920ին, խորհուրդին կը վստահէր Հայաստանի ապագան պաշտպանելու պարտականութիւնը եւ

Մինչ խորհուրդը, 25 Փետրուար 1921ին, գիտակցելով որ անկարելի է փոքր Ասիոյ կացութեան վճռական որեւէ փայլ առնել, կը պահանջէր Քարտուղարութենէն որ հետեւի Հայաստանի մէջ դէպքերու հոլովոյթին, որպէսզի կարելիութիւնը ընծայէ խորհուրդին՝ հիմնովին նոր որոշումներու յանգելու եւ

Մինչ, նոյն ատեն, (Դաշնակիցներու) Գերագոյն խորհուրդը, Սեւրի Դաշնագրին հաւանական վերամշակումը ի մտի ունենալով, առաջարկած է հայերուն համար Ազգային Օճախի մը ստեղծումը եւ

Մինչ գոյութիւն ունի Դաշնակիցներուն եւ Թուրքիոյ միջեւ խաղաղութեան Դաշնագիր մը կնքելու մօտալուտ կարելիութիւնը,

Հետեւաբար՝

Կ'որոշուի որ Ընդհ. ժողովը հրաւիրէ խորհուրդը, անմիջապէս, ճնշում բանեցնելու (Դաշնակիցներու) Գերագոյն խորհուրդին վրայ, որպէսզի այս վերջինը Դաշնագրին մէջ շեշտէ անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի ապագան պաշտպանող տրամադրութիւններուն եւ, առաւել, երաշխաւորէ հայերուն Ազգային Օճախի մը ստեղծումը՝ ամբողջովին անկախ քրմական տիրապետութենէ:

18 Սեպտեմբեր 1922ին, Լօզանի խորհրդաժողովէն միայն քա-նի մը շաբաթներ առաջ, Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժո-ղովը միաձայնութեամբ կ'ընդունէր հետեւեալ բանաձեւը.

Ընդհ. ժողովը նկատի կ'առնէ Հայաստանի վերա-բերեալ խորհուրդի բանաձեւերը եւ փափաք կը յայտնէ որ, Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրին շուրջ տարուած բանակցութեանց ընթացքին, պէտք չէ մտա-հան ընել հայերուն համար Ազգային Օճախ մը հիմնելու կարիքը: Ընդհ. ժողովը պարտականութիւն կը դնէ խորհուրդին վրայ առնելու այդ գծով իր անհրաժեշտ նկատած միջոցները(*):

Տիգրան Պոյաճեան, «Armenia, The Case of a Forgotten Genocide», էջ 256-7:

(*) Նոյնը, էջ 257:

2

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԻՐԱՒԱՆՑ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

(10 Դեկտեմբեր 1948)

ՅՕԴ· 3·— Ամէն մարդ իրաւունք ունի կեանքի, ա-զատութեան եւ անձի ապահովութեան:

ՅՕԴ· 5·— Ոչ ոք պիտի ենթարկուի չարչարանքի, կամ՝ վայրագ, անմարդկային կամ նուաստացուցիչ վե-րաբերումի եւ պատիժի:

ՅՕԴ· 9·— Ոչ ոք պիտի ենթարկուի կամայական ձերբակալութեան, կալանքի կամ աքսորի:

ՅՕԴ· 17 (2)·— Ոչ ոք կամայականօրէն պիտի զըր-կուի իր ստացուածքէն:

3

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

(9 Դեկտեմբեր 1948)

Ստորագիր Կողմերը, նկատի ունենալով 11 Դեկտեմբեր 1946ի թուակիր Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր Ժողովին թիւ 96 (1) Բանաձեւումով կատարուած յայտարարութիւնը, որուն համաձայն ցեղասպանութիւնը ոճիր է միջազգային օրէնքով եւ կը հակասէ Միացեալ Ազգերու ոգիին ու նպատակներուն եւ դատապարտուած է քաղաքակիրթ աշխարհին կողմէ,

Ընդունելով որ պատմութեան բոլոր շրջաններուն ցեղասպանութիւնը մեծ կորուստներ պատճառած է մարդկութեան, եւ

Համոզուած որ, մարդկութիւնը նման դատապարտելի ադէտէ մը ազատագրելու համար, միջազգային գործակցութիւնը պահանջ է,

Անդամները կը համաձայնին հետեւեալ կէտերուն շուրջ·

ՅՕԴ· 1·— Ստորագիր Կողմերը կը հաստատեն թէ ցեղասպանութիւնը, անկախ որ ե՞րբ՝ պատերազմի՞ թէ խաղաղութեան ատեն գործադրուած է, միջազգային օրէնքով ոճիր մըն է, որուն արգիլման ու պատժումին յանձնառու կ'ըլլան:

ՅՕԴ· 62·— Ներկայ Համաձայնագրին մէջ ցեղասպանութիւն կը նշանակէ հետեւեալ արարքներէն որեւէ մէկը, որ կը գործադրուի ազգային, տոհմային, ցեղային կամ կրօնական խումբ մը ամբողջութեամբ կամ մասամբ կործանելու դիտաւորութեամբ, ինչպէս՝

(Ա) Խումբի անդամները սպանանել:

(Բ) Խումբի անդամներուն պատճառել մարմնական թէ մտային լուրջ վնաս:

(Գ) Գիտակցաբար խումբը մատնել կեանքի այնպիսի պայմաններու, որոնք կը միտին անոր ամբողջական թէ մասնակի ֆիզիքական կործանումին:

(Դ) Պարտադրել միջոցառումներ, որոնք կը միտին արգիլել խումբէն ներս ծնունդները:

(Ե) Խումբին մանուկները բռնութեամբ փոխանցել այլ խումբի մը:

ՅՕԴ· 3·— Պատժելի պիտի ըլլան հետեւեալ արարքները·

ա) Ցեղասպանութիւն:

բ) Ցեղասպանութիւն գործելու դաւադրութիւն:

գ) Ցեղասպանութիւն գործելու ուղղակի կամ հրապարակային գրգռութիւն:

դ) Ցեղասպանութիւն գործելու փորձ:

ՅՕԴ· 4·— Ցեղասպանութիւն կամ Յօդուած Յրդով յիշատակուած միւս արարքներէն որեւէ մէկը գործող անհատները պիտի պատժուին, անկախ այն իրողութենէն թէ անոնք սահմանադրականօրէն պատասխանատու իշխողնե՞ր են, հանրային պաշտօնեանե՞ր թէ մասնաւոր անհատներ:

ՅՕԴ· 9·— Ներկայ համաձայնութեան մեկնաբանութեան, կիրարկումին կամ գործադրութեան վերաբերեալ Ստորագիր Կողմերու միջեւ ծագած վէճերը (ներառեալ անոնք որ կ'առընչուին պետութեան մը պատասխանատուութեան՝ ցեղասպանութեան կամ թիւ 3 Յօդուածով յիշատակուած այլ արարքներու գծով), պէտք է ներկայացուին Արդարութեան Միջազգային Ատեանին, կողմերէն ոեւէ մէկուն պահանջով:

4

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ԱՆԺԱՄԱՆՑԵԼԻՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔ

(26 Նոյեմբեր 1968)

ՅՕԴ· 1·— Օրինական ո՛չ մէկ սահմանափակում պիտի կիրարկուի հետեւեալ ոճիրներու պարագային, անկախ իրենց գործադրութեան թուականէն·—

Ա) Պատերազմական ոճիրները, ինչպէս որ անոնք սահմանուած են 8 Օգոստոս 1945ի Նիւրեմպէրկի Զինուորական Միջազգային Ատեանի ուխտով, եւ ինչպէս որ հաստատուած են Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովին 13 Փետրուար 1946ի թիւ 3 (I) եւ 11 Դեկտեմբեր 1946ի թիւ 96 (I) բանաձեւերով, յատկապէս անոնք՝ որ յիշատակուած են պատերազմական զոհերու պաշտպանութեան վերաբերեալ 12 Օգոստոս 1949ի ժընեւի Համաձայնագրին «ծանր անտեսումներ»ու շարքով:

Բ) Պատերազմի թէ խաղաղութեան ատեն մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրները, ինչպէս որ անոնք սահմանուած են 8 Օգոստոս 1945ի Նիւրեմպէրկի Զինուորական Միջազգային Ատեանի ուխտով, եւ ինչպէս որ հաստատուած են Միացեալ Ազգերու Ընդհանուր ժողովին 13 Փետրուար 1946ի թիւ 3 (I) եւ 11 Դեկտեմբեր 1946ի թիւ 96 (I) բանաձեւերով· նոյնպէս՝ զինուորական յարձակումով թէ գրաւումով իրագործումը կամ ցեղային–խտրական հաղթականութեան հետեւանքով գրաւումն ու անմարդկային արարքները, ինչպէս եւ ցե-

ղասպանութեան ոճիրի կանխարգիլման եւ պատժումին 1948ի Համաձայնագրով սահմանուած ցեղասպանութեան ոճիրը, նոյնիսկ եթէ նման արարքներ խախտում մը չեն ներկայիս գործադրութեան վայրի տեղական օրէնքին համաձայն:

ՅՕԴ· 2·— Եթէ թիւ 1 յօդուածով մատնանշուած ոճիրներէն որեւէ մէկը գործադրուի, այս Համաձայնագրին տրամադրութիւնները պիտի գործադրուին հանդէպ այն պետական իշխանութիւններուն կամ անհատ անձնաւորութիւններուն որոնք, իրբեւ գլխաւոր հեղինակներ կամ գործակիցներ, կը մասնակցին կամ ուղղակիօրէն կը գրգռեն ուրիշները նման ոճիր մը գործելու, կամ անոնց՝ որոնք կը դաւադրեն նման ոճիրներու գործադրութեան մէջ, անկախ անոր ամբողջացումին աստիճանէն, ինչպէս նաեւ պետական իշխանութեանց այն ներկայացուցիչներուն՝ որոնք կը թոյլատրեն անոնց գործադրութիւնը:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ցառաջաբան 9

1 Պատմական ներածութիւն 13

2 Կանխամտածուած ոճիրը 28
Լորտ Գրայս 30
Արնոլտ Ժ. Թոյնպի 33
Հենրի Մորկընթաու 35
Ֆրիտիոֆ Նանսէն 38
Ցեղասպանութեան ծրագրումին եւ գործադրութեան մէջ բրքական կառավարութեան մեղսակցութիւնը փաստող կարգ մը հեռագիրներ 41
Գաղտնի նիստին տեղեկագրութիւնը 44

3 Հայկական ցեղասպանութիւնը եւ 1948ի համաձայնագիրը 58

4 Պատերազմական եւ մարդկութեան դէմ ոճիրներու ենթամանցելիութիւնը 70

5 Արեւելեան Թուրքիոյ նահանգներուն հայկական պահանջի իրաւական հիմունքը 77
Ա.– Պատմական իրաւունք 77
Բ.– Ինքնորոշման սկզբունքը 80
Գ.– 10 Օգոստոսի Սեւրի դաշնագիրը 84

6 Արեւմտահայաստանի թրքական պահանջին հակա–օրինականութիւնը 92
1·– «EX TURPI CAUSA NON ORITUR ACTIO» եւ «Ան որ արդարադատութեան կու գայ պէտք է գայ մաքուր ձեռքերով», օրէնքի այս երկու ընդհանուր սկզբունքներուն կիրարկումը 93
2·– Թուրքիա չի կրնար իր պահանջը հիմնել ժամանցումի վրայ 94
3·– Թուրքիա չի կրնար իր պահանջը գրաւման վրայ հիմնել 97
4·– Թուրքիա չի կրնար իր պահանջը հիմնել «խաղաղութեան դաշնագիրներուն» վրայ 100

7 Եւրոպական պետութեան եւ Միացեալ Նահանգներու պատասխանատուութիւնը 109
Ա·– 1878ի Պերլինի դաշնագրով ճշդուած պատասխանատուութիւնը 109
Բ·– Պատասխանատուութիւն՝ Ա· Աշխարհամարտի ընթացքին կատարուած յայտարարութիւններու գծով 113
Գ·– 1920ի Սեւրի դաշնագրէն բխած պատասխանատուութիւն 131
Դ·– 1923ի Լօզանի դաշնագրէն բխած պատասխանատուութիւն 135
Ե·– Հայապատկան ինչքերու իւրացումէն բխող պարտք 137
Զ·– Ազգերու դաշնակցութեան որոշում–բանաձեւէն բխած պատասխանատուութիւն 139
Է·– Հայկական կոտորածներու հեղինակները դատած եւ պատժած չըլլալու պատասխանատուութիւն 147
Ը·– Խորհրդային Միութեան իրերամերժ կեցուածքները եւ անոնցմէ բխած պատասխանատուութիւնը 145

8 Հայկական ինչքերու բռնատիրացումը 153
Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին եւ Միջազգային արդարութեան մնայուն ատեանի դերը փոխադարձութեան պաշտպանութեան մէջ Լոզանի դաշնագրին համաձայն 167

9 Միջազգային օրէնքի խախտումները ազգայնական Թուրքիոյ կողմէ 173
Ա·– Թրքական ազգային ուխտը 174
Բ·– Կոտորածներ՝ ազգայնական Թուրքիոյ մէջ 180
Գ·– Պատերազմական բանտարկեալներու դէմ ոճիրներ 183
Դ·– Բռնի տեղահանութիւններ 184
Ե·– Փոխադարձութեան պաշտպանութեան վերաբերեալ Լօզանի դաշնագրին յօդուածներու խախտումները 185

10 Հանրապետական Թուրքիան կը շարունակէ Օսմանեան կայսրութեան անձնաւորութիւնը 190

11 Պահանջատէրերը 196

Եզրափակում 202

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա· ԲԱԺԻՆ
Դաշնագրեր եւ վաւերագրեր 209
Բ· ԲԱԺԻՆ

Միջազգային օրէնքի տրամադրութիւններ 299

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMAZKAïNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth -- LIBAN

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ

ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	446
Տպաքանակ	2000
Պրակ	19,5
Ալաքտում	2-3-76

Printed in Lebanon by Hamazkaïne W. Sethian Press